

**REGIONS, BORDERS, SOCIETIES, IDENTITIES
IN CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE,
17th–21st CENTURIES**

**REGIONS, BORDERS, SOCIETIES, IDENTITIES
IN CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE,
17th–21st CENTURIES**

Collected Studies

Editors

Penka Peykowska

Gábor Demeter

Sofia–Budapest
2013

This volume is released by the
Hungarian–Bulgarian Joint Academic History Commission
and was realised within the framework of the
Bulgarian–Hungarian joint academic project entitled
“Central and Southeast Europe in the 19th–21st Centuries.
Regions, Borders, Societies, Identities”
Bulgarian–Hungarian History Conference
Sofia, 16–17 May 2012

© Editors: Penka Peykovska, Gábor Demeter
© The authors
© Institute of History, RCH, HAS
© Институт за исторически изследвания – БАН

ISBN 978-954-2903-10-9 (ИИИ)
ISBN 978-963-9627-61-1 (Institute of History, RCH, HAS)

Cover: The old Plovdiv. View from Nebet tepe

Published by the Institute of History, Research Centre for the Humanities (RCH),
Hungarian Academy of Sciences (HAS)
Responsible Editor: Pál Fodor (Director General)
Prepress preparation by the Institute of History, RCH, HAS
Research Assistance Team; leader: Éva Kovács
Page layout: Éva Tihanyi Palovicsné
Cover design: Imre Horváth
Printed in Hungary, by Prime Rate Kft.
Leader: Péter Tomcsányi, dr.

Table of Contents

Preface	9
Приветствие от д-р Миклош Пек, временно управляващ посолството на Р Унгария в София	10
Приветствие от проф. д.и.н. Илия Тодев, директор на Института за исторически изследвания при БАН	11
Dr. Ress Imre tudományos főmunkatárs, a Magyar–Bolgár Történész Vegyes Bizottság elnökének megnyitóbeszéde	13
Studies / Статии – съобщения / Aufsätze	15
Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17 th Century СТЕФКА PARVEVA	17
Стефка Първева, Села, селяни и поземлени владения в Одринска област през втората половина на XVII век (Резюме)	33
Borders of the Ottoman Empire: Theoretical Questions and Solutions in Practice (1699–1856) MÓNIKA F. MOLNÁR	34
F. Molnár Mónika, Az Oszmán Birodalom határai: elméleti kérdések, gyakorlati megoldások (1699–1856) (Összefoglalás)	44
Migration and Assimilation: Some Social and Geographical Aspects of the Repopulation of Nógrád County after the Ottoman Era (1704–1785) GÁBOR DEMETER	45
Demeter Gábor, Migráció és asszimiláció: Nógrád megye újranépesedésének néhány társadalmi és földrajzi aspektusa a török kiűzése után (1704–1785) (Összefoglalás)	61
Апостолическият мисионер Кръстю Пейкич (1665–1730) †МАРТА БУР	62
†Bur Márta, Krisztofor Pejtics apostoli misszionárius (1665–1630)	66
Grenzgebiet an Alltagen. Das Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH	67
Horváth Gergely Krisztián, Határ, joghatóság, mindennapok. Moson megye a 19. század első felében (Összefoglalás)	77

(Some) Social Conflicts in the Sanjak of Skopje 1900–1911 (Kosovo vilajet)	
KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS	78
Csaplár-Degovics Krisztián, Társadalmi konfliktusok a skopjei szandzsákban 1900–1911 (Kosovói vilajet) (Összefoglalás)	88
The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian- population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912)	
STANISLAVA STOJTCHEVA	89
Станислава Стойчева, Ролята на сезонната трудова миграция в бракоразводните модели на българското население в Македония по данни на Българската екзархия (1892–1912) (Резюме)	95
Грамотност болгар Российской империи по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 года	
ИННА МАНАСИЕВА	96
Инна Манасиева, Грамотността на българите в Руската империя според данните на Първото всеобщо преброяване на населението през 1897 г. (Резюме)	102
Ethnodemographic Characteristic of a “Closed” Region in the First Half of the 20 th Century: The Case of Prespa Valley	
STANISLAVA STOJTCHEVA, DEYAN MARTINOVSKI	103
Ст. Стойчева, Д. Мартиновски, Етнодемографска характеристика на един „затворен” регион през първата половина на ХХ в.: Случаят на Преспанската котловина (Резюме)	110
Demographic Indicators of the Ethnic and Cultural Identity within the Bulgarian Minority in Hungary at the End of the 20 th	
РЕНКА РЕУКОВСКА	111
Penka Peykovska, A magyarországi bolgár kisebbség etnikai és kulturális identitásának demográfiai mutatói a 20. század végén (Összefoglalás)	122
Българската общност в Унгария – от градинари-мигранти до местна народностна общност	
ТОШО ДОНЧЕВ	124
Toso Doncsev, A magyarországi bolgár közösség – bevándorló kertészekből nemzeti kisebbség (Összefoglalás)	131
Български селища в окръг Илфов, Румъния: история и теренни наблюдения	
МИЛЕНА ЛЮБЕНОВА	132
Milena Lyubenova, The Bulgarian Settlements in Ilfov County, Romania: History and Field Observation (Summary)	140
Documentary Heritage of Felix Kanitz Preserved at the Bulgarian Academy of Sciences	
R. SIMEONOVA, D. ATANASOVA, G. YONCHEVA, D. ILIEVA, TS. VELICHKOVA	141
Р. Симеонова, Д. Атанасова, Г. Йончева, Д. Илиева, Цв. Величкова, Документалното наследство на Феликс Каниц, съхранявано в БАН (Резюме)	148

The Road of Photography from Paris to the Bulgarian Lands – from the Daguerreotype Invention (1839) to the Liberation (1877/78)	
СНАВДАР ВЕТОВ	149
Чавдар Ветов, Пътят на фотографията от Париж до българските земи – от изобретяването на метода „дагеротипия“ (1839) до Освобождението (1877/78) (Резюме)	152
Една дигитална „среща“ на българистиката и унгаристиката: база данни	
INA VISHOGRADSKA	153
Ina Vishogradska, A Digital “Cooperation” of Bulgarian and Hungarian Studies: a Database (Summary)	159
Az interkulturális kommunikáció nyelvi vonatkozásairól magyar és bolgár nyelvi anyag alapján	
LILJANA LESZNICKSKOVA	160
Лили Лесничкова, Езикови аспекти на интеркултурната комуникация (върху материал от унгарски и български език) (Резюме)	165
Излазът на Егейско море в балканската политика на Австро–Унгария през последната четвърт на XIX в.	
ПЕТЪР КАМЕНОВ	167
Peter Kamenov, Ausztria–Magyarország Balkán-politikája a 19. század utolsó negyedében és az égei-tengeri kijárat (Összefoglalás)	179
Регионализъм и централизъм между двама войнами (на примере Югославии)	
ЛАСЛО БИРО	180
Bíró László, Regionalizmus és centralizmus a két világháború között: Jugoszlávia példája (Összefoglalás)	190
Границите на „българската национална територия“ в Тракия (1913–1947)	
ВАНЯ СТОЯНОВА	191
Vanya Stoyanova, The Borders of the Bulgarian “Nation’s Territory” in Thrace (1913–1947)	204
Ethnic and Social Conflicts in Southern Hungary/the Vojvodina Region during World War II	
ÁRPÁD HORNYÁK	205
Hornyák Árpád, Etnikai és társadalmi konfliktusok a Délvidéken/Vajdaságban a II. világháború idején (Összefoglalás)	211
Die Handelspolitik Deutschlands gegenüber Ungarn und Bulgarien, 1933–1934	
MARIA KOLEVA	212
Мария Колева, Търговската политика на Германия в Унгария и България, 1933–1934 г. (Резюме)	218

Не отдасть ли Марамуреш Украине? Прикарпатский уезд и устье Дуная в советских планах 1945 года АЛЕКСАНДР С. СТЫКАЛИН	219
Alekszandr Sztikalin, Legyen-e Máramaros Ukrajnái? A Kárpátalja és a Duna torkolata az 1945. évi szovjet tervekben (Összefoglalás)	229
The Socialist Federations JÓZSEF JUNÁSZ	230
Juhász József, A szocialista föderációk (Összefoglalás)	235
От обявяването на война към поставянето на основите на нови отношения между България и Унгария след 1944 г. КОСТАДИН ГЪРДЕВ	236
Kosztadin Gardev, A hadüzenettől a bolgár–magyar kapcsolatok új alapjainak megteremtéséig (Összefoglalás)	243
The “Iron Curtain” as a Border: the Bulgarian Case ИЛИЯНА МАРЧЕВА	245
Илияна Марчева, „Желязната завеса“ като граница: българският случай (Резюме)	251
Bringing Western Technology to Bulgarian Regional Economic Planning in the Years of Communist Rule: the Case of Vratsa IRINA GRIGOROVA	252
Ирина Григорова, Въвеждането на западна технология в българското регионално икономическо планиране през комунистическите години: случаят с Враца (Резюме)	261
Lebanon in the Bulgarian Foreign Economic Policy in the 1960s and the Early 1970s NADYA FILIROVA	262
Надя Филипова, Ливан в българската външноикономическа политика през 60-те години и в началото на 70-те години на XX век (Резюме)	269
In memoriam Dr. Márta Bur-Markovszka docens	270
Abbreviations	275

Preface

The current volume contains the papers presented at the Bulgarian–Hungarian history conference *Regions, Borders, Societies and Identities in Central and South-East Europe, 17th–21st Centuries*, held in Sofia on May 16–17, 2012. It was organized by the Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences and the Institute of History of the Research Centre for the Humanities at the Hungarian Academy of Sciences on the initiative of the Joint Hungarian–Bulgarian History Commission with the cooperation of the Speciality of Hungarian Studies at the Faculty of Classical and New Philologies at St. Kliment Ohridski Sofia University and kindly supported by the Hungarian Embassy in Sofia and Hungarian Cultural Institute in Sofia.

The conference was carried out within the framework of the HAS and BAS joint international research project entitled *Central and Southeast Europe in the 19th–21st Centuries. Regions, Borders, Societies, Identities*.

Papers present the regions-, borders-, societies- and identities-orientated viewpoints of scholars from Hungary and Bulgaria (and Russia as an invited guest) bringing together a variety of methodologies and utilising insights from 17th Century to the recent times and thus dealing with problems that are relevant for European citizens today.

Participants:

- Institute for Historical Studies – BAS
- Institute of History at the Research Centre for the Humanities – HAS
- Speciality of Hungarian Studies at the Faculty of Classical and New Philologies at St. Kliment Ohridski Sofia University
- Institute of Literature at the Research Center for the Humanities – HAS
- The Scientific Archives of the BAS
- Budapest University of Eötvös Loránd
- Pécs University
- Institute of Ethnographic and Folklore Studies with Ethnographic Museum – BAS
- Hungarian Cultural Institute in Sofia
- Institute for Slavic Studies – RAS

The editors

Приветствие

от д-р Миклош Пек, временно
управляващ посолството на Р Унгария в София

Уважаеми господин Директор на института за исторически изследвания!
Уважаеми господа Председатели на Българо-унгарската академична историческа комисия!
Уважаеми участници от българска и унгарска страна!
Уважаеми дами и господа!

В качеството ми на временно управляващ на унгарската мисия в София имам честта да поднеса на участниците поздравите на Нейно Превъзходителство госпожа Юдит Ланг, която понастоящем отсъства от страната, както и да открия настоящия, трети поред българо-унгарски научен форум.

Едва ли е необходимо да се спирам подробно на различните отношения между Унгария и България във всяко едно отношение – политика, икономика, култура. Днешното събитие е поредното потвърждение на интензивния културен и научен обмен между двете страни, чиито съдби многократно се преплитат в отделни периоди от историята, както и през войните от второто десетилетие на ХХ-ти век, каквато е и темата на кръглата маса.

Казват, че народ, който не познава своята история, няма бъдеще. Това в пълна степен важи и за региона, в който живеем. Централна и Югоизточна Европа са един пъстър регион, в който границите и идентичността придобиват нов облик в контекста на европейската интеграция. Присъединяването на западните страни от Балканите, наричани не толкова далеч в миналото „барутния погреб“ на Европа, би било още една крачка напред в стабилизирането на целия регион и би направило още по-силна Европа, която е изправена пред новите предизвикателства на променящия се свят, на които търси адекватен отговор.

Европейските национални държави вече не са толкова силни в икономически план, за да могат сами поотделно да се конкурират с много по-динамично развиващите се от тях големи централизирани сили, поради което трябва да бъдем още по-координирани в сътрудничеството помежду си. Рано или късно трябва и можем да достигнем до изграждането на обща европейска външна политика.

Днес в обединяваща се Европа нашата мисия би била, паралелно с усилията да съхраним нашата независимост, самите ние да сме активни строители на бъдещето на Европа. Да участваме в изграждането на бъдещата визия на Европа не само като икономически проект, но и като духовна и интелектуална общност на интереси, общност на християнски ценности, която да бъде равноправен и богат съюз на граждани, нации, национални малцинства и региони.

Ползвам се от случая да поздравя организаторите и участниците в това начинание, което впечатлява с многообразието от аспекти, в които се разглежда предложената тематика и да пожелаая успех на конференцията.

Благодаря за вниманието!

Приветствие

от проф. д.и.н. Илия Тодев, Директор на Института за исторически изследвания при БАН

Уважаеми д-р Пек, уважаеми д-р Реш, уважаеми дами и господа,
Позволете ми да приветствам вас и всички останали участници в тази научна среща на български и унгарски историци. Тя е резултат на отдавнашната ни съвместна работа в областта на изследването на историята на нашите страни и народи, на българо-унгарските политически, икономически и културни връзки и влияния, на ролята, която България и Унгария играят в двата важни европейски региона – Югоизточна Европа, в частност Балканите, от една страна, и Централна Европа, от друга.

Както е известно, връзките между нашите два народа датират още от праисторически времена, когато прабългарите влияят положително на маджарите с по-развитата си култура и с държавотворческите си дарования и опит. Отношенията не прекъсват и по-сетне, при заселването на нашите деди в Европа. След трагичното Чипровско въстание, например, български въстаници начело с Георги Пеячевич се приютяват в Унгария. 160 години по-късно, след крушението на революцията от 1848–49 г., унгарски революционери начело с Лайош Кошут намират убежище в България. Тук, не без гордост, ние, българите, се сещаме и за полк. Стефан Дуньов, прославен участник в тази величава и трагична за унгарците борба. През модерните времена ролите се сменят – културтрегерството преминава в маджарски ръце, Унгария за българите става мост към европейската цивилизация. И затова, този път не без благодарност, в България помним и видни унгарски изследователи на нашата страна и на нейното минало – като Феликс Каниц и Геза Фехер. Българите се опитваме да следваме и дуалистичния държавотворен пример на Унгария. В 1867 г. наши възрожденци правят официална оферта на Високата порта да преобразува по австро-унгарски пример унитарната Османска империя в Турко-българско царство. Разсъждавайки контрафактуално, сигурно ще може да се каже, че ако султан Абдул-Азис се беше поучил от кайзер Франц-Йосиф, може би следващата история на Балканите щеше да бъде по-щастлива. Прочее, отношенията между България и Унгария имат дълга и богата история. В тях решително преобладава приятелството – и това е стабилна основа за ползотворно сътрудничество днес, когато двете страни са част от ЕС.

От своя страна, Комисията на българските и унгарските историци вече натрупа значителен опит. Имаше превратности – но благодарение на съвместните усилия тя може да се похвали с безспорни постижения. Изключително успешни бяха нашите разработки по проектите „Контактни зони между България и Унгария по р. Дунав XVIII-XIX в.“ и „Централна и Югоизточна Европа през XIX–XXI в.: региони, граници, общества, идентичности“.

Проведените конференции, обмяната на публикации и срещи взаимно обогатяват, надявам се, учените от двете страни в усилията им да реконструират миналото, да уловят както общото, така и специфичното в българското и унгарското развитие като част от европейската история. Нашите контакти ни се отплащат не само с нови изследователски постижения, но и с взаимно запознаване с архивите. Ние правим

непознати прочити на познати исторически източници и търсим методологически най-адекватните научни подходи към историческото знание за България, за Унгария, за Централна и Югоизточна Европа и за света. Те позволяват да се извлекат и уроци за бъдещето – на първо място как успешно да си сътрудничим като равноправни страни в името на общото благо.

Изтъквайки големите успехи в развитието на нашите връзки през последните години, използвам случая да благодаря на ръководствата на Българската и Унгарската академии на науките, както и на директорите на двата института по история – на акад. Ференц Глац, бивш дългогодишен директор на Института по история при УАН, и на акад. Георги Марков, бивш директор на Института за исторически изследвания при БАН, които счетоха за необходимо да подновят работата на двустранната историческа комисия.

Сърдечна благодарност и към нейните идейни ръководители: д-р. Имре Реш от унгарска страна и проф. Валери Стоянов от българска, към неуморните ѝ секретари д-р Пенка Пейковска, д-р Габор Деметер и д-р Атила Шереш, към активните български участници доц. Илияна Марчева, доц. Благовест Нягулов, д-р Ваня Стоянова и към не по-малко активните унгарски участници доц. Арпад Хорняк, д-р Моника Молнар, доц. Атила Пандула.

Искрено се надявам, че и този наш научен форум ще допринесе за по-нататъшното развитие на нашите творчески контакти. Той е последен етап от споменатия вече съвместен проект „Централна и Югоизточна Европа през XIX–XXI в.: региони, граници, общества, идентичности“, одобрен от ръководствата на БАН и УАН за периода от 2010 до 2012 г.

Накрая, искам да се извиня за чисто церемониалната си роля в настоящата конференция. Надявам се, че в някоя от следващите ни срещи ще мога да се представя в пълнокръвен научен вид – с доклад, участие в дискусиите и пр.

Благодаря ви за вниманието – и на добър час!

**Dr. Ress Imre tudományos főmunkatárs,
a Magyar–Bolgár Történész Vegyes Bizottság elnökének
megnyitóbeszéde**

Tisztelt Excellenciás uram,
tisztelt Todev Igazgató úr,
kedves kolleginák és kollégák!

A Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság tevékenysége hosszú és eredményes múltra tekint vissza. Működésében az új évezred első évtizedében történt újjáalakulása után új fejezet kezdődött. Korábban a kapcsolattörténeti problematika állt tudományos együttműködésünk előterében. A középkori bolgár–magyar dinasztikus összeköttetésektől kezdve a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok alakulásán át a nemzeti ébredés és a nemzeti kultúra párhuzamos jelenségeinek vizsgálatáig elődeink nagyszabású feltáró kutatást végeztek, amelyről jól adatolt tanulmányok egész sora látott napvilágot. Az ezredforduló utáni új kihívások azonban számos olyan jelenséget állítottak az érdeklődés középpontjába, amelyekre a korábbi kapcsolattörténeti kutatások nem terjedtek ki. Az európai integráció kelet- és délkelet-európai kiteljesedése és az ezredvég nagyszabású változásai szükségessé tették a térség korábbi birodalmi kereteinek, szövetségi rendszerekbe történt betagozásának újragondolását és a többször bekövetkezett politikai elítváltások elemzését. A bulgarisztikai és hungarológiai szempont primátusa mellett ezért arra törekedtünk, hogy a regionális összefüggéseket feltárva és tágabb keretben párbeszédet folytatva találjunk válaszokat és magyarázatot térségünk sajátos történelmi útjára. Ennek szellemében alakítottuk a mostani tanácskozás tematikáját is, amelynek sikeres lebonyolításához az akadémiai intézetekből és az egyetemi szférából kapcsolattunk be tapasztalt és fiatal munkatársakat.

Előzetesen szeretném megköszönni a BTA Történettudományi Intézetének a konferencia előkészítésében végzett munkáját, és eredményes tanácskozást kívánok minden résztvevőnek.

STUDIES
СТАТИИ – СЪОБЩЕНИЯ
AUFsätze

Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century

Stefka Parveva

Institute for Historical Studies – BAS

In response to the changing reality from the late 16th century onwards, the Ottoman authorities undertook a series of actions to reform main sectors of the imperial economy and society.¹ One of the changes that took place during the 17th century affected the survey (*tahrir*) system. During this period, several campaigns were undertaken for registration of the residents and their landholdings in the settlements of various regions in the Ottoman Balkans.² It was as a result of these new survey campaigns that the *defters* of 21 villages, two separate *mezraas* and two *müsellem çiftlik*s near Edirne were compiled. These *defters* are kept at the Oriental Department of the National Library in Sofia.³ Even though this type of land surveys never became established practice in the Ottoman administration and remained incidental campaigns of a limited regional scope, they represent a source of invaluable knowledge about the land and landholders. This paper presents the content and dating of the above-mentioned documents. Based on the information in the documents, the paper draws several conclusions regarding the structure of the agrarian and social space in the village territories and rural communities.

1 More about the Ottoman 17th century see: Inalcık, H., Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. – *Archivum Ottomanicum*, 6, 1980, pp. 311–338; idem, Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. – In: *Studies in 18th Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, pp. 27–52; Faroqi, S., Crisis and Change, 1590–1699. – In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Inalcık, H., D. Quataert (Eds.). Cambridge University Press, 1994, pp. 413–635 and the literature quoted there; McGowan, B., *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*. Cambridge University Press, 1981, pp. 80–120; idem, *The Age of the Ayans, 1699–1812*. – In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, pp. 658–672, 713–723; Darling, L., *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1550–1650*. Leiden–N.Y.–Köln: E. J. Brill, 1996; Demirci, S., *The Functioning of Ottoman Avârız Taxation: An Aspects of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621–1700*. Istanbul, 2009; Цветкова, Б., Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, С., 1958; Радушев, Е., *Аграрни институции в Османската империя през XVII–XVIII в.*, С., 1995.

2 See footnote 47.

3 Oriental Department at the Sts. Cyril and Methodius National Library (hereafter NLCM, Or. Dept.), Fond (F) 1, archival unit (a. u.) 15114 (for the villages of Büyük İsmailça, Sökün, Omurca, Mihaliç, Tekur (Tekfur) Dere otherwise called Pavlikân, Yürücekler, Hasköy, the *mezraa* Demirtaş); F. 89, a. u. 33 (the village of Kara Ağaç); F. 79, a. u. 1393 (the village of Kâfir Hacı); F. 86A, a.u. 12 (for the villages of İflâhanlı, Glavanlı, Ak Bunar, *mezraa* Köplüçe, Maraş, Koyunlu, Yürüş, Kemal); OAK 182/10 (for the villages of Düdükçi Yenicesi, Düdükçi, Saltıklı, Ayntablı); F.1, a. u. 15112 (the village of Kaba Oyuk).

STRUCTURE AND CONTENTS OF THE DEFTERS

The subject of registration is the land possessed by each family, as well as the common land in the village territory. The village surveys are structured as follows:

Each starts with the name of the village followed by information about its status and the administrative unit (*nahiye*) to which it belonged, as for example, in: "Village of Sökün, together with the *mezraa* Karaca Süleymanlar belonging (*tabi*) to the *nahiye* Üsküdar from the *vakıf*s of Sultan Bayezid Han in Edirne." Over or below this heading is included a detailed description of the village boundary (*sınır ve hudut*). Then follows a registration of landholders in the village territory: inhabitants of the village or people from the neighbouring villages and Edirne. The landed possession of each peasant or town dweller is registered under the rubric: *zemin-i...* (the land of...), followed by the sizes of the fields (*tarla*) under crop and the fallow land⁴, vineyards, gardens, and meadows. The survey ends with a calculation of the total areas for all type of land in the village territory: sown and fallow lands (*tarla*), vineyards, orchards and vegetable gardens, meadows, vacant land (*arz-ı hâli*) that was suitable for sowing, common pasture (*mer'alı mevaşi*) and forests. The land was measured and recorded with the Arab unit of square measure, the *cerib*.⁵ The registrars used the margins of the documents for calculations. There they added up the areas of land in the village territory or entered notes with details about the use and status of the village land.

STATUS OF THE VILLAGES

The villages fall under several categories:

- The villages of Mihaliç,⁶ İflâhanlı⁷ and the *mezraa* Köplüçe⁸ were registered as *timars*.
- The second group of villages were those belonging to *vakıf*s founded by sultans. The village of Maraş⁹ belonged to the *vakıf* of Sultan Bayezid I.¹⁰ The villages of Hasköy,¹¹ Büyük

4 An exception of this rule are the surveys for the villages of Düdükçi Yenicesi, Düdükçi, Saltıklı, Ayntablı, Kara Ağaç and Kaba Oyük, where the fields are not divided into sown and fallow land.

5 For more details about the *cerib* and how it refers to the Ottoman unit, the *dönüm*, see: Parveva, S., Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the 17th Century. – *Études balkaniques*, 3, 2000, pp. 59–61.

6 Today, the village of Mihaliç, Svilengrad municipality (Bulgaria).

7 Today, the village of Momkovo, Svilengrad municipality (Bulgaria).

8 The village of Mihaliç and the *mezraa* Köplüçe were recorded as *kılıç timars* – a *timar* unit. For more details about it see: Akgündüz, A., Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, I Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. Istanbul, 1990, p. 144; Inalcık, H., The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. – In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, p. 114.

9 Today, the village of Marasia, Trigono municipality (Greece).

10 For more details about the *vakıf* of Sultan Bayezid I (1389–1402) in Edirne region, see: Gökbilgin, M. T., XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-mülkler-mukataalar, Istanbul, 1952, pp. 177–181.

11 Today, the village of Sladun, Svilengrad municipality (Bulgaria).

- Ismailca,¹² Sökün,¹³ together with the *mezraa* Karaca Süleymanlar, Pavlikân (with another name Tekfur Dere), Yürücekler,¹⁴ Koynlu,¹⁵ Yürüş,¹⁶ Kaba Oyuk¹⁷ and Ayntablı¹⁸, belonged to the *vakıf* of Sultan Bayezid II in Edirne.¹⁹
- The third group of villages were those belonging to *vakıf*s of private or legendary persons: the village of Omurca²⁰ – from the *vakıf* of the *imaret* and *han* of Hüsrev Kethüda²¹ in Ipsala; the village of Kâfir Hacı²² – from the *vakıf* of Eyyub-u Ansari;²³ the villages of Kara Ağaç²⁴ and Kemal²⁵ – from the *vakıf* of Gazi Murad Paşa;²⁶ the village of Glavanlı²⁷ – from the *vakıf* of Sinan Paşa;²⁸ the village of Ak Bunar²⁹ – from the *vakıf* of Balaban Paşa³⁰ in Edirne; the villages of Düdükçi³¹ and Düdükçi Yenicesi³² – from the *vakıf* of Mahmud Ağa;³³ the *mezraa* Demirtaş belonging (*tabi*) to the village of Etmekçi³⁴ from the *vakıf* of the *tekke* of Haydar Baba.
 - Finally, the registration includes a village that belonged to the *hases* of Tata[r] han-zade³⁵ – Saltıklı.³⁶

12 Today, the village of Büyükismailce, Edirne province (Turkey).

13 A village at 3.5 hours northwest of Edirne. The village is marked as ruins in the map from the Russo–Turkish War (1877–1878). See: Карта части Балканского полуострова обнимающей весь театр войны 1877–1878. See also: Карайовов, Т., Материали за изучаване на Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 19, 1903, с. 165.

14 The villages of Pavlikân and Yürücekler are unidentified but their *snurnames* bear witness to the fact that they were located in the close vicinity of the villages of Mihaliç and Hasköy. See the Map.

15 Today, the village of Krios, Trigono municipality (Greece).

16 Today, the village of Difolos, Trigono municipality (Greece).

17 Today, the village of Handras, Orestiada municipality (Greece).

18 The village of Handapli, east of Ivaylovgrad, in Orestiada municipality, Greece, disappeared. See: Карайовов, Т., op. cit., pp. 169–170.

19 For more details about the *vakıf* of Sultan Bayezid II (1481–1512) in Edirne region see: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 363–365.

20 Unidentified. The border marks in the *snurname* of the village indicate that it was situated in close proximity and south of the village of Büyük Ismailca.

21 Unidentified.

22 The village of Blaguntsi, Svilengrad municipality, expunged from the list of population centres in 1963.

23 For more details about the *vakıf* of Eyyub-u Ansari see: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 315–316; Извори за българската история, Том 16, С., 1971, с. 207–231.

24 Today part of the town of Edirne.

25 Today, the village of Kemal, Edirne province (Turkey).

26 See: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 335–337.

27 Today, the village of Glavan, Galabovo municipality (Bulgaria).

28 See: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 453–455.

29 Today, the village of Sarayakpınar, Edirne province (Turkey).

30 See: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 223–224.

31 A village neighbouring on Düdükçi Yenicesi, which probably disappeared or merged with it.

32 Düdükçi Yeniköy, today the village of Neochori, Orestiada municipality, (Greece)

33 See: Gökbilgin, M. T., op. cit., pp. 437–438.

34 Today, the village of Ekmekçi, Edirne province (Turkey). The *mezraa* of Demirtaş which formed a *mukataa* with the village was located to the north of its territory, and it is stated in its *snurname* that the *mezraa* was in the immediate vicinity of the territory of the village of Omurca.

35 What is meant here are the Crimean Tartar Khans of the Ghiray dynasty. In 1484 they were subjected by Sultan Mehmed II and became Ottoman vassals. To avoid conflicts among heirs to the khan's throne in Crimea, some of the members of the dynasty were moved to various parts of Rumeli. For more details about them see: Inalcık, H., "Giray". – In: The Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, Vol. 2, pp. 112–113.

36 Today, the village of Valtos, Orestiada municipality, (Greece).

One of the villages, İflâhanlı, belonged to the *kaza* of Cisir-i Mustafa Paşa³⁷ and the rest belonged to the *nahiyes* Üsküdar³⁸ and Ada,³⁹ both in the *kaza* of Edirne. (See Map.)

The marginal notes in the *defters* of some villages indicate that they were included in the tax-farming (*iltizam*) system and their revenues formed *mukataas* which were farmed out.

DATING OF THE DEFTERS

The front and last pages of the *defters* are missing and these are usually the places where the reason for and the date of compilation are indicated. However, the registrar has left sufficient information about the time of compilation elsewhere. There is a reference to the period in which the survey was compiled in two marginal notes on the pages describing the villages of Omurca and Mihaliç. The notes read as follows: “According to information (*abbar*) of the population (*ahali*) of the said village it was sold (*füruht*)⁴⁰ in the year of 1080 for 7,000 *akçe*”; “According to statement (*takrir*) of the *reaya* the village was sold in the year of 1080 for 18,000 *akçe*”. In addition, when a recapitulation was made of the lands of Hasköy a note was added, saying that the winter pasture (*kışlak*) included in its territory was “sold in the year of 1080 for 2,000 *akçe*”⁴¹ There is a similar note about the village of Ak Bunar, just above the heading: “Sold according to the statement (*ba takrir*) of the population of the said village in 1080 for 11 000 *akçe*.”⁴² The peasants of Ak Bunar also reported that the *mezraa* Köplüçe was “sold” in 1080 for 6 000 *akçe*.⁴³

Based on the information in these marginal notes, we assume that the *defters* of the villages of Büyük İsmailca, Sökün, Omurca, Mihaliç, Hasköy, Yürücekler, Pavlikân, *mezraa* Demirtaş, İflâhanlı, Glavanlı, Ak Bunar, Maraş, Koynlu, Yürüş, Kemal and the *mezraa* Köplüçe were compiled in 1080 AH / 1 June 1669 – 20 May 1670. The sown and fallow lands that were registered indicate that most of the studied villages applied a three-field system of crop rotation. In other words, the registrar found and described 1/3 of the fields sown while the rest were left “empty” (*hâli*). It means that the surveys were compiled after the autumn sowing in 1669 and before the spring sowing in 1670 when peasants had to sow the second third of their arable land. The compilation of the surveys required measuring the individual landholdings of the peasants and the land for common use by the rural community. It could be presumed that this measuring was carried out after the autumn sowing and before the winter months as the latter would have hindered the work of the registration team. This is why we assume that the documents were compiled in the autumn of 1669.

37 Today the town of Svilengrad (Bulgaria).

38 A *nahiye* located to the west of Edirne centered in the village of Üsküdar, today the village of Shtit, Svilengrad municipality (Bulgaria).

39 A *nahiye* located to the southwest of Edirne, between the rivers Arda and Maritsa.

40 The word “*füruht*” (a selling; sale) does not apply to the village in its literal meaning but to the procedures related to the functioning of the *iltizam* system. It is one of several terms used by the administration to indicate the winning of an auction by the respective *mültezim* whereby he acquired the right to collect the revenue from a given *mukataa* for a period of one, three or more years. The *defters* including details about the *mukataas* and their farming out were also called *mukataa füruht defteri*. Darling, L., op. cit., p. 134, footnote 39; Green, M. A, Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean. Princeton, New Jersey, 2000, p. 36, footnote 81.

41 NLCM, Or. Dept., F. 1, a. u. 15114, f. 3, 5, 4.

42 Ibidem, F. 86A, a. u. 12, f. 5.

43 Ibidem, F. 86A, a. u. 12, f. 6.

The *defters* of the villages of Kâfir Hacı and Kara Ağaç are not dated either, nor do they have any marginal notes to suggest the year they were compiled. The water mark on the paper⁴⁴, the similarities in the structure of the text, as well as the fact that we find *perakende* possessions of peasants registered in the inventories of Hasköy and Büyük İsmailçe on the territory of the village of Kâfir Hacı, and of peasants from Kâfir Hacı on the territory of Hasköy, lead to the conclusion that they were compiled at about the same time as the *defters* of the above-mentioned villages. The same holds true for the villages of Düdükçi, Düdükçi Yenicesi, Saltıklı, Ayntablı⁴⁵ and Kaba Oyuk⁴⁶.

*

A question naturally arises about the reasons that prompted the Ottoman authorities to undertake such registration for the villages in question. A clue for the answer could be the established practice for registration of the population on Crete and some other Aegean islands after the fall of Kandiye in September 1669 and the final conquest of the island by the Ottomans.⁴⁷ What followed were actions that were usual in such circumstances. In order to organize the newly conquered territory, the authorities promulgated a law code (*kanunnâme*) and compiled a survey (*tapu tahrir defter*) of the population with its tax obligations. In October 1669 the Ottomans issued a *kanunnâme* which was rather different from the legislative texts in the other provinces. Its main aim was to apply the principles of the Muslim tradition and the *şeriat* to provide for the regime of landholding and taxation. According to these principles, the land was considered “*haraci*” and remained the freehold property of its previous owners. This also meant that it could be bought, sold and divided

-
- 44 The paper of document F. 79, a.u. 1393 (the village of Kâfir Hacı) has a watermark three crescents with dimensions 38×8/70 mm and a countermark, the letters A(?)G with trefoil. Paper with a three crescent watermark of similar dimensions was used in a document of 1670 (No. 267 in the watermark album – Three crescents). The paper of document F. 89, a.u. 33 (the village of Kara Ağaç) has a watermark of three crescents (34×8/70) with a countermark of letters A(?)G with trefoil. Documents written on paper with similar dimensions of the watermark bear dates 1661 and 1670 (Nos 206, 267). These facts allow for the assumption that the two undated *defters* were compiled at the same time as the rest. See: Velkov, A., S. Andreev, *Vodnite znatsi v osmanoturските документи*. Vol. 1. Sofia: Tri Luni, 1983, pp. 49, 52.
- 45 One of the folios (f. 1/6) of the *defter* OAK 182/10 has a watermark – three crescents measuring 39×11/80. Another folio (f. 2/5) has a countermark with the Latin letters AG with trefoil. A document on paper with a watermark of similar size as the three crescents (No. 232, 39×11/81) is dated 1662. The document with the said countermark on the paper (No. 206) is dated 1661. Velkov, A., S. Andreev, op. cit., pp. 24–25. This allows us to assume that the time of compilation of the *defter* was identical or close to that of the above-mentioned *defters*.
- 46 The fact that several peasants of Kaba Oyuk cultivated land in Ayntablı, and several peasants of Ayntablı and Saltıklı are described as landholders in Kaba Oyuk, confirms that the registrations were carried out at the same time.
- 47 Μπαλτα, Ε., Μ. Οğuz, Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου Tapu Tahir 822, National Hellenic Research Foundation – Historical and Ethnographical Association of Rethymno, Rethymno 2007; Kolovos, E., Beyond ‘Classical’ Ottoman Deferology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands. – In: *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*. Kolovos, E., Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, and M. Sariyannis (Eds.). Istanbul: The Isis Press, 2007, pp. 201–235; Similar registrations for Cycladic islands see in Balta, E., Le rôle de l’institution communautaire dans la répartition verticale de l’empôt: l’exemple de Santorin au XVIIe siècle. – In: Idem, *Problèmes et approches de l’histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, Istanbul, 1997, pp. 97–114; Kiel, M., The Smaller Aegean Islands in the 16th–18th Centuries according to Ottoman Administrative Documents. – In: *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*. Davies, S., J. L. Davis (Eds.), The American School of Classical Studies at Athens, 2007, pp. 35–54; Slot, B., *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonization latine et occupation Ottomane c. 1500–1718*, Vol. 1, Istanbul, 1982.

upon inheritance. The texts of the law provided that only those taxes that were in accordance with the *šeriat* would be collected from the conquered population. As a result, a number of non-canonical taxes were not introduced.⁴⁸

As a second step, the authorities undertook a land survey. Several *defters* from this campaign have been preserved – one compiled in the period of 1669/70 (1080) – 1673/74 (1084) and two others, compiled in 1705/6 (1117).⁴⁹ The new records did not resemble in any way those in the *mufassal defters* compiled until the 16th century. They featured records of only those peasants who possessed land. Separate entries were made for each farmer, with notes about the type (field, vineyard, garden and others) and the respective area.⁵⁰ At the end of the village list there was a record of the village's total of landholdings, as well as the taxes due by the peasants in cash and in kind. Additions were also made about the area of abandoned, "empty land without an owner".⁵¹ As the *kanunnâme* of Crete provided, the lands were measured with the Arab area unit – the *cerib*.⁵²

The reasons for the application of a different legislation in respect to the island and the land survey are still in the realm of hypotheses. It is assumed that this new type of registration reflected the problems encountered by the Ottoman administration in the 17th century in the search of new institutional mechanisms in the area of taxation.⁵³ In addition, the different rules for compiling the registers probably also pursued the objective of assessing the potential revenue from the newly conquered territories. It has also been pointed out that the Ottomans could have borrowed the experience in this sphere from their predecessors, the Venetians.⁵⁴

There are several indications that the manner of compiling the registers of the Edirne villages was influenced by the Cretan campaign. One finds similarities in the structure of the *defters*, the way in which the information is organized, and the unit of measurement used – the *cerib*. At the same time, considerable differences exist between the two types of registration. Unlike the Cretan *defters*, the Edirne *defters* include the area of land for common use – the common pastures and the forest, as well as a description of the village boundaries. Unfortunately the Edirne *defters* do not include an assessment of the peasants' taxation – which we find in the Cretan *defters*.

This replication of the Cretan registers in the rural hinterland of Edirne could have been part of a new experiment undertaken by the Ottoman administration at a time of institutional quests and changes during the 17th century. Although the Balkan lands were subject to the *miri* land regime, what the villages from Crete and those around Edirne shared was that they

48 Green, M., An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete. – Mediterranean Historical Review, Vol. 11, 1996 June, No. 1, pp. 60–68; idem, op. cit., 2000, pp. 18–29.

49 Green, M. A., op. cit., 2000, p. 23, footnote 38.

50 Regrettably, we did not have the opportunity to work with these *defters* in the Turkish archives, so that we can judge about their contents and structure only by the information gauged by bibliographical means.

51 The same or similar terms and structures one encounters in the Edirne village registers are used: *arz-i hali / arz-i hali bila sabibi*. Green, M., op. cit., 1996, p. 71, footnote 39; idem, op. cit., 2000, p. 48, footnote 9.

52 Green, M., op. cit., 1996, pp. 68–77; idem, op. cit., 2000, pp. 23–25.

53 Concerned by the problem created by the increasing amounts of abandoned arable land and the population leaving its villages, the authorities faced the need to gradually relinquish the *çift-hane* system as a basis for taxation. They tried to substitute it for the *maktu* system – determining a lump sum due by the peasant community or the urban residential quarter to the fiscal agents, local administrative officials or *mültezim*, as well as to introduce new practices for the collection of revenue, also applied in other provinces. Green, M., An Islamic experiment, pp. 68–78; idem, op. cit., 2000, pp. 22–39.

54 Green, M., op. cit., 1996, pp. 68–78; idem, op. cit., 2000, pp. 22–39.

were included in the *iltizam* system and their revenues formed separate *mukataa*.⁵⁵ This type of description of the land stock at the disposal of the village residents could probably have given a clearer idea about the potential revenue from their agrarian activity and, respectively, about determining the value of the *mukataa*. The fact that *defters* for only the Edirne villages have been discovered to date indicates that these registrations were an isolated phenomenon which did not become a common practice in Rumeli.

POPULATION

The said villages had on register 681 men, who probably were heads of households (*hane*) which possessed and cultivated land. The majority of the registered peasants had the status of *reaya*. There were also representatives of the ruling class (*askeris*) among the villagers. Their presence was relatively insignificant: 59 men, or 9% of the registered village inhabitants. Four of the studied villages⁵⁶ were inhabited only by Christians and two others⁵⁷ were Muslim-only. In the rest, which we would call mixed, people of the other faith – Muslim or Christian – were very few in comparison with the total population numbers. Overall, more than two-thirds of the registered men in the villages were Christians – Bulgarians and Greeks. In addition to the local residents, the *defters* have on register scores of peasants from other villages or townsmen from Edirne who had landholdings in the territory of villages under study. (See Table 1.)

An analysis of the summarized figures for the individual villages and the region as a whole allows us to make the following conclusions⁵⁸:

1. The sources indicate the existence among peasants of a pronounced interest in the cultivation of extensive amounts of land. The *defters* reveal an important degree of land reclamation at a time of adverse economic and political reality that could have had a negative impact on agricultural activities. If the territories of 21 villages and 2 *mezraas* are considered as a whole, 71% of the land that was suitable for sowing was reclaimed and cultivated. Aggregate data about the individual village territories show that in more than half (67%) of the studied villages the process of land reclamation was considerably advanced (between 65% and 97%), or had been completed. In the rest of the villages (1/3 of the total number) the share of reclaimed land was below 50% and far lower compared to the villages from the first group. (See Table 2; Figure.) In fact, most of these villages are situated in areas with a more mountainous relief, have large territories and common pastures which make them more suitable for cattle-breeding. (See Table 5.)

55 In 1080 (AH) a *defter* of the “sold” *mukataa* (“*fürubt-i mukata’â defteri 1080...*”) on the island was compiled. Green, M., op. cit., 2000, p. 36, footnote 81. We are quoting this fact as the same year of “selling” them for tax farming is indicated in the *defter* of some of the Edirne villages. See footnotes 41–43.

56 The villages of Düdükçi Yenicesi, Kâfir Hacı, Glavanlı and Pavlikân.

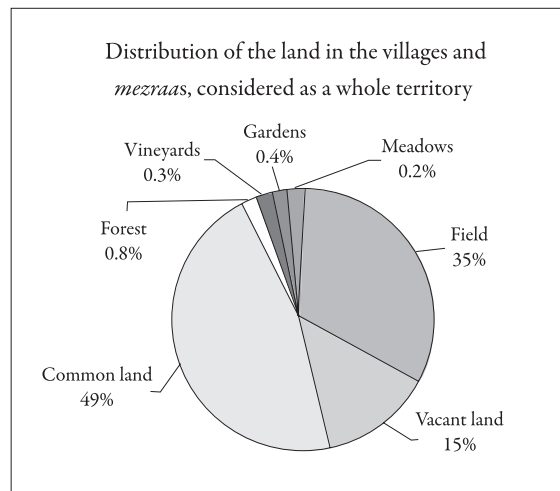
57 The villages of Aynatabı and Koyunlu.

58 For a more detailed analysis of the sources, see: Първева, С., *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладеяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*, С.: Академично издателство “Проф. М. Дринов”, 2011, с. 107–139, 180–388.

Table 1. Inhabitants of the villages in 1669*

Village	Total number of male inhabitants in the village	Non-Muslim reaya	Muslim reaya	Askeri
Düdükçi Yenicesi	75	75	–	–
Maraş	72	58	11	3
Mihaliç	66	65	1	–
Kara Ağaç	54	50	–	4
Kemal	41	36	3	2
Kaba Oyük	36	35	–	1
Kâfir Hacı	34	34	–	–
Yürüş	31	26	5	–
Hasköy	20	18	–	2
Ürücekler	19	18	1	–
Glavanlı	18	18	–	–
Pavlikân	16	16	–	–
Saltıklı	38	3	29	6
İflâhanlı	31	8	21	2
Ayntablı	30	–	18	12
Koyunlu	22	–	17	5
Ak Bunar	20	4	12	4
Büyük İsmailca	17	1	9	7
Omurca	16	1	10	5
Sökün	14	1	11	2
Düdükçi	11	2	5	4
Total	681	469	153	59

* The *defters* of 1669 recorded men, *reaya* and *askeri* landholders, who probably were heads of households.

VILLAGES, PEASANTS AND LANDHOLDINGS IN THE EDİRNE REGION

The scarcity of land in the villages was not an insurmountable obstacle to the economic activity of farmers. In close proximity to their villages they had an additional stock of land which offset the land shortage in their own territory. That was the arable land of the *mezraas*, the *müsellem çiftlik*s and the territory of neighbouring villages that contained still vacant and unreclaimed land. It was there that the strangers cultivated their scattered (*perakende*) fields.

The analysis of the distribution of land in the village territory also permits to establish the influence of the large consumer and market centre, Edirne, on the structure of agricultural production in the rural hinterland. Data from the sources indicate that the more distant

Table 2. Reclamation of the land suitable for cultivation

Village or mezraa	Land suitable for cultivation (cultivated and vacant, in ceribs)	Cultivated land (fields, vineyards, orchards and vegetable gardens, in ceribs)	Share of cultivated land %
Kemal	5160	5160	100
Sökün + <i>mezraa</i> Karaca Süleymanlar	4,935.5	4,935.5	100
Maraş	3,564.5	3,564.5	100
Mihaliç	2,758.5	2,758.5	100
Ak Bunar	2,660	2,660	100
<i>Mezraa</i> Demirtaş	1,920	1,920	100
Omurca	1,877.5	1,877.5	100
<i>Mezraa</i> Köplüçe	1624	1,624	100
Büyük İsmailca	6,541.5	6,341.5	97
Kâfir Hacı	4,433	4,133	93
Saltıklı	3,162.5	2,779.5	91
Düdükçi Yenicesi	6,304	5,495	87
Ayntablı	2,000	1,650	82,5
Kaba Oyuk	4,032	3,275	81
Kara Ağaç	4,121.5	3,151.5	77
Düdükçi	1,011.5	661.5	65
İflâhanlı	3,927.5	1,800.5	46
Yürüş	10,203	4,386	43
Koyunlu	8,164	3,164	39
Glavanlı	5,743	2,247	39
Hasköy	5,171	1,948	38
Yürücekler	3,047.5	1,134.5	37
Pavlikân	3,205.5	1,083.5	34
Total	95,567.5	67,750.5	71

villages opted for the production of grain and, in some cases, for viticulture. At the same time, the nomenclature of production – and subsequently the structure of village territory – of villages in the immediate vicinity of the city were influenced to a considerable degree by the requirements of the large consumers, the janissary barracks and the sultan's palace, as well as by the opportunity to sell quickly perishable goods. This seems to have been the main reason for the existence of relatively large areas in these villages' territories under orchards or vegetable gardens, or even vineyards. (See Table 5; Map.)

2. The process of land reclamation in the village territories also involved people of *askeri* status. Their landholdings attest to the interest of the representatives of the ruling class in investing in the agrarian sector of the imperial economy. The majority of *askeri* landholdings were small in size. Their main task was to provide subsistence for the household and bring extra income in the family budget. Along with these landholdings, however, there were *çiftlik*s whose land, monetary value, produce and number of hired labourers were of impressive proportions. The production of these *çiftlik*s was intended not only for the local markets, but probably for export as well.

The process of including arable land in the *askeri çiftlik*s developed with a variable intensity. The presence of *askeris* was more limited in the villages where land reclamation was undertaken primarily by Christians. In such villages, either no land was registered to *askeris*, or if there was any, it was limited to between 1% and 24% the arable land in the village territory. The presence of *askeris* was of a much larger scale in villages with predominant or all-Muslim population. In these villages, the share of *askeri* landholdings ranged between 33% and 79%. (See Table 3.) That indicates that the main direction of investments in agriculture, at least for the studied villages, were the villages with Muslim population. It is necessary to undertake comparative studies to determine whether this trend was only valid for a limited area, whether it was region-specific or a general rule in the process of expansion of *askeri çiftlik*s.

3. Furthermore, it is important to look at one more type of land distribution in the village territory. When the studied 21 villages and 2 *mezraas* are considered as a whole, one finds that 72% of the arable land belonged to the *reaya* landholdings, and 28% to the *askeri* landholdings. (See Table 3.) Such distribution bears evidence of the roles that the two social classes played in the agrarian economy of the Empire. It is yet another proof that the *reaya* peasants remained the main producers and landholders. It was their economic activity which basically supplied agricultural produce for the large consumers, the markets and for export. Although the intervention of representatives of the ruling class in agricultural production was obvious, the principles of the imperial agrarian system, founded on the *raiyyet çiftlik*, were not compromised. The state-owned (*miri*) land system and the ensuing social order in the Empire remained unchanged through the centuries.

4. Data about the peasant landholdings in the hinterland of Edirne bears evidence of the existence of a growing polarization in the distribution of land among the members of the rural community. This is seen in the comparison between the size of land cultivated by the poor in each village and the land of their affluent fellow villagers. The difference is usually significant. To take a few examples, the area of the fields of the wealthiest peasant in the village of Pavlikân was five times larger than the land of the poorest peasant in the same village; in the village of Sökün it was ten times larger, in Kâfir Hacı 27 times.⁵⁹

59 Parveva, S., Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region, pp. 84–90.

Table 3. Cultivated land included in askeri landholdings

Village and mezraa	Total area of arable land in the village – fields, vineyards, gardens, meadows (in cerib)	Area of arable land in askeri landholdings (in cerib)	Share of askeri landholdings in total area of arable land in the village (%)
Yürücekler	1,134.5	–	–
Pavlikân	1,083.5	–	–
Mihaliç	2,758.5	–	–
Yürüş	4,386	42	1
Kaba Oyuk	3,275	68.5	2
Düdükçi Yenicesi	5,495	123	2
Iflahanlı	1,800.5	114	6
Kâfir Hacı	4,133	194	5
Glavanlı	2,247	143	6
Sökün + <i>mezraa</i> Karaca Süleymanlar	4,935.5	437	9
Hasköy	1,948	382	20
Maraş	3,564.5	763.5	21
Kara Ağaç	3,151.5	758	24
Saltıklı	2,779.5	929.5	33
Kemal	5,160	1,832	36
Omurca	1,877.5	705.5	38
Koyunlu	3,164	1,333	42
Düdükçi	661.5	364.5	55
Büyük İsmailca	6,341.5	4,597	73
Ayntablı	1,650	1,199.5	73
<i>Mezraa</i> Demirtaş	1,910	1,501	78
Ak Bunar + <i>Mezraa</i> Köplüçe	4,284	3,378	79
Total	67,740.5	18,869.5	28

This polarization is also evident in the comparison between villages when these are viewed as a community of landholders. The average area of the peasants' landholdings in each of the studied villages is very indicative in this respect. It reveals that the difference between the villages with the largest and the villages with the lowest average area of landholding per household was several times. For instance, the difference between the average area of the fields cultivated by one household in the villages of Büyük İsmailca and Düdükçi – both with a predominant Muslim population, was close to five-fold. The first village is at the top of the table and the second is close to the bottom. The difference between the average area of the fields per household in the villages of Yürüş and Yürücekler – both with a predominant

Christian population, is nearly three-fold. Comparing Muslim with Christian villages yields similar ratios. (Table 4.)

The polarization among the individual households and among the rural communities indicates that the Ottoman agrarian economy in the 17th century created preconditions for the impoverishment of some peasants and their villages, as well as *stimuli* for profitable investments in agriculture and, hence, for the economic stability of others.

Table 4. Average area of peasant landholdings

Village	Average area of the arable land (fields, vineyards, gardens, meadows)* per household
	Area in cerib
Büyük İsmailca	147 fields
Yürüş	142 fields
Omurca**	129.5 fields + 0.9 vineyard
Kâfir Hacı	122.4 fields + 0.2 vineyard
Sökün+ <i>mezraa</i> Karaca Süleymanlar**	118 fields
Mihaliç**	87 fields + 2.1 vineyard
Kaba Oyuk	84.6 fields + 1.4 vineyard
Koyunlu	80.3 fields + 0.24 vineyard
Düdükçi Yenicesi	73.6 fields
Glavanlı	70.2 fields + 0.2 vineyard
Kemal	66 fields + 1.7 vineyard
Hasköy**	66 fields
Pavlikân	64 fields
Ak Bunar	58.4 fields
Iflâhanlı	55 fields + 1.8 meadow
Saltıklı	51.6 fields + 0.4 vineyard
Yürücekler	54 fields
Maraş	37.8 fields + 1.5 vineyard + 1.9 garden + 0.5 meadow
Kara Ağaç	33.1 fields + 1.76 vineyard
Düdükçi	32.3 fields
Ayntablı	24.2 fields + 1 vineyard

* The figures include only the landholdings of the peasants of *reaya* status – inhabitants of the villages.

** The peasants of Omurca, Sökün, Mihaliç and Hasköy also possessed and cultivated lands in the two neighbouring *müsellem çiflik*s. As the registrar recorded only the total area of the said *çiflik*s and not the individual land possessions of the peasants in them, these additional areas are not included in the table. What can be said with certainty, without being able to quantify it, is that in the case of these four villages the average area of the peasants' landholdings given in the table are lower than the actual figures.

VILLAGES, PEASANTS AND LANDHOLDINGS IN THE EDİRNE REGION

Table 5. Land distribution in the village territory

1. Village; 2. Village territory – total extent; 3. Fields – total extent; 4. Share of fields in relation to the total village territory (%); 5. Vacant (empty) land; 6. Share in relation to the total village territory (%); 7. Common pastures; 8. Share in relation to the total village territory (%); 9. Forests; 10. Share in relation to the total village territory (%); 11. Vineyards; 12. Share in relation to the total village territory (%); 13. Vegetable gardens and orchards; 14. Share in relation to the total village territory (%); 15. Meadows; 16. Share in relation to the total village territory (%).

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Glavanlı	12,736	2,237	18%	3,496	27%	6,993	55%	-	-	-	-	-	-	10	0.1%
Iflahanlı	9,082.5	1,743	19%	2,127	23%	5,155	57%	-	-	-	-	-	-	57.5	0.6%
Mihaliç	4,910.5	2,619.5	53%	-	-	2,152	44%	-	-	139	3%	-	-	-	-
Hasköy	15,384	1,948	13%	3,223	21%	10,213	66%	-	-	-	-	-	-	-	-
Kâfir Hacı	4,853	4,127	85%	300	6%	420	9%	-	-	6	0.1%	-	-	-	-
Pavlikân	12,530.5	1,083.5	9%	2,122	17%	9,325	74%	-	-	-	-	-	-	-	-
Yürücekler	10,223.5	1,134.5	11%	1,913	19%	7,176	70%	-	-	-	-	-	-	-	-
Sökün + <i>mezraa</i> K. Süleymanlar	8,317.5	4,935.5	59%	-	-	3,382	41%	-	-	-	-	-	-	-	-
Büyük İsmailca	9,174	6,341.5	69%	200	2%	1,819.5	20%	813	9%	-	-	-	-	-	-
Omurca	3,333.5	1,864	56%	-	-	817	24.5%	639	19%	13.5	0.4%	-	-	-	-
<i>Mezraa</i> Demirtaş	3,049	1,910	63%	-	-	1,139	37%	-	-	-	-	-	-	-	-
Ak Bunar	4,041	2,635	65%	-	-	1,381	34%	-	-	-	-	25	0.6%	-	-
<i>Mezraa</i> Köplüçe	2,827	1,624	57%	-	-	1,203	43%	-	-	-	-	-	-	-	-
Kemal	7,712	5,018	65%	-	-	2,552	33%	-	-	82	1%	-	-	60	0.8%
Yürüş	20,021	4,366.5	22%	5,817	29%	9,818	49%	-	-	19.5	0.1%	-	-	-	-
Koyunlu	13,990	3,156	23%	5,000	36%	5,826	42%	-	-	8	0.01%	-	-	-	-
Maraş	7,776.5	2,989.5	38%	-	-	4,212	54%	-	-	112	1.4%	413	5%	50	0.6%
Kara Ağaç	5,132.5	2,636	51%	970	19%	1,011	20%	-	-	100	2%	238.5**	5%	177	3.0%
Düdükcü	2,431.5	646.5	27%	350	14%	1,420	58%	-	-	-	-	-	-	15	0.6%
Düdükcü Yenicisi	9,887	5,490.5	56%	809	8%	3,583	36%	-	-	4.5	0.05%	-	-	-	-
Satırlıklı	5,562.5	2,777.5	50%	283	5%	2,500	45%	-	-	2	0.04%	-	-	-	-
Kaba Oyak	10,382	3,212	31%	757	7%	6,350	61%	-	-	63	0.6%	-	-	-	-
Ayrıtablı	7,000	1,589	23%	350	5%	5,000	71%	-	-	61	0.9%	-	-	-	-
Total	190,357	66,084	35%	27,717	15%	93,447.5	49%	1,452	0.8%	610.5	0.3%	676.5	0.4%	369.5	0.2%

* The area of the elements in all tables is given in *arşin*. In some villages the actual sum of the individual peasant landholdings.

The figures in the table reflect the actual/correct sum of the individual peasant landholdings.

** The area of the *miri bozlan* recorded as a total area in the *defter* of the village of Kara Ağaç, is added to the area of the orchards.

APPENDIX

Villages and mezraas in the hinterland of Edirne recorded in the defters of 1669

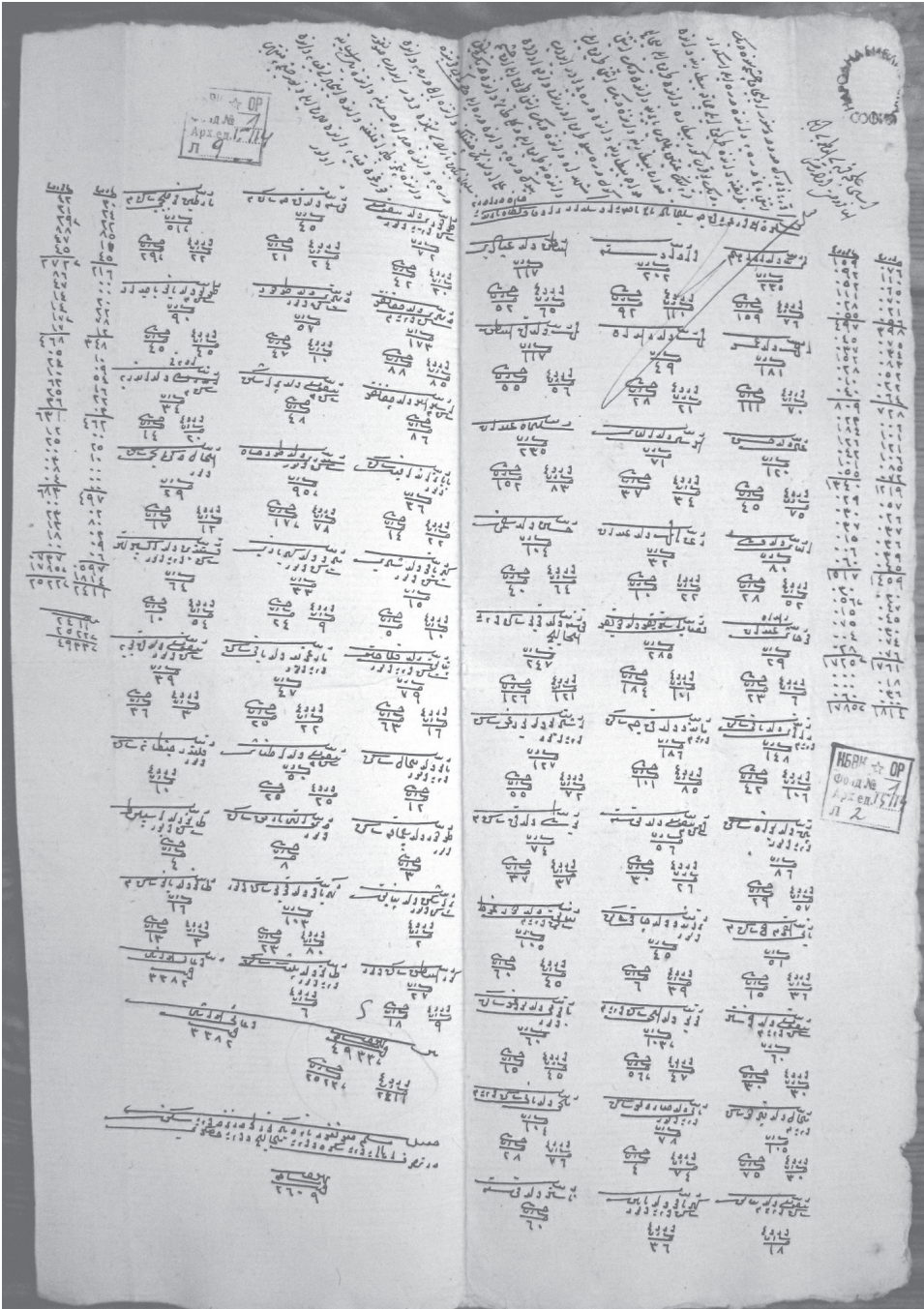

VILLAGES, PEASANTS AND LANDHOLDINGS IN THE EDIRNE REGION

Survey of the village of Mihaliç – F. 1, a.u. 15114, f. 5, 6

The image shows two pages of a handwritten manuscript, likely a land survey record from the Edirne region in 15114. The text is written in Ottoman Turkish, using a mix of Arabic script and Latin letters for numbers and specific terms. The layout is organized into columns and rows, with some entries underlined or separated by horizontal lines. At the top of the pages, there are stamps and handwritten notes, including a circular stamp on the right page and a rectangular stamp on the left page. The numbers are written in a mix of Arabic numerals and Latin characters, possibly representing measurements or land values. The overall appearance is that of a historical document, possibly a tax register or a land ownership record.

Survey of the village of Sökiün, together with the mezraa Karaca Süleymanlar –
F. 1, a.u. 15114, f. 2, 9

СЕЛА, СЕЛЯНИ И ПОЗЕМЛЕНИ ВЛАДЕНИЯ
В ОДРИНСКА ОБЛАСТ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVII ВЕК

СТЕФКА ПЪРВЕВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

В изследването са анализирани структурата, съдържанието, датирането и причините за съставяне на серия нетипични за практиката на османската администрация регистрации на населението и земите на 21 села и 2 самостоятелни мезри в хинтерланда на град Одрин. Представени са някои основни изводи, до които авторът е достигнал след анализ на изворовата информация, които се отнасят до степента и начините на овладяване и организация на земите в селското землище; до участието на селяните и представителите на групата аскери в процесите на усвояване на земите за земеделие; до имуществената диференциация сред членовете на селските общности на базата на владяната от домакинствата земя.

Borders of the Ottoman Empire: Theoretical Questions and Solutions in Practice (1699–1856)

Mónika F. Molnár

Research Centre for the Humanities, Institute of Literature – HAS

INTRODUCTION¹

“Ottoman history is one of constantly moving frontiers. In neither territorial nor political terms did the early Ottomans take over an existing state. Therefore, almost all regions which ultimately comprised ‘the Ottoman world’ were at some time frontier areas, both horizontally in terms of extending their authority through conquest and defense, and vertically in terms of consolidating this authority through the pragmatic assimilation of local societies.”²

In spite of the fact that in the last decade, in addition to the essays of, for example, Feridun Emecen, Gábor Ágoston or Colin Heywood,³ some important collections of essays about this issue have been published,⁴ the study of Ottoman frontiers is in its infancy, and the quantity and quality of research and evidence vary massively according to region and period. For instance, the Ottoman frontier with the Habsburg Empire is quite well known: the “military border” with the Habsburgs, who as early as 1522 began to organise it, which developed into an institution at first in Croatia and later also in Slavonia and the Banat, and lasted until 1881, is the subject of numerous monographs and collective volumes.⁵ The

1 This paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences and the OTKA PD 105020.

2 A review of the book: Woodhead, Christine, *The Frontiers of the Ottoman World*. Peacock, A. C. S. (Ed.). Oxford, 2010. – In: *English Historical Review*, CXXVI (520), 2011, pp. 681–683.

3 Emecen, M. Feridun, *Osmanlı sınırları nerede başlar nerede biter*. – In: *Sosyoloji ve Coğrafya*. Eğribel, Ertan, Ufuk Özcan (Eds.). İstanbul, 2006, pp. 490–502; Ágoston, Gábor, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*. – In: *International Journal of Turkish Studies*, 9, 2003 Summer, No. 1–2, pp. 15–31; Heywood, Colin, *The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths*. – In: *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*. Power, Daniel, Naomi Standen (Eds.). New York, 1999, pp. 228–250.

4 Such as: *Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes*. Karpat, Kemal, Robert W. Zens (Eds.). Wisconsin, 2004; *The Frontiers of the Ottoman World*. Peacock, A. C. S. (Ed.). Oxford, 2010. (This is the first major comparative study of the frontiers of the Ottoman Empire, one of the crucial forces that shaped the modern world. The essays combine archaeological and historical approaches to contribute to a further understanding of how this major empire approached the challenge of controlling frontiers as diverse and far-flung as Central and Eastern Europe, Anatolia, Iraq, Arabia and the Sudan.)

5 Rothenberg, Günther Erich, *The Austrian military border in Croatia: 1522–1747*. Illinois, 1960; Ágoston, Gábor, *The Ottoman–Habsburg Frontier in Hungary (1541–1699): a Comparison*. – In: *The Great Ottoman, Turkish Civilization vol. 1. Politics*. Eren, Güler, Ercüment Kuran, Nejat Göyünç, İlber Ortaylı, Kemal Çiçek (Eds.). Ankara, 2000, pp. 276–287; Ágoston, Gábor, *Ottoman conquest and the Ottoman military frontier in Hungary*. – In: *A Millennium of Hungarian Military History*. Király, Béla, László Veszprémy (Eds.). Boulder, Co., 2002, pp. 85–110; *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Dávid, Géza, Pál Fodor (Eds.). Leiden–Boston–Köln, 2000; Pálffy, Géza, *The Border Defense System in Hungary in the 16th and 17th Centuries*. – In: *A Millennium of Hungarian Military History*. Veszprémy, László, Béla K. Király, (Eds.). New York, 2002, pp. 111–135.

Balkan and southeastern European border area has also been well studied.⁶ However, the Ottoman frontiers with the Safavids and the Russians have been much less studied, especially from an archaeological point of view, while the Ottoman frontier with the Funj (Sudan) has remained almost totally unknown. Furthermore, the frontier can be studied from many points of view, for example, looking at the administrative, monetary aspects and so on.⁷

EXPANSION – TREATIES – BORDERS

The study of Ottoman frontiers is of course closely linked to that of Ottoman expansion.⁸ Traditionally, as argued by Paul Wittek in 1938,⁹ the Ottoman expansion was motivated by a desire for *ghaza* (holy war) against Christianity, and so the early Ottoman sultans portrayed themselves in their titles as “sultan of the *ghazis*” (religious warriors). This “*ghazi* mentality” has been widely interpreted as having fundamentally influenced the subsequent course of the empire’s expansion.¹⁰ A *ghazi*, motivated by religious ideals, naturally does not accept a clearly delineated frontier with non-Muslims. In the opinion of Colin Heywood and Rifa’at Abou el-Hajj, the idea of the empire as a “*ghazi* state” came to an end with the Treaty of Karlowitz in 1699, when the Ottomans were finally forced to accept joint border commissions and a delineated frontier with the Habsburgs. The period from 1300 to 1700 is generally viewed as a continuous expansion of the frontier: a process, many historians argue, that explains the empire’s social and economic structures and the predominance of its military class.¹¹ This image could be made more sophisticated, as it is by Gábor Ágoston, who arrives at the following conclusion: “It seems that apart from geographical constraints and limits arising from overextension, the existence of the Habsburg and Safavid Empires constituted the main obstacle to Ottoman central administration in its frontier zones. In other words, the action radius of Ottoman centralism was greatly reduced by its rivals.”¹² The lands held by the Ottomans expanded and contracted repeatedly during the long years of constant wars with the Habsburgs, and their extent was never clearly defined. In fact, it is hard to speak about a border in the modern sense of the world. There was, rather, a frontier region, something like a no-man’s land, although peace treaties and armistices always defined borders.¹³

6 Mentzel, Peter, *The Ottoman Balkans as frontier, borderland and core*. – In: *The Great Ottoman Turkish Civilisation*. Çiçek, Kemal, Güler Eren (Eds.). Ankara, 2000. Vol. 1, pp. 130–137; *The Ottoman Balkans – a Zone of Fractures or a Zone of Contacts?* – In: *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy / Zone di frattura in epoca moderna: il Baltico, i Balcani e l’Italia settentrionale*. Bues, A. (Ed.). Wiesbaden, 2005, pp. 61–75.

7 Pamuk, Şevket, *The Ottoman monetary System and frontier territories in Europe, 1500–1700*. – In: *Ottoman Borderlands*. pp. 175–182.

8 For a survey, see: Finkel, Caroline, *Osman’s Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. London, 2005.

9 Wittek, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire*. London, 1938.

10 Heywood, C., *op. cit.*, pp. 232–233.

11 Heywood, C., *op. cit.*, p. 242; Rifaat, Abou el Haj: *Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe*. – *Journal of the American Oriental Society*. 89/3 (1969), pp. 465–475.

12 Ágoston, G., *op. cit.*, 2003, p. 29.

13 Sugar, F. Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Seattle and London, 1977 (*A History of East Central Europe*, Vol. V), p. 105; Khadduri, M., *The Law and Peace in Islam. A Study in Muslim International Law*. London, 1940 (2. Baltimore, 1955); Panaite, Viorel, *Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th–17th Century)*. – In: *Pax Ottomana. Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. Çiçek, Kemal (Ed.). Haarlem–Ankara, 2001, pp. 277–307; Naff, Thomas, *Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the*

If we analyse the treaties that resulted in loss of territories for the Ottomans from the 17th century onwards, we can see that they were generally made with a determinate period in mind, and the Ottomans always tended to underplay or even genuinely underestimate the importance or relevance of the treaties, leaving them a chance to regain the lost territories. Actually the Treaty of Küçük-Kaynarca of 1774 (the pact signed at the conclusion of the Russo-Turkish war of 1768–1774, ending undisputed Ottoman control over the Black Sea and providing a diplomatic basis for future Russian intervention in internal affairs of the Ottoman Empire) was the first that was signed as an “eternal peace” without any time limitation.¹⁴

Behind the rhetoric, the Ottomans had a realistic view of what they called the *serhad-i mansura* (=the victorious frontier). The nature and direction of the *serhad-i mansura*'s expansion and contraction was dictated less by ideology than by the nature of the threats to Ottoman interests. “Ottoman pragmatism and flexibility – considered one of the strengths of the ‘Ottoman methods of conquest’ in the 15th century – did not disappear in the following centuries. The Ottoman government recognised the limits of its administrative possibilities and in fact accepted the formation of numerous administrative units of special status into the empire. A common feature of the frontier territories was the condominium, that is, the joint rule of the former power elite and the Ottoman authorities. While exhibiting significant differences over time and according to place, this sharing of authority for a shorter or longer period extended to areas such as taxation, public administration and justice.”¹⁵

The political borderlines, created by negotiations between states, and based on actual points fixed by the treaties, meant that the Ottomans started to accept a new concept. The reason for this shift lay in the military defeats of the Ottoman Empire suffered in the second half of the 17th century, and this became obvious with the above-mentioned Treaty of Karlowitz. This peace opened up a new era in the political relations between the Porte and Christian Europe: congress diplomacy, which had involved rapidly in Europe after the end of the Thirty Years' War, was for the first time applied to a settlement involving an Islamic state.¹⁶ However, we know examples of similar processes of delimitation of the borderline also during the previous period, in the European territories, such the Venetian frontier,¹⁷ or in the north in the Polish–Lithuanian territories.¹⁸

18th Century: Patterns and Trends. – In: Studies in 18th-century Islamic History. Naff, Th., Ed. Owen, J. Roger (Eds.). Southern Illinois University Press, Carbondale (IL), 1977, pp. 88–107; Weigert, Gideon, A Note of Hudna: Peacemaking in Islam. – In: War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries. Yaacov, Lev (Ed.). Leiden–New York–Köln, 1997, pp. 399–405.

14 Köse, Osman, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması. İstanbul, 2006.

15 Ágoston, G., op. cit., 2003, pp. 18, 23; Inalcik, Halil, Ottoman Methods of Conquest. – Studia Islamica, 2, 1954, pp. 104–129.

16 Heywood, Colin, Karlofça. – In: Encyclopædia of Islam. 2nd Edition. Bosworth, C. E., E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (Eds.). Leiden, 1978. Vol. IV, pp. 657–658; Özcan, Abdülkadir, 300. Yılında Karlofça Antlaşması. – In: Akademik Araştırmalar Dergisi, 2000, No 4–5, pp. 237–257; F. Molnár, Mónika, Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich. – In: Tagungsband Salzburg – “Frieden mit dem Erzfeind.” Das Osmanenreich als Partner in der Friedensgestaltung. Franz Steiner-Verlag, Stuttgart, 2012 (in print).

17 Pedani, Maria Pia, Dalla frontiera al confine (Quaderni Studi Arabi). Venezia, 2002. p. 40; Pedani-Fabris, Maria Pia, The Ottoman–Venetian Frontier. – In: AA.VV. The Great Ottoman–Turkish Civilization. Ankara, 2000, pp. 171–177.

18 Kolodziejczyk, Dariusz, Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). Leiden, 2000, pp. 57–67.

THE FRONTIERS OF THE OTTOMAN EMPIRE

I. The frontiers of the Ottoman Empire, like frontiers elsewhere in the early modern world, were not defined and represented in terms of linear boundaries. They were defined, instead, in terms of physical features, sovereign claims, units of taxation, the reach of armies, and the memories of elderly residents.

During the negotiations with the neighbouring Western countries, the Ottomans tended – if it was possible – to try to maintain the old frontiers, which were a point of departure for them. The problem was that the old documents attesting the borders were often lost, since the Ottomans did not pay as much attention to the written records as they did to historical memory.¹⁹ A good example of this problem is the delineation of the Polish–Ottoman border in 1703. During this negotiation, the juridical basis of the further operation may have been a source written seventy years earlier. Yusuf Pasha, the governor of Ochakov (now in Ukraine), sent a certain Ibrahim Agha, as the one responsible for the border, to fix the Polish border following the Treaty of Karlowitz. The participants referred to a document of 1633, but the Ottomans did not have the original copy. Ibrahim Agha accepted the Polish version as authentic, but added that “for us the original documents have less value than [oral] testimony. And I had explicit orders to fix the border with the help of the memory of the older local people.”²⁰

Bilateral written documents with Western states, the so-called descriptions of the borderline – in Ottoman Turkish *hududname* or *sınırname* – have been conserved in rather large quantities from the end of the seventeenth and beginning of the 18th century.²¹

II. The first delineation in the modern sense of the Ottoman–Habsburg border was made – as mentioned above – following the Treaty of Karlowitz of 1699. As a consequence of the military defeats in Europe, the Ottoman Empire had to start negotiations from a weak position. In spite of this fact, if the Allied plenipotentiaries had anticipated that their mission would be a simple diktat, they were due for a jarring disappointment. For neither in its approach to the conference nor in its deportment at the negotiation table was the Ottoman delegation going to show weakness or subservience. Even if the negotiations and treaty were not as ceremonial as they would have been in an elegant court, nevertheless the basic etiquette and formalities to ensure the equality of the parties were emphasised. Pomp and circumstance attended the representatives of a still powerful potentate. Although neither the strategic nor the economic aspects of the final frontier settlement can be ignored, the Ottomans’ insistence was necessitated by two factors: its utility as a face-saving mechanism to preserve the dignity and honour of the Ottoman dynasty, and the full consideration of the internal consequences of the territorial losses.

19 “...*kemal-i mertebe meşhur ve ma’ruf olmağın bududu bunda zikr olmadi*” (Kołodziejczyk, Dariusz, Between the splendour of Barocco and political pragmatism: the form and contents of the Polish–Ottoman treaty documents of 1699. – In: *The Ottoman Capitulations: Text and Context*. Boogert, Maurits H. van den, Kate Fleet [Eds.]. *Oriente Moderno* – Vol. XXII [LXXXIII], No. 3, 2003, pp. 671–679).

20 *Ibidem*.

21 Kreiser, Klaus, *Osmanische Grenzbeschreibungen*. In: *Studi preottomani e ottomani. Atti del convegno di Napoli (24–26 settembre 1974)*. Gallotta, Aldo (Ed.). Napoli, 1976, pp. 165–172; Kütükoğlu, Mühabat, *Hududname*. – *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Vol. 18, pp. 303–304; Gökçe, Turan, 1699–1701 tarihli Bosna vilâyeti hududnâmesi. – In: *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XVI. İzmir, 2001, pp. 75–103.

Since in the treaty both the Austrian and the Turkish diplomats wanted to establish a firm frontier between the neighbouring empires on the basis of *uti possidetis*²² – this phrase, taken from a precept of Roman law, indicated to 17th-century politicians that the term proposed for a truce or treaty between warring powers would entitle them to keep regions or strongholds that they held at the time, unless exceptions were specified. Exchanges of territories and fortresses were negotiable, but the *fundamentum pacis* would remain *uti possidetis* – even if it meant the sacrifice by each party of outlying strongholds and enclaves in order to secure a viable boundary. For this purpose, they went on to suggest that, after the treaty had traced out the general direction of the new frontier, commissioners should deal with problems of details by means of a careful inspection of the actual terrain. During the negotiations on the basis of the above-mentioned principle of *uti possidetis*, the Imperials wanted to indicate the boundary between the different territories among rivers, mountains, and other concrete geographical elements. Conversely, the Ottomans emphasised that the main purpose of the conference would be to discuss the evacuation from different territories, the destruction of fortresses, and similar technical issues that would give them the opportunity to express their viewpoint. Furthermore, they stressed that they did not mean to fix the concrete border between the two empires, leaving this work to the commissaries that would describe the boundaries following the peace conference. The skilful method of negotiation of the Ottoman diplomacy – which was called “the Turkish intrigue” by the Venetian delegate Carlo Ruzzini – was based on flexibility, rather than being rigidly held to a strict observance of a concrete commitment of terms. Terms could be varied as needed for specific concessions on separate issues, an advantage that was to serve the Ottomans well with both the emperor and his allies.²³ Concerning the issue of the possession of the territories, they introduced – distorting the principle of *uti possidetis* – the differentiation between “effective possession” and “possession of consequence”.²⁴

The signatories of the treaty stipulated that the commissioners should begin their work as soon as possible, requiring them to be nominated by 22 March 1699, eight weeks later, and enjoining that everything should be completed in two further months “or more quickly if possible”; as it turned out, however, two months became two years. Luigi Ferdinando Marsigli and the Ottoman commissioner Ibrahim efendi *kapuci başı* worked together, walking along the line, and signing – either making use of natural limning objects such as rivers, or building artificial cairns – firstly in the Croatian part (*confini cisdanubiali*) finished in July 1700, then in the Transylvanian part (*confini transdanubiali*) concluded in February 1701.²⁵

22 *Uti possidetis, ita porro possediatis* (in Ottoman Turkish called *alabalibi*): from the 19th century onwards this concept is the well-known “status quo”. Stoye, John, Marsili’s Europe 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsili, Soldier and Virtuoso. New Haven–London, 1994, p. 101.

23 Rifa’at A. Abou-El-Haj, Ottoman Diplomacy at Karlowitz. – Journal of the American Oriental Society, 87, 1967, No. 4, pp. 498–512; F. Molnár, M., The Treaty of Karlowitz in the Venetian sources. Diplomacy and Ceremony. – In: The Turks. 3. Ottomans. Güzel, Hasan Celal, C. Cem Oğuz, Osman Karatay (Eds.). Ankara, 2002, pp. 405–414.

24 Report of Carlo Ruzzini (manuscript): Scrittura intorno al Congresso di Carlowitz. Biblioteca del Museo Correr MS p.d. 152. ff. 137–172.

25 Stoye, J., op. cit., pp. 164–215; F. Molnár, M., L. F. Marsili e gli ottomani. La frontiera asburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz. In: La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell’Impero e dell’Europa. A cura di Raffaella Gherardi. Bologna, 2010, pp. 147–172; Karlofça antlaşmasından sonra Osmanlı-Habsburg sınırı (1699–1701). In: Osmanlı Vol. I. Siyaset. Eren, Güler (Ed.). Ankara, 1999, pp. 472–479.

Marsigli and his collaborators (interpreters Luca[s Franz] Jagelsky and Alvisé Wolde²⁶ and cartographers such as Johann Christoph Müller²⁷) made the preparatory work with geographical surveys done with the most modern instruments of that time, and with historical research in archives, in order to discover what the borders had been before the war began. During this work Marsigli always considered the economic-commercial and military interest of the Habsburg Empire and its citizens.²⁸ In addition Marsigli put together enormous dispatches between April 1699 and March 1701.²⁹ Normally added to these letters addressed to the emperor were memoranda on particular problems, illustrative maps or views, and copies of correspondence with Habsburg and Ottoman officials on both sides of the border. The original Turkish documents, as well as their translations into Latin or Italian, were kept by Marsigli, and his secretaries also prepared German translations from the Italian texts.³⁰ Marsigli's accounts of the work of the delineation of the boundary and the maps made together with the above-mentioned Müller form a special archive brought together as he and his team moved across the landscape month by month.³¹ According to Sándor Bene, Marsigli aimed at publishing the documents about the preparations of the Treaty of Karlowitz, the negotiations and the work of the frontier commission in a series of source books. This large-scale project would have been titled *Acta executionis pacis*, but was never completed, even if the author gave directions as to its title, contents and structure.³²

III. The border between the Republic of Venice and the Ottoman Empire was not demarcated at sea, even if both states had various interests concerning the Mediterranean Sea. Only the agreement of 1670 clarified the situation with Venice concerning the possession of the seas.³³ Since the Venetians came into contact with the Ottomans very early, the first document of delineation of a border that has survived is one between Venice and the Ottomans from 1479. It was signed by the Venetian ambassador Domenico Trevisano too, and consequently the document is called a *sinirname*.³⁴

-
- 26 Kerekes, Dóra, A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. – *Századok*, 138, 2004, No. 5, pp. 1224, 1227.
- 27 About Müller and its maps: Deák Antal András, *Térképek a félhold árnyékából* (CD). Bp., 2005.
- 28 Gherardi, Raffaella, *Scienza e governo della frontiera: il problema dei confini balcanici e danubiani nella pace di Karlowitz*. – In: *Il pensiero politico*, XXXII, 1999, No. 3, pp. 323–351.
- 29 Marsili, Luigi Ferdinando, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesarea (1699–1701)*. Gherardi, Raffaella (Ed.). Vol. I–II. Modena, 1986.
- 30 Stoye, J., op. cit., p. 180.
- 31 Now conserved in the Biblioteca Universitaria di Bologna. F. Molnár, M., *A karlócai békét követő török–Habsburg határfelmérés és forrásai (1699–1701)*. [The delineation of the Turkish–Habsburg frontier after the Treaty of Karlowitz and its sources.] – In: *Orientalista Nap 2004*. Birtalan, Ágnes, Yamaji Masanori (Eds.). Bp., 2004, pp. 40–49.
- 32 Bene, Sándor, *Acta Pacis – Béke a muzulmánokkal*. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására. [Acta Pacis – Peace with the Muslims. The Plans of Luigi Ferdinando Marsili for the Publication of the Papers of the Karlowitz Peace Treaty.] – In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 119, 2006, No. 2, pp. 329–372.
- 33 Pedani, M. P., *Beyond the Frontier: the Ottoman–Venetian Border in the Adriatic Context from the 16th to the 18th Centuries*. – In: *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans and Northern Italy*. Bues, Almut (Ed.). Wiesbaden, 2005, pp. 29–30.
- 34 Theunissen, Hans, *Ottoman–Venetian Diplomats: the 'Ahd–names. The Historical Background and the Development of a Category of Political–Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*. In: *Electronic Journal of Oriental Studies*, I, 1998, No. 2, pp. 1–698. <http://www2.let.uu.nl/Solis/anpt/ejos/EJOS-1.html>

In 1671, after the end of the Cretan War (1645–1669), since the previous treaties were full of uncertainties concerning the Dalmatian border, there were two commissions designated from the two sides on this matter: these went through the problematic territories and fixed the new border.³⁵

The two states started to pay special attention to the possession of the seas close to the coasts in the period following the Treaty of Karlowitz.³⁶ The designated commissars were Osman Agha *silabdar*, from the Ottoman side, and Daniele Dolfin, designated by the Venetian Republic, to establish the Greek borders, which were agreed in August 1701.³⁷

They ensured this agreement in the same way as they did in the case of the land borders: the two parties exchanged documents pertaining to the agreement. The Venetians gave a declaration in writing signed by the chancellor of the commissar, while the Ottomans did the same with a standard testimony (*hüccet*), signed by a qadi.³⁸

IV. As to the Polish borders, when Sultan Suleiman the Magnificent occupied Bender (now in Moldova) and Özü (Ochakov), he had the villages that belonged to the Ottomans described, defining also the new border of the empire.³⁹ Following these events, we have records from the years 1672, 1675 and 1680, speaking about the drawing and separation of the borderline between the two states (for instance, that of 1675 already speaks about a definition according to the former border).⁴⁰ In the agreement of 1680, once again the border was determined in a modern way, on the basis of the related villages: wherever it was possible they defined the borders with rivers, while in the mountainous places there were signs indicating the line.⁴¹ The part of the Treaty of Karlowitz that pertained to the Polish signatories (and all of Poland) was an *abdname* granted by the sultan himself, was to remain valid under the new sultan, and in fact remained in force until 1795. In subsequent years Polish ambassadors arrived in Istanbul merely to confirm the existing *abdname*. A similar development was observed for Venice by Maria Pia Pedani Fabris. In 1792 the last Polish ambassador, Piotr Potocki, made a request to the grand vizier for a passport for a Polish merchant going to Chios. His request was granted “on the basis of the conditions of the imperial *abdname*”. The *abdname* mentioned in the document was nothing other than the capitulation of 1699, granted 93 years earlier! Thus, in spite of its traditional form and conservative spirit, the Polish *abdname* of 1699 served as a traditional instrument used in a new era in Ottoman diplomacy.⁴²

35 Emecen, M. F., op. cit., 2006, pp. 496–497. (*anlaşma metinleri belirsizliklerle dolu*).

36 Tolomeo, Rita, La Repubblica di Ragusa e la delimitazione del confine veneto-turco. I trattati di Carlowitz e Passarowitz. – In: I turchi, il Mediterraneo e l'Europa. Motta, Giovanna (Ed.). Milano, 1998, pp. 305–323.

37 Pedani, M. P., Dalla frontiera..., op. cit., 2002, pp. 230–231.

38 A qadi: a judge ruling in accordance with Islamic religious law (*sharia*) appointed by the ruler of a Muslim country. Because Islam makes no distinction between religious and secular domains, qadis traditionally have jurisdiction over all legal matters involving Muslims. The judgment of a qadi must be based on *ijmah*, the prevailing consensus of the Islamic scholars (*ulema*).

39 Veinstein, Gilles, L'occupation ottomane d'Ocakov et le probleme de la frontier Litvano-Tatare 1538–1544. – In: Passe Turco-Tatar present Sovietique Etudes offerts a Aleksandr Benningsen. Paris, 1989, pp. 123–155.

40 *kadimi üzere hududların tahdidi ve ta'yini...*

41 Kolodziejczyk, D., op. cit., 2000, pp. 497, 522, 556–568, and Emecen, M. F., op. cit., 2006, pp. 487–498.

42 Kolodziejczyk, Dariusz, Between the splendour of Barocco and political pragmatism: the form and contents of the Polish–Ottoman treaty documents of 1699. In: The Ottoman Capitulations: Text and Context. Boogert, M. H., K. Fleet (Eds.). Oriente Moderno, Vol. XXII (LXXXIII), 2003, No. 3, pp. 671–679.

V. The advance of the Ottoman Turks towards the northern steppes, to a great extent, was affected by the need to secure control of the Crimean Khanate, then shortly afterwards by their occupation of Cilila (Kili, Kilia) and Cetatea Alba (Akkerman, Belograd) at the meeting point of the Danube and the Black Sea. Having acquired this territory as a result of conquest in the 16th century and having organised administrative units there, the Ottoman Turks believed themselves to be in control of the steppe borderland both politically and commercially. The new administrative unit (*sancak*) included certain areas of the Voivodship of Moldova, being in Ottoman vassalage, but it also had relations with the Black Sea coastal region extending to the Crimean Peninsula. By and by, it brought under control both the increasingly significant Voivodship of Moldova, as well as the Crimea. At the same time, it served as the basis for the major thrusts of the advance towards the Ukrainian steppe. Having developed by the 16th century, this borderland, especially in the 17th and 18th centuries, became a very important area, especially against a powerful Russia making incursions from the north.⁴³

VI. The Ottoman–Safavid (Persian) border area was for a long time a political frontier rather than a real borderline.⁴⁴ There were clearly defined transit stations to indicate for the merchants which those points where they would cross from one political authority to another were. On the other hand, this large border zone was only a barely pacified territory: the Arab and Kurd inhabitants were in theory loyal, but their loyalty was never guaranteed. By the Amasya peace treaty (1555) the Ottoman Empire and Persia legitimised possession of the invaded countries. During the Ottoman–Persian wars in the 17th and 18th centuries, the Amasya treaty was the cornerstone for peaceful resolution of territorial problems between the two states.⁴⁵ The Ottoman–Safavid War of 1623–1638 was the last of a series of conflicts fought between the Ottoman Empire and Safavid Persia. Iraq-i Arab was among the territories conquered as part of Shah Isma'il's initial wave of territorial conquests, and continued to be a bone of contention until it finally and definitely fell to the Ottomans in 1638. Iraq as a frontier zone was an area of contact and conflict in which people of different cultures struggled with each other for control of resources and political power, but concerning the former the Ottomans seem to have had more at stake than the Safavids, at least after the former had established a presence around Basra. It has been said that the Ottoman motivation for extending their control to Basra, al-Hasa and Bahrain was defensive rather than offensive. Rather than being motivated by a desire to expand into and control the shipping lanes of the Persian Gulf, they simply wished to reinforce the defences of the area and thus limit the thrust of the Portuguese.⁴⁶ In sum, “occupation without annexation” characterised the relationship of the Ottomans as well as the Safavids with Iraq-i Arab. Following the Persian–Ottoman Treaty of Zuhab (or in Turkish Kasr-ı Şirin) of 1639⁴⁷ (renewed in 1746, 1823 and

43 Emecen, M. F., *Az oszmán állam sztyeppeji határai és a moldvai kijáró* (The steppe borders of the Ottoman Empire and the exit to Moldova). – *Aetas* 2003, No. 2, pp. 21–29.

44 Matthee, Rudi, *The Safavid–Ottoman Frontier: Iraq-i Arab as Seen by the Safavids*. – In: *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes*. H. Karpat, Kemal, Robert W. Zens (Eds.). Madison, 2003, pp. 157–174.

45 Svanidze, Mikheil, *The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Persia (June 1, 1555) and Georgia*. See: <http://www.science.org/ge/3-1/Svanidze.pdf>.

46 Matthee, R., *op. cit.*, pp. 168–173; Mandeville, John E., *The Ottoman Province al-Hasa in the 16th and 17th Century*. – *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 90 (1970), pp. 490–493.

47 Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı–İran Siyasi Münasebetleri*. İstanbul, 1993, pp. 202–204; Murphy, Rhoads, *Kasrşirin antlaşması*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Vol. 24. İstanbul, 2001, p. 575.

1847) the committees drew the borderline between the two empires that until today has constituted the frontier between Turkey and Iran.

VII. In the southern, southwestern and African⁴⁸ lands of the Ottoman Empire, because of their geographical position and different social structure, there was no need to draw the borders precisely. These areas maintained their geographically determined instability, and their extension always depended on the strength of the actually ruling tribe, but for example in the long period between 1589 and 1820 the Ottoman frontier in the Nile Valley remained largely unchanged.⁴⁹

CHANGES BETWEEN 1699 AND 1856

According to Gilles Veinstein, who has investigated the European frontiers of the Ottoman Empire, there were three main phases in the developing process of the conception of the Ottoman frontiers. The first period was the so-called “extended frontier” (*une frontière à étendre*): the central seed (*iç il*) of the empire had been formed around the mid-15th century, and out of this territory – as mentioned above – in each part there were formed structures of more or less unique and different status, which were all considered as frontier zones (*uc or serhadd*). This heterogeneous structure caused a potentially infinite expansion as a state ideology, since the enlarged Ottoman Empire considered itself to be universal, and preferred not to recognise the existence of any borders.

In parallel to the deterioration of the international position of the Ottoman Empire, there emerged a need for a new concept, that of “a frontier to be defended” (*une frontière à défendre*). This idea began to be formulated in the governmental ideology only from the late 18th century onwards. A nice example is provided by the case of Ahmed Resmi Efendi, who wrote a *lâyihâ* (memorandum) to the grand vizier, in which he recommended determining a precisely specified and permanent borderline for the empire.⁵⁰ This was to be protectable, and it was to be an obligation of all Muslims to defend it (for example from foreign agents), and as far as possible it was intended to prevent foreigners from entering Ottoman land.

When the Ottoman bureaucracy made the registers of a new conquered land, the settlements enumerated in the list (the so-called *tabrîr defter*) – to which the sultan wished to assert his right – determined a certain frontier. However this was always an incidental, provisional, frequently changing and unilaterally defined frontier, rather than a real borderline.

About a borderline in the modern sense – that is, a line created by treaties between the privy parties, assuming commitment on both sides, and having an international standing – we can speak only from the beginning of the 18th century, even if there were earlier examples

48 Hess, Andrew, The Forgotten Frontier: The Ottoman North African Provinces during the 18th century. – In: Studies in 18th-century Islamic History. Naff, Thomas, Edward Owen, John Roger (Eds.). Southern Illinois University Press, Carbondale (IL), 1977, pp. 74–87.

49 Alexander, John, Ottoman Frontier Policies in Northeast Africa, 1517–1914. – In: The Frontiers of the Ottoman World. Peacock, A. C. S. (Ed.). Oxford, 2010. p. 228.

50 Aksan, Virginia, An Ottoman Statesman in War and Peace, Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783. Leiden, 1995.

of this phenomenon. It is from this point that the period of “the negotiable frontier” (*une frontière à négocier*) begins.⁵¹

As is well known, the period between 1699 and 1856 may be described as marking the third phase of the empire, in which its borders gradually contracted under pressure from neighbouring powers. In 1683 the second Ottoman attempt to capture Vienna failed, followed by the loss of most of Hungary to the Habsburgs. Yet it was not a universal pattern of retreat. Crete was conquered in 1669, and Russian attempts to intervene in the Crimea were repulsed. However, the gradual encroachment of the Austrians and Russians could not be prevented in the long term. By the early 18th century the border with the Habsburgs had come as far south as Niš in Serbia, and losses to the Russians were confirmed by the above-mentioned Treaty of Küçük Kaynarca (1774), which definitely marked the end of Ottoman dominance in the Black Sea. A long and debilitating war with Persia (1725–1745) ended with a peace treaty but no major border alterations. The tendency of rulers in peripheral areas to assert a *de facto* independence within the framework of the Ottoman Empire was strengthened, with the foundation of local Ottomanised dynasties in North Africa. Even in the Balkans, relatively close to Istanbul, nominally Ottoman officials could exercise power with little reference to the Sublime Porte.⁵²

Throughout the 19th century, Ottoman statesmen were preoccupied by their empire’s vulnerability to the European Great Powers. It was not simply that they feared military attack, and knew that their chances of resisting it were slim; they also feared that the Powers might undermine the empire’s independence and integrity from within, through techniques of “peaceful penetration.” The latter fear was grounded in historical experience. The Powers had acquired certain legal rights of interference in Ottoman internal affairs, through the reform provisions of the treaties of Paris (1856) and Berlin (1878) and through the Ottomans’ capitulations, which gave their subjects legal and fiscal privileges within the Ottoman Empire.⁵³ The 1856 Peace of Paris, certifying the victory of the Anglo–French–Ottoman alliance in the Crimean War, recognised the Ottoman Empire as a full member of the Concert of Europe and as an equal of the Christian European states in international law. According to the body of law, and as the signatory powers promised to enforce, Ottoman territorial integrity was thereafter guaranteed.

CONCLUSION

In conclusion, therefore, we can say that the Ottomans’ practical flexibility manifested itself also in connection to the borders: from the second half of the 16th century, in parallel to the diminution of their military and conquering force, both the eastern and the western frontier of the Ottoman Empire, from being relatively instable, tended to become gradually always more determined. In the end, the Ottomans preferred to precisely separate their lands from

51 Veinstein, G., La frontière ottomane en Europe jusqu’à la fin du XVIIe siècle (http://www.college-de-france.fr/media/gilles-veinstein/UPL19781_veinsteinres0405.pdf); in Hungarian: Veinstein, G., Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai hatáiról (14–18. század). – Magyar Szemle, XVII, 2008, No. 1–2.

52 Anscombe, Frederick, Continuities in Ottoman Centre-periphery Relations, 1787–1915. In: The Frontiers of the Ottoman World. Peacock, A. C. S. (Ed.). Oxford, 2010.

53 Çetinsaya, Gökhan, Challenges of a Frontier Region: the Case of Ottoman Iraq in the 19th Century. – In: The Frontiers of the Ottoman World. Peacock, A. C. S. (Ed.). Oxford, 2010, pp. 282–283.

those of the neighbouring countries in the treaties, and this tendency served to protect their territories in a certain way. This can be demonstrated by the fact that in the peace treaties the borders tended to be determined in an ever-more detailed manner, including the bordering villages or castles in the text of the treaty itself.⁵⁴

Whereas in the previous period an uncertain legal situation had helped them to continue their conquests, in the period after the end of the extension of their empire, they needed a sure legal-territorial background in order to maintain their conquered possessions.⁵⁵

AZ OSMÁN BIRODALOM HATÁRAI: ELMÉLETI KÉRDÉSEK, GYAKORLATI MEGOLDÁSOK (1699–1856)

F. MOLNÁR MÓNIKA

Bölcseztudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet – MTA

Összefoglalás

Az Oszmán Birodalom határainak kutatása, annak ellenére, hogy az utóbbi időben igen megélenkiült (számos kiváló munka látott napvilágot az elmúlt évtizedben ebben a témában), a maga egészében még kikutatatlan, vagy még inkább arra hajlottak, egyoldalúan kutatott: míg a keresztény államokkal való határok tekintetében már igen sok mindent tudunk, a birodalom többi részének határai jóval „elhanyagoltabbak” ebből a szempontból.

Az azonban bizonyos, hogy az Oszmán Birodalom határai sokáig esetleges, ideiglenesen és egyoldalúan meghúzott, állandóan változó határok voltak. Amikor azonban a 18. század elejétől kezdve a birodalom katonai ereje – legalábbis a keresztény Európával való összehasonlításban – meggyengülni látszott, az oszmánok is egyre inkább arra hajlottak, hogy a korábban a további terjeszkedést szolgáló bizonytalan határok helyett a szomszédos államokkal már a konfliktusaik lezárását jelentő békeszerződések szövegében a lehető legpontosabban meghatározzák az egyes államalakulatokat elválasztó határvonalat. Noha kétoldalú határkijelölésekről már korábbról is tudunk, erre az első példát az 1699-es Habsburg–oszmán békeszerződés és az azt követő, fizikai jelekkel szigorúan körülhatárolt határnak a meghúzása jelentette. Ennek egész dokumentációját megőrizte az I. Lipót által a határok kijelölésével megbízott Luigi Ferdinando Marsigli, s ebből pontos képet kaphatunk arról, hogyan is zajlott a gyakorlatban egy ilyen határkijelölés.

54 Pedani-Fabris, M. P., *La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa*. Venezia, 1996 (Università Ca'Foscari di Venezia. Quaderni di Studi Arabi. Studi e testi 2).

55 Emecen, M. F., *op. cit.*, 2006, pp. 490–502.

Migration and Assimilation: Some Social and Geographical Aspects of the Repopulation of Nógrád County (N-Hungary) after the Ottomán Era (1704–1785)

Gábor Demeter

Research Centre for the Humanities, Institute of History – HAS

RELEVANCE OF THE TOPIC, GOALS

Studying regional migration patterns and assimilation processes is difficult prior to the birth of modern nation states due to the lack of data-masses (like censuses) recorded precisely for this purpose. Very often the conclusions of such researches from earlier periods are based on particular (statistically irrelevant) examples. However, if reliable databases exist – even if created for different purposes –, attempts on analysing regional-scale social phenomena can be successful, if supported by special methods to extract information. In our study a specific source-type, the so-called *regnicolaris conscriptiones* (1715–1720) were analysed from such a different point of view. Although the original goal of these conscriptions was to estimate the taxability of population, by using statistical name analysis¹ we try to figure out how social and geographical aspects of the repopulation of a devastated region could take place.

Thus, the present research focuses more on developing and applying new methods, than on results. Place, processes and phenomena are of secondary importance, the question is, how these phenomena can be studied through a source type that was originally planned for different purposes – being the only source from the investigated period that provide data-masses. By extracting hidden data, from a simple enumeration of tax-payers migration patterns can be traced. Furthermore, a comparative analysis of registers from different years also reveals the dynamics of processes, thus the collapse of traditional local communities or the reproduction of societies (migration versus internal sources of growth) can also be investigated.

These methods elaborated for large-scale databases help in understanding the phenomena occurring at frontiers, transitions zones. Nevertheless, in the 18th century before the birth of modern nations, names may refer only to the spoken language, which of course reflects only a small part of self-consciousness and self-identity. This limits the validity of some conclusions.

1 The method was also applied on examining the population of Losonc (Lučenec) in Gömör County. The applicability of statistical name analysis on large number of data had been proved – see: Demeter, G., A névelmezés: divat vagy történeti rekonstrukciós módszer? Kísérlet a 18. századi összeírások migrációs és asszimilációs célú felhasználására. – In: Demeter, G., R. Bagdi, Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). Debrecen, 2009, pp. 5–11; data from: Szijártó, M. István, Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései. – In: Szijártó M. I. (Ed.), Nemesi társadalom és politika. Bp.: Universitas, 2006. pp. 57–91. This study was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the HAS.

MATERIAL, METHODS

Our investigation is based on the *Conscriptio regnicolaris* dated from 1715 and 1720, conscriptions that are available at www.mol.gov.hu in a form of a digital database created by the Arcanum Kft and the Hungarian State Archives (MOL). The original documents are also linked to the digital database, so mistyping or misreading of names and settlements can be checked.

In order to make comparison of changes in population dynamics (demography) or ethnic patterns more validated, the *Lexicon locorum* of 1773 was also included into the circle of our investigations as a control. The latter provides settlement level data on spoken language (for comparison of ethnic patterns between 1715–1773). In order to give a more exact timing of immigration processes, the Digital documents of Nógrád County Archives: <http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu> were also used prior to the date of the first conscription *regnicolaris* (especially: 1704 – conscription of soldiers of Rákóczi: NML XIV-3. C-5/5. 116–118 or 1602 – NML IV.1.a. I.169). The protocols of Evangelic Church between 1784–1804 were also used to trace persistent family names and newcomers. The comparison of

population dynamics between 1715–1785 also required the usage of the first population census (1784–1785). In order to check the spreading of family names throughout the 19th century (whether a certain name can be considered abundant locally or generally), the *Jekelfalussy* inventory of craftsmen from 1891, digitally published on www.radixindex.com was also included into the investigation.

The original goal of the *Conscriptio regnicolaris* was to estimate taxability, therefore it contains hundreds of names of *colonus*, *inquilinus* and *nobilis* population, and also data on the extent of property, landuse, land fertility. The investigation was repeated in 1720 to control the validity of the former conscription. In Nógrád County a 15% difference in total numbers of inhabitants was measured within the 5 years, which may be reasoned by continuous inflow of population, or with the inaccuracy of the first conscription. Since in many other counties this great difference regarding the taxable population number was not observed, inaccuracy may be casual and we may suspect a real inflow of population.

Fig. 1. Digital Archives of Nógrád County

Fig. 2. Original (digitised) page from the *Conscriptio regnicolaris* of 1715

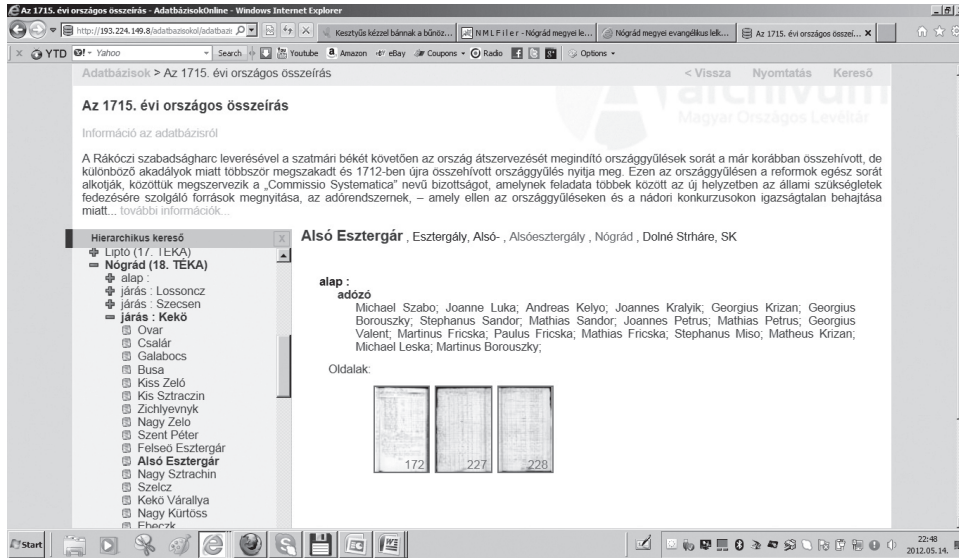

Fig. 3. The database of the *Conscriptio regnicolaris* (1715)

Our hypothesis was, that by analysing the names in the 2 conscriptions the stability, mobility, ethnic and geographic origin of the recovering societies can be investigated. The hypothesis was tested on 2 districts of Nógrád County: Kékkő district, and Szécsény district. This meant an analysis of more than 100 settlements, with more than 1000 tax-payers. The analysis of the quantity of land owned by individuals and communities referring to tax paid was neglected in this study, as we did not intend to investigate welfare. Phenomena were mapped in order to illustrate present status and dynamics. On these maps simple symbols were substituted by complex symbols in order to promote the visualisation and perception of multiple processes at the same time on the same map.

The questions we intended to answer were the following:

1. The basic question from methodological aspect was: beyond their original goal of conscriptions of 1715 and 1720 what other processes can be investigated by analysing names?
2. Population dynamics I (ETHNICITY, ASSIMILATION): How did the ethnic pattern change between 1715–1720–1773?

According to the *Lexicon locorum*, the southern parts of Nógrád County became slavic-speaking territories by 1773. Beyond giving possible directions of migration we also tried to analyse the ethnic origin of the conscribed population, regarding either newcomers, “autochthonous population” and those families who “disappeared”. Data gained from 1715/20 were compared to that of the *Lexicon locorum* in 1773 to control each other. Thus both the reliability of our name analysis and the changes of the passed 50 years were detected in the 2 examined districts.

3. When did the immigration of Slavs to the county begin? Was the plague in 1711–1715 a turning point, or Slavs were abundant on the territory before this period? How did the ethnic pattern change between 1715–1773?

In order to give an accurate answer we compared the conscription of soldiers of Rákóczi in 1704 to the conscription of 1715–1720. Then the ethnic map of 1720 was compared to that of 1773, combined also with the map showing the increase in population number of settlements (1720–1785).

4. Population dynamics II (MIGRATION): Can source and target directions of immigration and emigration be traced? How many types (interregional, intraregional) and waves (long duration, episodic) of movements can be identified?

In order to answer the questions family names referring to geographic origin were analysed.

5. Population dynamics III (INTERNAL AND EXTERNAL SOURCES OF GROWTH):

Was population stable between 1704–1720? What internal and external demographic phenomena characterised population dynamics: immigration or persistency, extinction or natural reproduction? Was there ethnic difference between settlers and persistent population? Was there a difference regarding population dynamics between Slavs and Magyars, persistent population and newcomers?

In order to measure the significance of these processes, we calculated the number and proportion of immigrants and persistent population for each settlement, and results were visualised on maps.

6. Population dynamics IV (GROWTH AND RECOVERY): How and to what extent did the recovery of settlements take place? Were there changes regarding the significance of settlements during the 18th century?

To trace population dynamics we compared the number of conscribed farms in 1715–20 to the number of houses in 1784/85 after the first population census. Results were visualised on maps in order to trace territorial patterns of changes, identifying depopulating and overpopulating areas within the county.

7. TRANSFORMING SOCIETY: What lessons can be drawn on the structure of the local societies based on family names? How did the character of family names change in certain settlements, and what does it refer to?

In this period family names were still not constant and stable. In our opinion there is a great difference in the stability of societies where family names refer to origin, compared to those where family names dominantly represent occupation or personal features. In communities with tight relationship dated back to generations the function of the person in the community is much more important, than the place of origin. The latter is of secondary importance, therefore in unstable or recently re-established communities names referring to origin are predominant, while in stable, well-established communities names referring to features or occupation are more abundant.

TEMPORAL AND SPATIAL PATTERN OF CHANGES

The depopulation of the investigated area was a result of its frontier character from 1552 to 1686. In the settlement of Csitár only one persistent family name (Gál) survived this period, referring to a strong and quick fluctuation of numbers and persons. Contrary to this between 1686–1720 (after the expulsion of Ottomans) the number of persistent families increased to 9. Owing to its hilly character the region was neither fertile, nor

Fig. 4. The location of Nógrád County as the part of the frontier zone

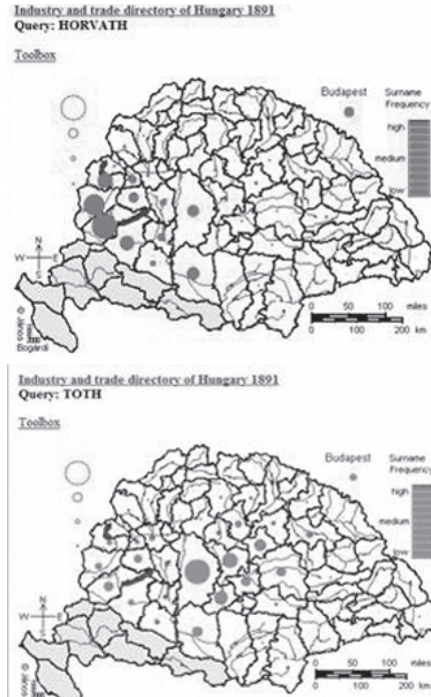

Fig. 5. The abundance of name 'Horváth' (Croatian, referring to the migration of southern Slavs) among craftsmen by 1891

The presence of name 'Tóth' (referring to assimilated Slavs in Hungary) among craftsmen by 1891 is frequent on territories where Hungarian is a dominant language

functioned as a geographical obstacle for intruders. This position resulted in an instable rule and dual taxation of the vanishing population, as insignificant forts (Drégely, Buják, Hollókő, Nógrád, Fülek, Szanda, Kékkő, Divény) could not prevent raids (indeed, they were even nests of raids) and often fell into the hands of enemies.

The frontier character produced several phenomena between 1686–1785:

1. Migration of Hungarian and Croatian population to the north during Turkish devastation (16th–17th century). The following examples can underline this phenomenon: the Zagyvai family name appears in Gács, by 1602,² in the northern part of the county, however Zagyva River is located in the southern part of the region. The name Horváth (meaning Croatian in Hungarian language) appears in villages, like Selyp, Erdőtarcsa,

2 Nógrád Megyei Levéltár [The Nógrád County Archives], further abbr.: NML, IV.1.a. I.169. 1602.06.10.

Abos, Sáros County (*Obišovce, SK*), 1715

Mathias Varga; Michael Zavodny; Joannes Varga; Joannes Gerda; Andreas Poncsák; Stephanus Daryuv; Joannes Hlavczur; Krepepczka; Martinus Demeter; Stephanus Ulicsny; Georgius Kusnér

Hungarian names are marked by bold italic letters.

3. As wars had raged across the land, and the frontier zone was undulating with small chances of population persistence a demographic vacuum occurred: empty villages dominated the landscape. Here once more we refer to the case of Csitár, where between 1552–1686 only one family name was persistent, while between 1686–1720 this increased to 9 families after the installation of peace. By 1773 4 new family names appeared referring to the extent of migrational processes.

4. After the expulsion of Ottomans repopulation took place. The ethnic map of Nógrád County has changed: examples of target and source settlements of migration highlight this process taken place till 1720 clearly. Intraregional migration characterised Romhány, Nőtincs, Zsély and interregional migration dominated Balassagyarmat, Csesztve. Zsély represents Hungarians wandering to the north before 1715, Balassagyarmat and Csesztve represent settlements becoming Slav due to interregional migration, Csalár represents settlement turning into Slavic owing to intraregional migration, while Romhány is a typical local center remaining Hungarian speaking, where small distances of migration were predominant. Intraregional migration was characteristic for Hungarians (Romhány, Zsély és Vadkert), interregional for Slavs.

5. The northernmost parts of the country became overpopulated due to the geographical settings and the population pressure increased by those who escaped from the Turkish yoke – this population pressure triggered a complex migration process after the Ottoman era. The first example here reveals the extent of population pressure in the mountainous NE-Hungary by 1715. Compared to other settlements – the second enumeration is an example from Central-Northern Hungary in 1715, the third is from the depopulated southern part of Nógrád County – the population pressure is evident. Inhabited by population of Slavic origin, these territories became source settlements of migration. Note, that family name Horváth (referring to Croatian origin) also appears in the northernmost parts of Hungary, while a landless Hungarian speaking inhabitant (Szegény = Poor) had also wandered to the north. It is worth mentioning that the exact date of migration is unknown, these family names may be present since generations (*ante quem – post quem* datation is possible only). The names represent the current situation, which may include several waves of migration.

6. Slavic settlers arriving from the north to Nógrád County were satisfied with this hilly frontier region as it provided a better way to live off, than their original homeland. Settlers arrived from nearby and distant territories as well.

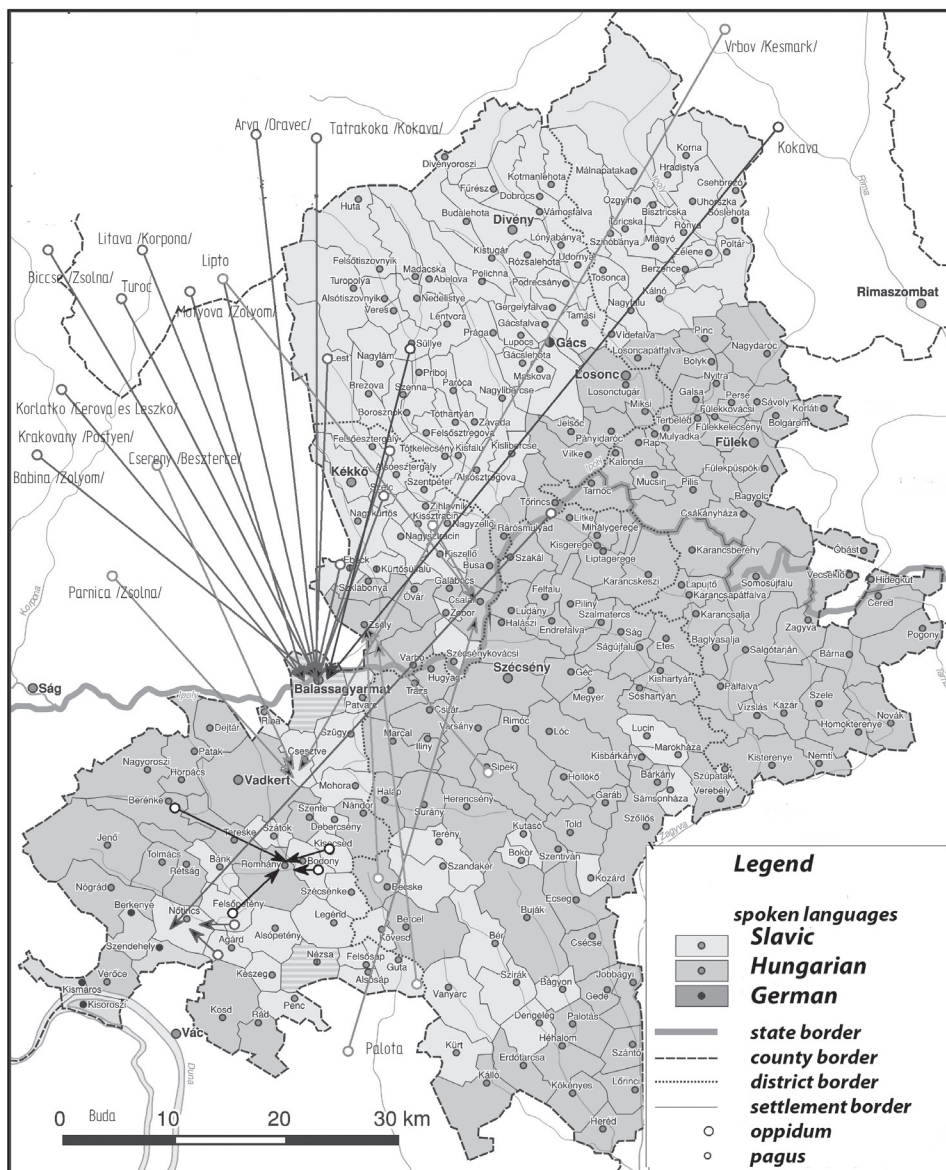

Fig. 6. An ethnic map of Nógrád County with some examples of target (Balassagyarmat town, Romhány, Zsély, Nőtincs, Csesztve and Csalár) and source settlements of migration processes (intraregional: Romhány, Nőtincs, Zsély and interregional: Balassagyarmat, Csesztve) taken place till 1720. The colours of the base map symbolise the spoken language in 1773 – basemap designed by Béla Nagy

Examples of overpopulation and depopulation of Northern Hungary based on the tax-payers of 1715
(light letters represent Hungarian names)

Overpopulated NW-Hungary: Rovne , Rovné , Bicse-, Nagyróna , Trencsén , Velké Rovné, SK

Joannes Danyovcsik; Georgius Zajgalik; Michael Zajgalik; Joannes Zajgalik; Nicolaus Miklosni;
Michael Szegény; Nicolaus Mekusek; Michael Hatalyov; Joannes Mavcsak; Georgius Gyuswik;
Joannes Ocsuda; Adamus Mihalcsik; Nicolaus Piszkov; Joannes Haraj; Michael Mihalcsik; Georgius
Dzurinaj; Joannes Bielszjk; Joannes Skalota; Joannes Svercsik; Joannes Czály; Adamus Misinko;
Georgius Doglány; Joannes Czmelo; Georgius Harvány; Joannes Koczifer; Adamus Tatov; Nicolaus
Tatv; Koncsiczka; Nicolaus Dunyovcsik; Nicolaus Gallya; Nicolaus Klimcsik; Andreas Sajtek; Joannes
Galyan; Joannes Spotik; Joannes Spotik; Georgius Klacska; Georgius Klacska; Joannes Drabik;
Joannes Labaj; Georgius Labaj; Georgius Turcsik; Georgius Kukasik; Adamus Kochlenar; Andreas
Klincsik; Michael Spotik; Joannes Satik; Kukasicska; Mikulasik; Joannes Janisik; Joannes Kovacs;
Martinus Palyusik; Joannes Ondrusik; Joannes Janek; Joannes Mikolasik; Nicolaus Micsanda;
Nicolaus Vavro; Georgius Pipa; Georgius Rumancsik; Joannes Rojszo; Joannes Hapecsik; Joannes
Krivacsw; Nicolaus Sidek; Nicolaus Hatulya; Georgius Gyurcsek; Georgius Repa; Nicolaus Hudj;
Joannes Rajanik; Nicolaus Sztraczenka; Georgius Gallcsek; Jano Dunyko; Joannes Kovacs; Adamus
Moczar; Georgius Gallas; Nicolaus Onderko; Andreas Andreas Rectorik; Joannes Maczik; Andreas
Maczuch; Joannes Maczusik; Nicolaus Adas; Georgius Rarka; Nicolaus Csipsik; Martinus Picska;
Nicolaus Sisa; Andreas Malina; Joannes Velcsko; Nicolaus Andrasik; Joannes Haszacsik; Nicolaus
Rectorik; Rectorka; Joannes Cserepnov; Nicolaus Marinecz; Georgius Sisov; Georgius Sterpcsik;
Adamecz; Joannes Sencsik; Georgius Voscsinar; Joannes Kovacsik; Joannes Lota; Stephanus Svinanik;
Nicolaus Svinanik; Nicolaus Michnov; Adamus Plecho; Joannes Maszarszjk; Nicolaus Mnisko;
Joannes Hercsko; Nicolaus Csajka; Joannes Kablik; Adamus Hwsov; Georgius Marman; Nicolaus
Rosek; Joannes Gajdosik; Nicolaus Vaga; Nicolaus Jancso; Georgius Jurcso; Georgius Sadak; Joannes
Scedrak; Joannes Knoczik; Joannes Sulyek; Nicolaus Maszkocsik; Georgius Knotik; Georgius
Martinuszek; Georgius Martinuszek; Nicolaus Martinuszek; Georgius Adamko; Joannes Hlaszek;
Nicolaus Bicsnak; Georgius Kszly; Adamus Kiszly; Georgius Majlun; Nicolaus Micsek; Nicolaus
Haszni; Georgius Haszni; Joannes János; Nicolaus Mitko; Georgius Salata; Joannes Matulik; Mitka;
Joannes Liszi; Nicolaus Kiszly; Joannes Szuzanik; Joannes Szuranik; Georgius Sicsarik; Nicolaus
Sisztarik; Nicolaus Popsik; Joannes Kopsik; Joannes Svercsik; Nicolaus Koszretj; Nicolaus
Skorvanek; Georgius Kubicsek; Nicolaus Dzinyo; Nicolaus Zapora; Georgius Marony; Andreas
Kopcsik; Joannes Szedala; Joannes Valyuch; Nicolaus Sneczko; Joannes Kulyhavecz; Joannes Kipusik;
Joannes Drabek; Jano Kubasik; Georgius Durincsek; Georgius Kmeczo; Georgius Mojses; Joannes
Kelesi; Nicolaus Likacs; Joannes Dzibely; Joannes Dluhopolszjk; Andreas Dluhopolszjk; Joannes
Sitek; Georgius Sitek; Georgius Vajuch; Joannes Hndj; Nicolaus Ondra; Joannes Jando; Joannes
Janos; Joannes Harmo; Georgius Haruj; Joannes Janiga; Nicolaus Matyo; Joannes Hercsko; Kriwsik;
Georgius Pisarik; Georgius Simulyak; Nicolaus Vályo; Adamus Csuly; Andreas Bicsancsin; Adamus
Macho; Hudecz Burinov; Kulyhavj; Joannes Zkrajjan; Joannes Czigány; Georgius Kucsar; Nicolaus
Rusznak; Adamus Rusznak; Joannes Rusznak; Joannes Mathajcsin; Andreas Batula; Joannes Batula;
Joannes Lucsan; Georgius Lucsan; Joannes Horvath; Georgius Horvath; Nicolaus Horvath; Joannes
Szernj; Mathias Lelic; Michael Lelice; Joannes Lelic; Nicolaus Lelic; Michael Janus; Georgius Janus;
Joannes Herdany; Nicolaus Puczkalik; Michael Gyurakov; Georgius Hovanyecz; Georgius Mohilik;
Mathias Mohilik; Paulus Marin; Joannes Kunyar; Georgius Hajnj; Joannes Hromagygar; Michael
Anczicsar; Joannes Pleva; Nicolaus Pleva; Adamus Kostyik; Georgius Pleva; Georgius Szkranik;

Central Northern Hungary: Nagyócsa, Zólyom, Očová, SK

Georgius Holik; Andreas Kolar; Georgius Ohlar; Joannes Pivovarcsik; Petrus Krik; Valentinus Holik;
Georgius Kovacs; Georgius Hronyecz; Paulus Petyinza; Paulus Schebo; Joannes Suta; Georgius Mics;
Joannes Prichoczky; Jacobus Vigasd; Mathias Jasó; Adamus Ivanics; Joannes Grecsó; Joannes Kiszdel;

Martinus Pivulus; Joannes Siagi; Jacobus Sterba; Joannes Danko; Thomas Forgacs; Andreas Kiszell; Andreas Sajban; Georgius Antolyik; Joannes Antolyik; Joannes Szedlacssek; Mathias Hricz; Mathias Hanesz; Thomas Visni; Mathias Mics; Adamus Surala; Mathias Gyurecska; Andreas Rajcsok; Georgius Mics; Andreas Szvatko; Martinus Hronecz; Hronka; Thomas Horvath; Joannes Svecz; Jacobus Muncska; Balthasar Hronecz; Georgius Racsok; Georgius Halaj; Joannes Nagyaja; Paulus Vigasd; Martinus Gyebnar; Daniel Hronszyk; Stephanus Povazanez; Georgius Matula; Georgius Vajda; Pulus Kucsera; Martinus Kovacs; Paulus Muncska; Joannes Vranka; Joannes Kovacs; Mathias Groszman

Southern Nógrád (Cserhátsurány)

Joannes Balas; Gregorius Balaz; Michael Balaz; Franciscus Lajos; Stephanus Lajos; Paulus Fazekas; Stephanus Fazekas; Michael Fazekas

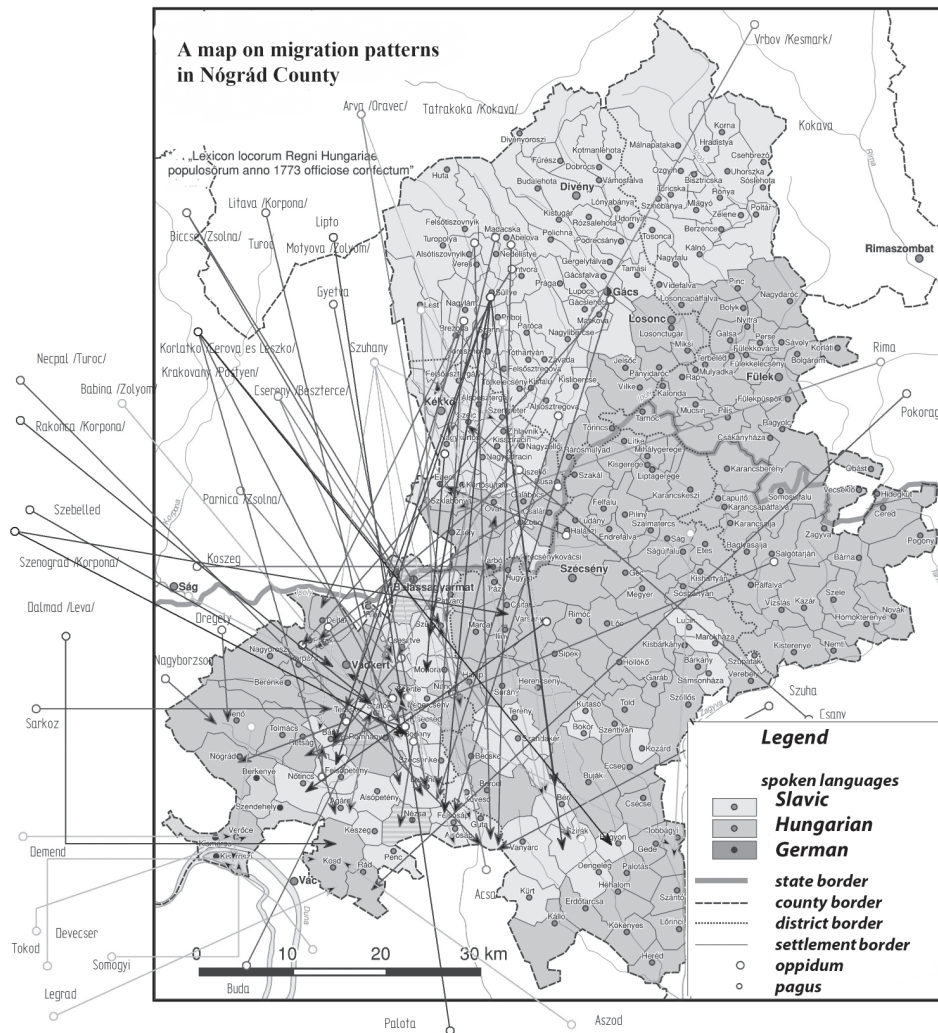

Fig. 7. Further identified source and sink settlements of population movements (migration till 1720, base map is the ethnic map of 1773 created by Béla Nagy)

7. Hungarian settlers did not resettle to their original homeland, they assimilated, or preferred to move towards to the also depopulated Central Hungary, as its soils offered an even better way to sustain themselves. The case of Jászjákóhalma is an excellent example of Hungarians wandering to the fertile south. Among the family names one may find names referring to Nógrád County (Bussa, Zagyvai) and even to Gömör County (Terjéki).

Jászjákóhalma, 1715

(bold letters indicate names referring to southward migration from N-Nógrád)

Stephanus Erky; Paulus Hajdó; Joannes Sidó; Petrus Szantó; Georgius Csöke; Stephanus Bona; Michael Jámbor; Adalbertus Forgács; **Benedictus Zagyvai**; Stephanus Szöllösi; **Petrus Törjéki**; Blasius Ferencz; Georgius Borics; Mathias Tótt; Joannes Bögyi; Mathias Balogh; **Stephanus Bussai**; Andreas Pinték; Franciscus Pap; Stephanus Fabik; Martinus Nagy; Paulus Vörös; Michael Kiss; Martinus Fabik

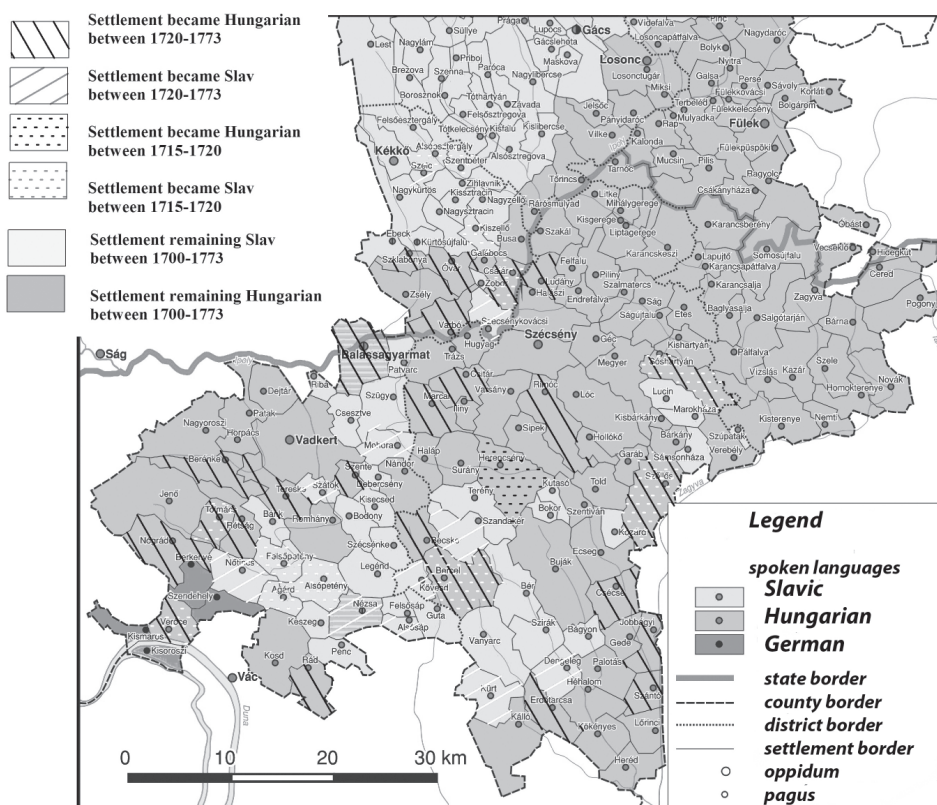

Fig. 8. Changes in ethnic patterns of Nógrád County between 1700–1773

8. Therefore the ethnic contact zone (of languages) moved 20–30 kms to the south as it can be seen on Fig. 8–9. By 1715/20 among many others, settlements in the center of the county, like Szügy, Bodony, Terény, Balassagyarmat became dominantly Slav-speaking based on the names, and remained Slavic till 1773. These settlements were located along the main routes, more likely

to be exposed to the previous devastations, on the fringe of the Nógrád Basin. Settlements on the ethnic contact zone, like Ebeck, Szelce Nagyzellő also became predominantly Slav between 1720–1773. Some (by 1715 predominantly Slavic of character) settlements (Rimóc, Rétság) in the center of the County became Hungarian speaking by 1773.

A conscription of soldiers from the Rákóczi war of independence from Nógrád County (1704)

light: names disappeared by 1720, **bold: names referring to Slavic origin**

Diosi Ferenc, pataki, puska, kard, hadnagy (had.); Tury István, pataki, puska, kard, stázsamester (strasa. m.); **Pank György**, puska, kard, zászlótartó (zászlótar.);

1, Birini Istók, dejtári (détári), puska, kard; Laczkó Mihály, dejtári (détári), puska, kard; Olcsovai Mátyás, dejtári (détári), puska; Kikinesi Mátyás, nándori, puska, kard; Simon András, Szentért, puska, kard; Mészáros Pál Bodonyért (Bodonért), puska, kard; Mak Mihály Patakért, puska, kard, Kisár Ádám Horpácsért, puska, balta; Pásztor Mihály Berényért (Berinkeért), puska; Szabados György Felsőpetény (Felső Petinért), puska, balta;

2, *Pintér István*, nógrádi, puska, tizedes; Lengyel Ádám, kosdi, puska, balta; Kocsis Ferenc, kosdi, puska, balta; Veres János, kosdi, puska, balta; Pintir István, jení (jenei), puska; Bernard István, jení (jenei), puska, balta; Molnár Jakab Jenőért (Jenűirt), puska, kard; Horváth András Jenőért (Jenűirt), puska, balta; Hajdu János, nógrádi, puska, balta; Killian György, nógrádi, puska, kard;

3, Gers Márton Legéndért (Legindirt), puska, balta; Nagy György Sápért (Sapirt), puska, kard; **Blahot András** felsősápi (Felső Sapi), puska, kard; **Volják Simon** Guttaért (Gutairt), puska, kard; **Opavecz György**, guttai (gutai), puska, balta; **Liesti György**, guttai (gutai), puska; **Silaj János**, turopolyai, puska, balta; Dudás Pál, nézsai (nízai), puska, kard; Bácsi György, nézsai (nízai), puska, balta; **Zordik György**, nézsai (nízai), puska, balta;

4, Mikula János, felsőpetényi (felső peteni), puska, balta; Kovács Péter, vadkerti, puska, balta; Vítiz György, vadkerti, puska; Tseréni György, (keretskeni), puska, balta; Jenő János Tereskéért, puska, balta; Tereskei György Tereskéért, puska, balta; Dan István, berényi (berinkei), puska, lándzsa; Tomko János, alsópetényi (alsó peteni), puska, csákány; Hugyecz György, alsópetényi (alsó peteni), puska, balta; **Orlik Gábor**, alsópetényi? (alsó petai), puska, balta;

5, Borda Albert, nándori, puska, balta; Ronkai Albert Romhányért (Romhanyirt), puska, balta; Kovács Jakab Romhányért (Romhanyirt), puska, balta; **Kveczka István** Romhányért (Romhanyirt), puska, balta; Balint Mihály Bánkért (Bankért), puska, balta; Kusnyár János Bánkért (Bankért), puska, balta; **Babicz Mihály** Mohoráért (Muhoraért), puska, balta; Sziles Geczi Mohoráért (Muhoraért), puska, balta; Karaba Mátyás Szátok (Szádokért), puska, balta; Soltis János Szátok (Szádokért), puska, balta; Badáni Mátyás, berényi (birinkei), (zászlótartó), puska, kard;

6, Rác Péter Nőtincéért (Niticsirt), puska, balta; Horvat György Verőcéért (Verőceirt), puska, csákány; **Skablina Mátyás** Verőcéért (Verőceirt), puska, balta; Pásztor János Nőtincéért (Niticsirt), puska, balta; Horvath György Tolmácsért (Tolmácsirt), puska, balta; Csöri János Rádért (Radirt), puska, kard; Kovács György Rádért (Radirt), puska, kard; Diák Pál Agárdért (Agardirt), puska; Nagy Mihály Agárdért (Agardirt), két puska; Varga Máthé Vadkertért, puska, balta;

7, Heicz György Bodonyért, puska, balta; Luptak Pál Bodonyért, puska, balta, villa; Hrecz Pál Vadkertért, puska, balta; Rura Jakab Rétság (Rjetskáért), puska, balta; Josko János, kosdi, puska, balta; Morvai György Szentért, puska, kard; Illis Mihály Legéndért (Legenirt), puska, balta

Source: NML XIV-3. C-5/5. 116–118.

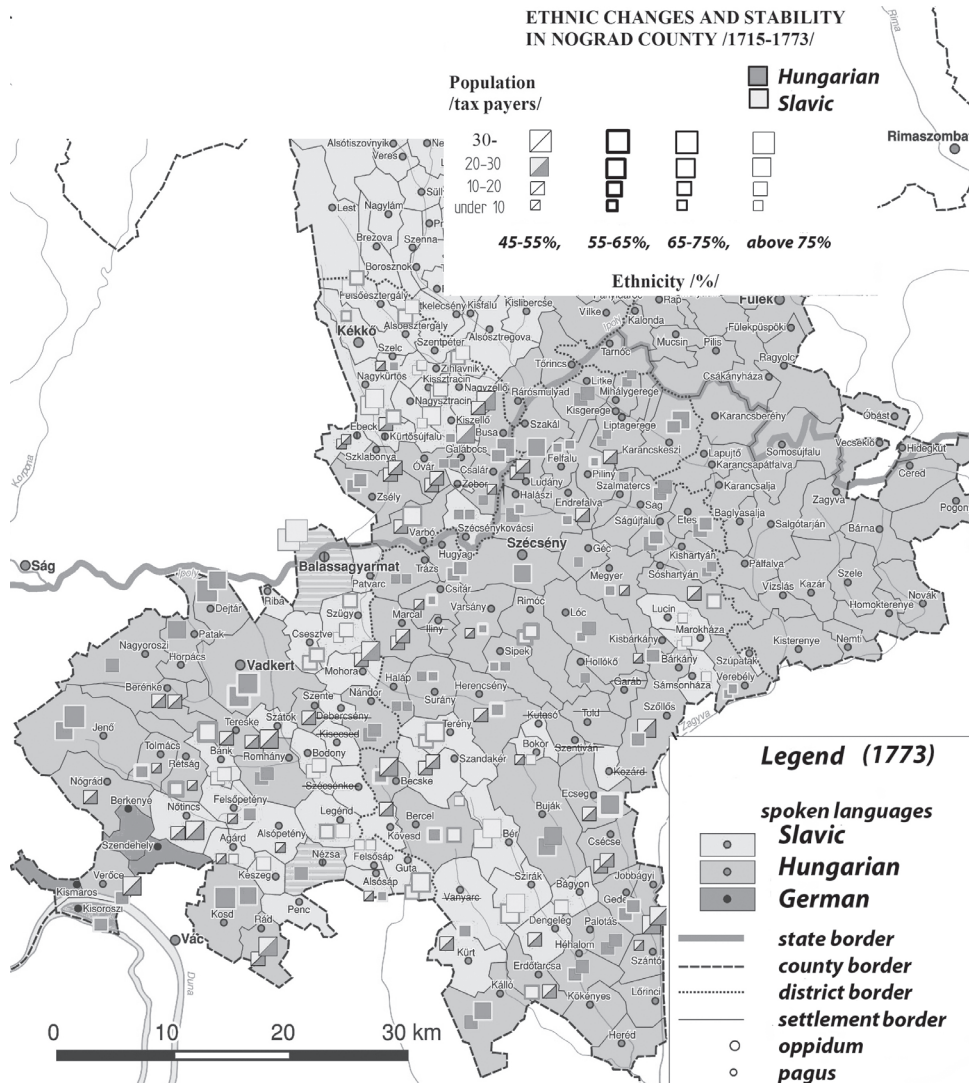

Fig. 9. Ethnic changes and stability in Nógrád County (1715–1773) based on name analysis (1715–1720) and spoken language 1773

9. The southward movement of Slavic people had begun before 1715. The conscription of Rákóczi's soldiers in the county from 1704 revealed, that 24 out of 71 were Slavic names. The intensity of the population movement is underlined by the fact, that only 10 out of 71 names in 1704 reappear in 1715/20 too in the same or neighbouring village.

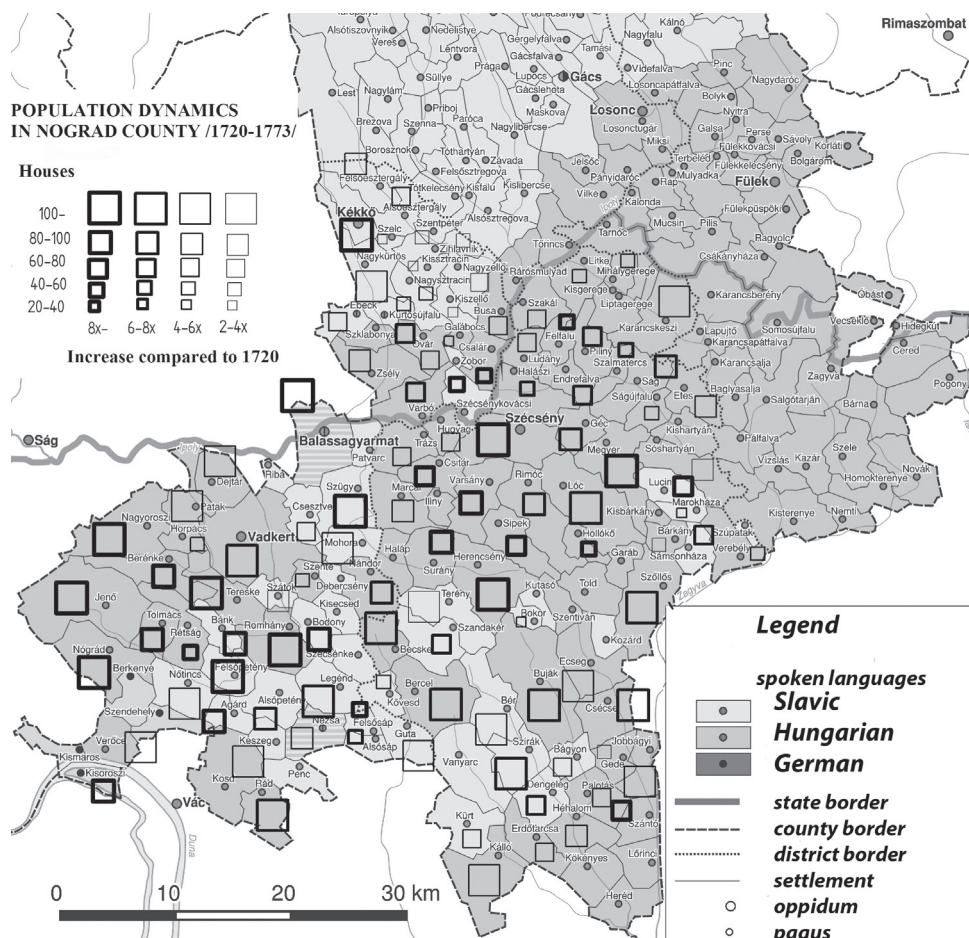

Fig. 10. Population number and increase between 1715/20–1784 in the 2 examined districts of Nógrád County

10. The Slavic migration continued throughout the century. The protocols of the Evangelic Church shows, that in the village Bánk, names – Ivanics, Janecskó, Simon és Velky – mentioned in 1801, appeared even in 1715–1720, while in other settlements, like Bér and Bokor, only 1 of the 4 names mentioned in 1799 already appeared in 1715.

11. Regarding population increase between 1715/20–1784, the northern part of the county became relatively empty – the population increase was smaller than sixfold, while in the dinamically growing southern part of the area a more than eightfold increase in number of households was measured (Fig. 10). The southernmost parts of the county were characterised by large, but mostly stagnating settlements considering their population number.

12. Regarding family names, names referring to origin became predominant over names of occupation and features. A good example of surviving communities is Szécsény: although the population number was decreasing during the Turkish era, here 12 of the 25 names refer to occupation in 1715 – traditional structure remained relatively intact, while in the case of Balassagyarmat most of the more than 50 names referred to origin or geographic location. In the case of Balassagyarmat the origin is much more important than the function within the community (i.e. occupation), it refers to annihilated structures, and the dominance of newcomers.

Names referring to origin and occupation in two towns

Italic: name referring to origin, **bold**: name referring to settlement, light: name referring to occupation.

SZÉCSÉNY 1715

Gregorius Nikony; Michael Szabo; Joannes Peter; Joannes Szabo; Andreas Hegedüs; Gabriel Gombkötő; Michael Varga; Mathias Dudas; Molnar Michael; Stephanus Francia; Paulus Szabados; *Andreas Tóth*; Joannes Pasztor; Michael Mako; Michael Nagy; Paulus Tóth; Joannes Kocsmá; Andreas Szigyarto; Georgius Czimadia; **Stephanus Abel**; **Jacobus Abel**; Joannes Szöcs; **Michael Kesmarghi**; **Valentinus Ocsovai**; Thomas Szabo;

VERŐCE (1715/20)

Martinus Nemet; *Stephanus Toth*; Georgius Tuba; Gregorius Varga; Stephanus Karoly, *Stephanus Toth*; Stephanus Szabo; Stephanus Czimadia; Joannes Pál; Joannes Kristoff; Michael Kovacs; *Georgius Tóth* *Michael Rácz*; Samuel Vanyiga; **Joannes Deméndi**; Joannes Bognár; **Michael Tokodi**; *Jacobus Kedler*; *Georgius Meczker*

Table 2. The abundance of family name Sulyán (meaning 'from settlement Sülye', N-Nógrád County) in 1715

	Téka	Kötet	Település-csoport	Helység	Lipszky	1913-as helységnév	Ma
1	18	Nógrád	járás: Kekő	Bánk	Bánk	Bánk	Nógrád
2	18	Nógrád	járás: Szecsen	Bér	Bér	Bér	Nógrád
3	16	Hont	járás: Schemnic	Devicze	Devécse	Devicse	Devičie, SK
4	18	Nógrád	járás: Kekő	Felső Petény	Felső-, Petény	Felsőpetény	Nógrád
5	18	Nógrád	járás: Kekő	Felső Saáp	Felső-, Sáp	Felsősap	Nógrád, Nógrádsáp
6	18	Nógrád	járás: Kekő	Gyarmath	Balassa-, Gyarmath	Balassagyarmat	Nógrád
7	23	Trencsén	járás: Középső	Hoscina	Hoszcina	Hadas	Hoština, SK
8	37	Zala	járás: Insula Muraköz	Kristanocz	Kristanócz	Kristótfálva	Kristanovec, HR
9	18	Nógrád	járás: Szecsen	Ludány	Ludany	Ludány	Nógrád, Ludányhalászi
10	18	Nógrád	járás: Lossoncz	Prága	Prága	Gácsprága	Praha, SK
11	18	Nógrád	járás: Szecsen	Szirágh	Szirák	Szirák	Nógrád
12	16	Hont	járás: Schemnic	Trencs Falu	Prencsfalu	Berencsfalu	Prenčov, SK
13	16	Nógrád	járás: Lossoncz	Turopolya	Turopolya	Túrmező	Turie Pole, SK

Based on www.mol.gov.hu

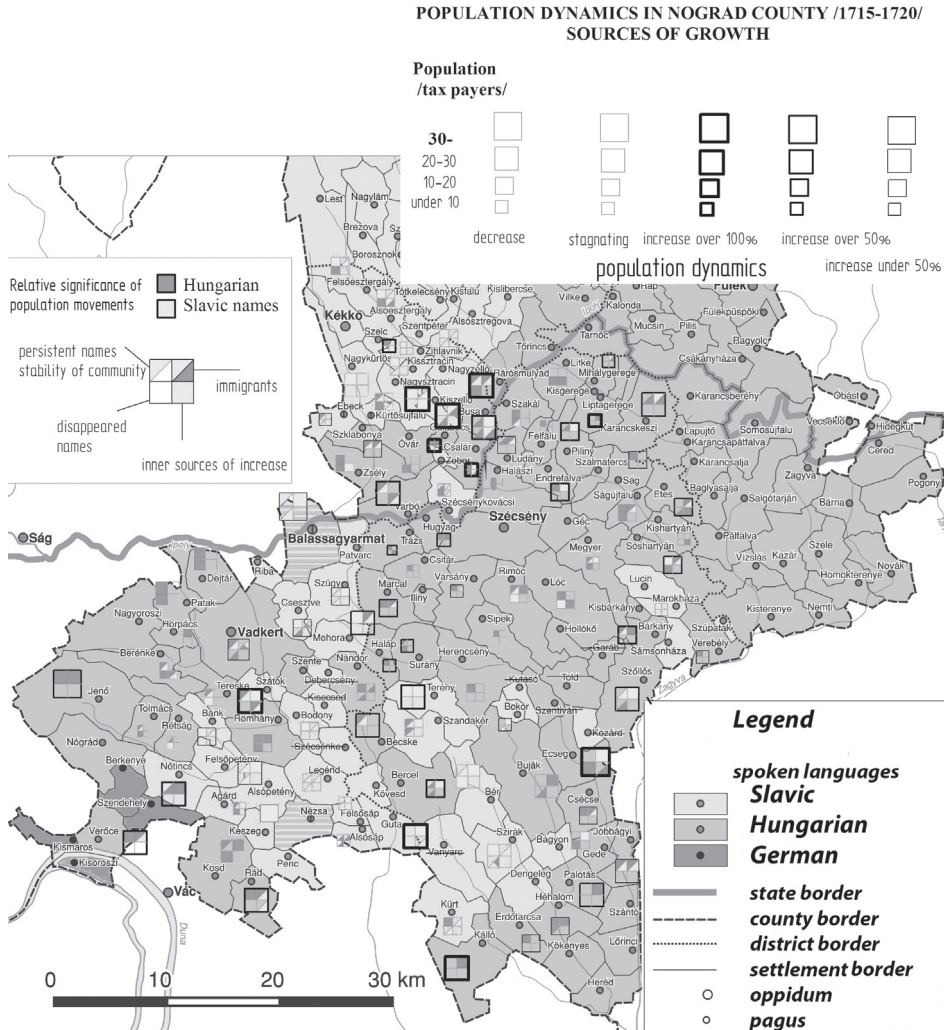

Fig. 11. Sources of population growth: the relative importance of persistency, immigration, internal reproduction, extinction in the 2 examined districts of Nógrád with respect on the ethnic differences

13. At least 2 waves of immigrants can be identified. Slavs arriving earlier (before the expulsion of Turks), when the territory was dominated by Hungarian-speaking population were named as “Tóth”, as their original name was meaningless for Hungarians (occupation names were often translated into Hungarian). Slavs arriving later, when the Slavic element was more powerful, kept their names mostly referring to place of origin (*Sulyán, Sztruhárszky, Lipták, Szbellédi, Szenográdi, Lestyán*). The same is true for the case of Lengyel-Polyák name variant. The former is the Hungarian translation of the Poles, while the second one is a slavic name for Polish people infiltrating into Upper Hungary. Another wave of infiltration took place between 1686–1715, and it continued up to the end of the century.

14. Examples on migration of small time interval and small distances can also be identified. Upon further investigations, the database gave possibilities to trace migration towards neighbouring settlements. Kökényesi Mihály moved from Magyarnándor to Bercel between 1704–1720, Szabados György from Felsőpetény to Nőtincs between 1704–1720,⁵ the Róka, Szmoljár family disappeared from Endrefalva and reappeared in the neighbouring Ludányhalászi between 1715–1720. In 1715 the family name Sulyán referring to place of origin (settlement Sülye – in N-Nógrád) spread mainly in Nógrád County. Some of the names appearing in 1715 showed no further migration until 1891 according to the Jekelfalussy inventory: the family name Turánszky was abundant only in Nógrád County. Family name Mák was abundant only in W-Nógrád, while family Godó was concentrated in E-Nógrád (and still persisting)

MIGRÁCIÓ ÉS ASSZIMILÁCIÓ: NÓGRÁD MEGYE ÚJIRANÉPESEDÉSÉNEK NÉHÁNY TÁRSADALMI ÉS FÖLDRAJZI ASPEKTUSA A TÖRÖK KIÚZÉSE UTÁN (1704–1785)

DEMETER GÁBOR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA

Összefoglalás

A Magyar Országos Levéltár és az Arcanum Kft. által digitalizált és adatbázisban hozzáférhetővé tett 1715/1720-as Conscriptio regnicolaris nemcsak a helytörténetészek és családfakutatók számára jelent nagy értékű forrásanyagot, de rendszerezett adatszerkezete és mennyisége révén a regionális léptékű történeti földrajzi kutatásoknak is támaszul szolgál. A jelenségek térképi ábrázolása lehetőséget nyújt az országos tendenciák megfigyelésére, így túllép az egyedi, kiragadott példákra alapuló következtetéseken.

A következőkben kísérletet tettünk az adatbázis eredeti céljától eltérő, de történeti kutatások szempontjából szintén nem közömbös hasznosítására. A tanulmányban Nógrád megye két járásának (Kékkői és Szécsényi járás; több mint 100 település és 1000 név) demográfiai vonatkozásait elemeztük, mely – kiegészítve egyéb forrásokkal (1773-as Lexicon locorum, 1784/85-ös népszámlálás, 1704-es összeírás) és módszerekkel, mint a tematikus térképészet – lehetőséget teremt a török kori frontier zóna állapotának és az újiránépesülés dinamikájának vizsgálatára.

Alapvető kérdéseink a kutatás során a következők voltak:

Mire használható az 1715–1720-as Conscriptio regnicolaris digitális adatbázisa az eredeti célon, az adófizetők azonosításán és vagyonuk becslésén túl?

Azonosíthatók-e migrációs irányok és távolságok akár rövid intervallumban (1715–1720), akár hosszabb távon?

Mennyire stabil a települések népessége 1704–1720 között?

Ahol jelentős instabilitás mutatható ki, ott a járványok vagy a betelepítések az okai annak (az összeírás pontatlanságain túl)?

Kimutathatók-e területi különbségek az 1715–1784 közötti népességnövekedés intenzitását tekintve?

A betelepülők és a helyben lakók között kimutatható-e etnikai különbség?

A betelepülés csak 1715 után kezdődik meg a járványok után, vagy már a török korban is feltételezhető a frontier benépesítése felvidékiekkel, így az etnikai kontaktzóna délre tolódása?

A foglalkozásra és eredetre, származási helyre vonatkozó személynevek alapján lehetséges-e egyes nagyobb (városi) közösségek stabilitásának, kontinuitásának, struktúrájának vizsgálata?

5 NML, XIV-3. C-5/5, pp. 116–118.

Апостолическият мисионер Кръстю Пейкич (1665–1730)

† Марта Бур¹

Мирският свещеник Кръстю Пейкич е свидетел, а в някои случаи е и сподвижник на събития, които са допринесли много за оформяването на сегашния облик на нашия регион. В научните изследвания обикновено се изтъква, че сведенията за него са оскъдни и разпръснати, но онова, което той смятал, че е необходимо да се знае за него – че е българин от Чипровско и апостолически мисионер, каноник при катедралата в унгарския град Печ, а после абат на обителта „Свети Георги“ в Чанад – това той сам отбелязва на титула на отпечатаните трудове.

Първото съчинение на Кръстю Пейкич – „Зарцало истине нед цркве источне и западне...“ е на кирилица и е отпечатано през 1716 г. във Венеция. По-късно през 1725 г. в унгарския град Трнава (дн. Словакия) е издаден латинският вариант на същото произведение, а през 1730 г. пак на латински, Пейкич публикува труд под заглавие „Ортодоксално съгласие на източната и западната църква на една и съща истина за произхода на Светия дух“. След появата на „Зарцало истине...“ още през 1717 г., по време на поредната война против османците през 1716–18 г. Кр. Пейкич издава „Мохамеданинът, обучен съгласно Корана, догматика и катехизис по христовия закон“. Посочените трудове на Кр. Пейкич свидетелствуват за неговата отлична богословска подготовка и образovanост, която той е получил в чипровското училище, а после в папския колеж „Колегиум урбанум“ в Рим.

Известно е, че след ръкополагането му за свещеник (1698) Кръстю Пейкич е бил духовен пастир на чипровските българи, настанени в Трансилвания, в град Алавинц. После той е служил при сънародниците си във Влашко. По това време, във францисканския манастир в Търговище (във Влашко) е станал послушник, без да е бил подстриган за монах. През 1704–09 г. Кръстю Пейкич е бил във Венеция, а през следващия период от живота му е бил селски свещеник в югозападна Унгария, а после през 1715–18 г. е каноник при епископската катедрала в унгарския град Печ. Той се е оттеглил от тази доходна длъжност поради спречкване с тамошния епископ. Такава висока длъжност Кръстю Пейкич е изпълнявал и в Турино, и в Белград, където е починал през 1730 г.

От съвсем кратката справка за него става ясно, че той като свещенослужител е изпълнявал възлаганите му задачи в обширен район: в Олтения, Трансилвания, в Белград, в Унгария, в Хърватска и Италия. Заедно с това този високообразован духовник е бил и плодовит книжовник. Кръстю Пейкич служебно не е бил прикрепен към структурите на една или друга епархия, а е действувал като апостолически мисионер, изпълнявайки задачи, поставени му от „Светата конгрегация за разпространение

1 Поради кончината на авторката, текстът на доклада обнародваме така, както е бил представен на конференцията.

на вярата“. Показателно е и писмото на Кр. Пейкич от 9 август 1716 г., изпратено от Трнава до секретаря на Светата конгрегация. В него той уведомява адресата за своята книжовна дейност и за бъдещи творчески планове: „...тук във академичната печатница оставих една книга съставена от мен, за да бъде отпечатана срещу турците и срещу отвратителната им секта... после ще диря милостта на императора, на когото посветих книгата, за да бъде тя преведена с турски букви и на турски език...“

Тук е мястото да споменем информацията, която намираме в публикацията на унгарския историк Тамаш Феделеш за канониците в епархия Печ. Тя е включена в сборника „Епархия Печ през XVII–XVIII в.“² Феделеш дава сведения общо за 30 каноници служили при катедралата в Печ. Авторът предполага, че Кръстю Пейкич станал каноник в Печ, а също и в Торино, и в Белград благодарение на намесата на владетеля, Карл III. А това означава, че българинът с дейността си е заслужил императорско благоволение.

Към наследството на Пейкич са проявили интерес немалко български изследователи. Той привлича вниманието предимно на философи, литературоведи и историци. Внушителен е броят на публикациите посветени на Пейкич. През 1913 г. Беньо Цонев вече го споменава в публикацията си „Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб“ (С., 1912). Както изглежда в Загреб той е открил съчинението на Пейкич „Зарцало истине...“. През 60–70-те години на XX. век Пейкич е представен на българския читател от Иван Богданов. „Зарцало истине...“ се причислява от него към българските първопечатни книги. Богданов публикува и бележити дати из живота на Кръстю Пейкич. Произведенията му са анализирани и от проф. Емил Георгиев. Като изследва проявите на барока в българската литература този изявен български учен използва творческото наследство и на Пейкич (1971, 1972). Сред почитателите на Пейкич се откроява и Илия Конев, който информира българския читател за публикации, излезли за Кр. Пейкич в Хърватска.

Немалко студии на този духовник е посветил и Божидар Пейчев.³ Те са печатани в академични издания, включително в „История на фило-софската мисъл“ (1970), „Антология на българската философска мисъл“ (1973), а също и статии в периодични издания. В списание „Език и литература“ (1969) Б. Пейчев представя в обобщен вид заслугите на Кръстю Пейкич така: „Пейкич днес предизвиква заслужен интерес с основното си съчинение „Мохамеданинът обучен съгласно с Корана...“. Пейкич провежда една оригинална и методична конверсия на мохамеданска идеология и по този начин косвено служи на националната българска кауза от онова време.“

От казаното дотук става ясно, че визираните автори правят своите заключения за Кр. Пейкич, за неговото дело въз основа на съчиненията му, без да отчитат сред какви общности работи той, кой го подкрепя, има ли опоненти, от къде са доходите му и пр. Относно доходите му се знае, че през 1715–18 г. като каноник в Печ той е добре възнаграден и така става възможно онова, за което той пише в цитираното вече писмо, че първата си книга „Зарцало истине...“ е издал във Венеция със собствени средства.

2 Fedeles T., Sz. Varga (Eds.), A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Pécs, 2005.

3 Пейчев, Божидар, Съчиненията на Пеячевичи и Кръстю Пейкич. – В: Чипровци 1688–1968: материали на научната сесия по случай 280-годишнината на Чипровското въстание. С., 1971; пак той, Богословско-философските и политическите възгледи на Кръстю Пейкич. – Известия на Института по философия на БАН, т. XVII, 1969, с. 217–238; и др.

В престижното издание „История на българите. Късно средновековие и Възраждане“ (2004) трудовете на Кр. Пейкич са представени и анализирани сред факторите на българското възраждане. Авторът на рубриката „Национална идея“ установава, че „За Пейкич има един враг – това са турците“ и следва цитат от негово съчинение: „С помощта на Бога ще работя до смъртта си за църковно единство, защото със своето неразбирателство, православни и католици, помагат за това Бог да чуе невярната молитва на турчина, който навсякъде моли Бог, да няма мир между християните“.

Изложеното дотук показва, че визираните автори са единомислещи за това, че съчиненията на католическия духовник, възникнали и запазени в чужда среда представляват неделима част от българското историческо наследство. Мястото и статутът на Кръстю Пейкич в българската общност, а заедно с това и значението на неговото книжовно наследство в българската култура е предмет на разсъждения след появата на монографичния труд „Мисионер на Подунавие. Кръстю Пейкич“ от хърватския учен Йосип Турчинович.⁴

В статията си „Към биографията на Кр. Пейкич (1665–1730)“ (Векове, 1980, № 1) Карол Телбизов отбелязва, че повечето от биографите на Пейкич „... го представят като странствуващ мисионер безотечественик, пребродил почти цяла югоизточна Европа, без постоянна енория и родна среда... Йосип Турчинович го нарича направо Мисионер на Подунавие“. К. Телбизов категорично отхвърля това твърдение и смята, че Пейкич е бил български свещеник с постоянна енория, където е имал и постоянна родна среда. „Познаването на тези факти – пише по-нататък Телбизов – е важна предпоставка за изясняване корените и българския характер на литературното му творчество и за определяне на мястото му в нашето народо-освободително движение.“ Да се изясняват корените на литературното творчество на Пейкич е задача, изискваща обемна и изследователска работа. Преди всичко трябва да се открият пътищата водещи към целта, т.е. да се добавят сведения относно състоянието на българската общност, с която е бил свързан Пейкич. Информацията, която извличаме от издадените напоследък документи, издирвани във Ватикана, в архивите на различни църковни институции във Виена, Будапеща и пр., значително допълват познанията ни за порядките в европейските владения на османците, а също и за бита на подвластното население. Очертава се цяла система от връзки, която е допринесла за обмяна на материални и културни ценности между поданиците на Портата и християнската част на Европа. На първо място трябва да се споменят търговските връзки между християнски страни и османската империя осъществявани от дубровничани, евреи, гърци, арменци, българи и други.

Обикновено се изтъква – и с пълно основание – важната роля на дубровничани в стопанския живот на Балканите. По суша и по море те са изнасяли суровини от османските владения и са внасяли европейски текстил, стъкларски изделия и много други западни стоки. Благодарение на печалбите и привилегиите предоставени им от Високата порта, тези търговци имали възможност да подпомагат католиците в Османската империя. Поради тяхната доказана ревност и привързаност към своята църква Светия престол използвал дубровнишките търговци при организиране и поддържане на католическите мисии в османските владения. Чипровските българи католици също допринасяли за трансация на западни културни ценности в Османската

⁴ Turčinović, Josip, Misionar Podunavlja Bugarin Krsto Pejkić (1665–1731). Njegova doba I njegove rasprave o islamu I pravoslavlju. Zagreb, 1973, 208 str.

империя. Като търговци те са действали предимно във Влашко и Трансилвания. Като османски поданици в чужда територия, чипровчаните договаряли с влашките владетели условията, при които те имали право да работят в техните владения. Правата и задълженията са уточнени в грамоти от 1654 г. и 1669 г. Българите католици изнасяли от Влашко, може би и от Молдова едър рогат добитък, восък и мед за Венеция. Те използвали един търговски път, който е пресичал днешната Южна Унгария. Българите от Търновско, от дунавските градове, от Македония, куцовласите от Москополе търгували в Трансилвания, а също и на територията на днешна Унгария, Словакия и Полша. Тамошните техни колонии ангажирали свои свещеници и ревностно пазели своите православни традиции.

Християнските поданици на султана, не са били лишени от възможността да посещават светите за тях места. Освен за пътуването до Ерусалим, има сведения за поклонници и за Атонските обители. Според данни 1527–1728 г. Зографският манастир е бил посещаван от поклонници от православни страни, също и от Унгария. В документи от XVII-XVIII в., запазени в манастира „Свети Павел“ в Атон има данни за посетители от Буда, Комаром, Темешвар (дн. Тимишоара, Рум.) и Срем. Според мисионерски писма през същото време, по точно през XVII в. самите мисионери и редови католици от Унгария под османска власт и от Трансилвания сравнително често пътували за Рим и там участвували в големите църковни празници като транспортирали за своите общности книги, учебници, изображения на светци. Случвало се е и това, че боледуващи мисионери, работещи в селища около Темешвар прибегвали до помощта на виенски лекари. След сключване на Карловация мирен договор (1699) във визираната тук система от връзки настъпват значителни промени. Става необходимо да се решават нови задачи:

- Да се урежди статутът на чипровските бежанци във Влашко, Трансилвания и в селищата край търговския път водещ до Венеция, например, в Бая, Пейч, Осiek и др.
- Да се уточнят условията, при които са поставени да живеят в унгарска територия в пределите на Хабсбургската империя внушителната маса православни сръбски преселници заедно с техните духовни пастири, начело с Ипекския патриарх Арсений Черноевич.

Тук е нужно да се има в предвид, че папството и виенския двор енергично са се застъпвали за уния и за целта са били положени много усилия, обаче без особен резултат.

От изложеното дотук се вижда, че Кръстю Пейкич е действал в една обширна територия. През първата третина на XVIII в. той е трябвало да откликва на най-различни обществени потребности, случки и събития. Това, което го е мотивирало, както в свещеническата му служба, така и в книжовното му творчество, не е достатъчно застъпено в досегашните изследвания. Все още не е очертано в пълнота делото на този българин.

KRISZTOFOR PEJKICS, APOSTOLI MISSZIONÁRIUS (1665–1730)

† BUR MÁRTA

Összefoglalás

Krisztof (Krisztofor) Pejtics a bulgáriai Csiprovóban, feltehetően kereskedőcsaládban született. Szülőhelyén a ferencesek által fenntartott iskolában alsófokú képzésben részesült. Csiprovó feldúlása (1688) után Rómába ment, ahol a Collegio Urbano növendéke lett. 1698-ban szentelték pappá, és az erdélyi Alvincen az ott letelepedett csiprovói menekült kereskedők plébánosa lett. A hontalanná vált honfitársak jogi helyzetének rendezése az ő érdeme volt.

A Rákóczi Ferenc vezetett szabadságharc által előidézett nehézségeket kikerülendő, a jövevények plébánosokkal együtt oltniai bázisukra menekültek. Pejtics innen Velencébe távozott. Életének következő szakaszában a pécsi egyházmegyében falusi plébánosként, majd 1715–1718 között pécsi kanonokként szolgált. A későbbiek folyamán kanonoki javadalmat élvezett Torinóban és a töröktől visszafoglalt Belgrádban. Itt érte a halál 1730-ban. Egyházi íróként Pejtics Velencében több fontos, a szakemberek által számon tartott és elemzett munkát publikált.

A bolgár szakemberek – irodalmárok, filozófusok és történészek – a bolgár katolikus egyházi író két munkáját, illetve „Mahometanus dogmaticae et catecheticae in lege Christi, alcorano suffragante, instructus...” (Nagyszombat, 1717) és „Speculum veritatis inter orientalem Ecclesiam refulgens, in quo Separationis Ecclesiae Graecae a Latina brevis habetur recensio...” (Nagyszombat, 1725), különösen fontosnak tartják. Pejtics írói, irodalmi munkásságának indítékait, céljait illetően a bolgár szakemberek egyetértettek abban, hogy a bolgár társadalmi közegetől távol élő, csupán a Habsburg Birodalomban, illetve a Magyar Királyság területén működő katolikus bolgár közösségekkel érintkező Pejtics kiadványaival az egész bolgár közösség problémáira reagál, s azokat igyekszik megoldani. Pejtics munkásságának indítékaival kapcsolatos kérdések Josip Turcsinovic 1973-ban Zágrábban kiadott könyvének megjelenése után vetődtek fel. A horvát történész Pejticsről szóló munkájának „A Dunamellék missionáriusa” címet adta. Karol Telbizov szerint a cím Pejtics vándor misszionárius voltára utal, holott ő a bolgár közösség érdekeit tartotta szem előtt, s azok megoldásáért fáradozott. Pejtics életművével kapcsolatban figyelembe kell vennünk, hogy reá vonatkozó kutatások nem folynak, holott új adatok feltárása során kiderülne, hogy Pejtics a keleti és a nyugati egyház viszonyával foglalkozó munkáival a Habsburg Birodalom, illetve Magyarország területén jelentősen megnövekedett, a keleti egyházhoz tartozó szerb lakosság integrálásának kérdését is igyekezett megoldani, természetesen a pápaság és a bécsi udvar érdekeinek a szem előtt tartásával.

Grenzgebiet an Alltagen. Das Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Gergely Krisztián Horváth

Eötvös Loránd Universität – Budapest

Der westliche Grenzstreifen Ungarns war in der Neuzeit in jeder Hinsicht in das Wirtschaftsleben der Nachbarländer Niederösterreich und Steiermark integriert. Der Einfluss Wiens als wichtiges Zentrum in kultureller, mentalitätsgeschichtlicher und sozialstruktureller Hinsicht machte nicht an der Grenze zu Ungarn halt. Das Komitat Moson/Wieselburg – bzw. in der Sprache der Quellen: das Wieselburger Komitat – gehörte somit zum *Einzugsgebiet* Wiens.¹ Von daher ist es eine Detailfrage (wenngleich eine sehr gewichtige Detailfrage), dass diese engen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen aufgrund der mitten hindurch verlaufenden Landes- und Zollgrenze in der Historiographie als Import-Export-Beziehungen erscheinen. Primär handelte es sich jedoch um das Verhältnis von Stadt und „Provinz“ – im Sinne eines wörtlich zu verstehenden „Hinterlandes“. Aufgrund seiner Anziehungskraft wird Wien als das wichtigste Verwaltungs- und Konsumzentrum betrachtet, das nicht nur das Wirtschaftsleben Niederösterreichs grundlegend beeinflusste, sondern dessen Ausstrahlungsbereich auch über die Grenze hinaus reichte. Konjunkturell war es – wenn auch abgeschwächt durch die verschiedene rechtlich-administrative und zum Teil auch sprachlich-kulturelle Umgebung – auch in der Wieselburger (Soproner/Ödenburger) Region bestimmend.²

1 Vgl. Bél, M., Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. [1749?]. Mosonmagyaróvár, 1985, S. 37; Windisch, K. G., Geographie des Königreichs Ungarn. I. Preßburg, 1780, S. 284–285; Korabinsky, J. M., Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn in welchen die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden. Pressburg, 1786, S. 9–10, 835; Kis, J., A' Fertő tavának geographiai, historiai, és természeti leírása. 1797-ben. – In: Monumenta Hungarica az az magyar emlékezetes íráások. II. Rummy, Károly György (Ed.). Pest, 1817, S. 422–424; Magda, P., Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest, 1819, S. 342; Grailich, Andreas, Moson vármegye leírása. Győr, 2004 [1818], S. 19–20, 35–37, 39–41, 48–50; Stocz, J. L., Das Königreich Ungarn, nach dessen Größe, Bevölkerung, Landesbestände, physischer Beschaffenheit, Cultur- und Handelsverhältnissen. Pressburg–Oedenburg, 1824, S. 153; Thiele, J. C., Das Königreich Ungarn. Ein topographisch–historisch–statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12 400 Artikeln umfassend. II. Kaschau, 1833, S. 1, 4–5, 7, 10; Kiss, J., Sopron Vármegye Esmértetése. – Tudományos Gyűjtemény, 1833, Nr. 1, S. 8, 20–21; Böngészet Sopron Megye ismeretéhez Drinóczy György Csornai kánonok által, 1830–1847. SML, Kéziratok könyvek gyűjteménye (SL XV/20/97), S. 26–36, 247; Fényes, E., Magyarország leírása. I–II. Pest, 1847, S. 9; Galgóczy, K., Magyarország-, a Szerbajdaság 's Temesi Bánság mezőgazdasági statisticaja. Pest, 1855, S. 292, 359; Auch die Wieselburger Getreideausfuhr wird bei Belitzky 1932 und Dányi 1994 behandelt. Die Wiener und österreichischen bäuerlichen Handelsbeziehungen sind am Beispiel einer Sankt-Johanner Familie (Kögl) untersucht: Horváth, G. K., A parasztpolgárosodás két lehetséges útja, 18–20. sz., 2. – Szociológiai Figyelő, 2000, Nr. 1–2, S. 188–203.

2 S. Riehl's Eindrucke: „Die Leitha ist kein Grenzfluß und war es auch niemals: allein der ganze Leithawinkel, durch das Leithagebirge, den Fluß und den Neusiedlersee bezeichnet, ist ein Uebergangsbiet, wo dreifacher Gegensatz der

Die merkantile österreichische Wirtschaftspolitik verfolgte drei Hauptziele: 1) Steigerung der staatlichen Einkommen, 2) Lebensmittel- und Rohstoffversorgung der Erbländer, sowie 3) Förderung der Gewerbe, Sicherung des Monopols der Industrie in den Erbländern. Um diese Zwecke zu erreichen, war die Zollpolitik das wichtigste Mittel.³ Die Monarchie wurde in Kommerzialsektoren unterteilt, um den Handelsverkehr zwischen den Ländern zu unterstützen. Im Grenzgebiet von Ungarn und Österreich bestand im Zeitraum von 1754 bis 1850 eine innere Zollgrenze. Während die Einfuhr österreichischer Produkte auf den ungarischen Markt erleichtert wurde, wurde die Ausfuhr ungarischer Produkte – auch landwirtschaftlicher Erzeugnisse – erschwert. Obwohl das Wieselburger Komitat, welches eine intensive Handelsbeziehung mit Österreich hatte, durch die österreichischen Zollregeln besonders benachteiligt war, konnte es durch das Ausnutzen von Marktlücken einen gewinnträchtigen Handel treiben. Das ungleiche Handelsverhältnis zwischen Ungarn und Österreich auf der Makroebene ist völlig unabhängig von der Tatsache, daß

Bodenbildung, und des Volkstums so vielfach ineinander greift, gleichsam ineinander verzahnt ist, wie auf gar keinem anderen Punkte der deutsch–ungarischen Grenze.“ (Riehl, Heinrich Wilhelm, Aus dem Leithawinkel. – In: Idem, Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik, IV. Wanderbuch. 3. Aufl. Stuttgart, 1892 [1868], S. 351.)

3 Zusammenfassend: Bruckmüller, E., Sozialgeschichte Österreichs. Verlag für Geschichte und Politik–Oldenbourg, Wien–München, 2001, S. 161–164.

die ungarischen Produkte in Österreich dank des höheren Preisniveaus – trotz der relativ ungünstigen Zollsätze – einen sicheren Aufnahmemarkt fanden.⁴

Das Wieselburger Komitat verfügte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in mehrfacher Hinsicht über interessante, von der ungarischen Gesellschafts- und Wirtschaftsstruktur in vielem abweichende Eigenarten:

1. Das Komitat lag direkt an der inneren Zollgrenze zwischen Ungarn und Niederösterreich.

2. Es war das einzige Komitat mit deutschsprachiger Bevölkerungsmehrheit. Daneben war auch der Anteil der Kroaten markant, Ungern gab es nur wenige. Eine weitere Besonderheit ist, dass

3. kleinadelige Grundbesitzer (die sog. Kompossessoren) nahezu fehlten und

4. das Komitat grundlegend von zwei großen, im Besitz der Familien Esterházy- und Habsburg befindlichen Grundherrschaften dominiert wurde, nicht nur territorial, sondern auch politisch und wirtschaftlich sowie

5. auch kulturell (– vgl. die Gründung der Höheren Landwirtschaftlichen Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg im Jahre 1818).

6. Innerhalb des Siedlungsbestandes war der Anteil der Marktflecken hoch.

7. Im südlichen Teil des Komitats erstreckte sich das gewaltige Niedermoor des Hanság/Waasen, das zum einen ein Hindernis war, zum anderen aber wegen der Aussicht auf seine Trockenlegung eine Chance zur Ausdehnung der landwirtschaftlichen Produktion bot.

8. Auch aus den alltäglichsten Quellen geht hervor, dass die Bewohner (die Hörigen) des Komitats in engen wirtschaftlichen Beziehungen zu Österreich und innerhalb Österreichs in erster Linie zu dem auf der anderen Seite der Grenze liegenden Niederösterreich und zu Wien, standen.

9. Es war das einzige Komitat Ungarns, in dem die Durchschnittsgröße einer Hörigenparzelle auch noch in der Zeit der Bauernbefreiung die Größe einer ganzen Hufe überschritt. (Dies stand im engen Zusammenhang mit der deutschen Bevölkerung und ihrem Anerbenrecht).

Diese Charakteristika des Komitats bildeten den Ausgangspunkt zur Entwicklung des folgenden Forschungsvorhabens:

Die Zeit vom Ende der Napoleonischen Kriege bis zur Revolution von 1848 kann in Ungarn als Phase des Übergangs von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft (und in gewisser Hinsicht als Parallele zum deutschen ‚Vormärz‘) betrachtet werden, als ein Prozess, der 1848 seinen Höhepunkt erreichte und der im neoabsolutistischen System trotz einzelner wichtiger Schritte (Bauernbefreiung, Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, Gewerbefreiheit) nicht zum Abschluss kam, sondern dessen einzelne Elemente sich vielmehr erst nach 1867 entfalteten.

Der Übergang von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft erscheint in meiner Forschung im Wesentlichen als Hinwendung der noch unter ständischen

4 Bruckmüller, E., Zur Auswertung von Reiseliteratur im Hinblick auf die soziale Situation der Bauern in der Habsburger-Monarchie. – In: Berindei, D. et al. (Hrsg.), Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Böhlau, Köln–Wien, 1973, p. 136; Tóth, T., Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Bp., 1980, S. 16–17. Vgl. Györi, R., A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a 18. század végétől a 20. század elejéig). Dissert., 2005; idem, Bécs kapujában. Területi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. – Korall, 2006, Nr. 24–25, S. 231–250.

Abhängigkeitsverhältnissen lebenden Dorfbevölkerung zum Markt, als ihre Kommerzialisierung; ein Vorgang, der in der ungarischen Historiographie – nun bereits zurückblickend aus den freien bäuerlichen Verhältnissen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – gemeinhin als Prozess der Verbürgerlichung des Bauerntums dargestellt wird.⁵

Das in den Quellen Gelesene weiterdenkend lautet eine meiner Hypothesen: Zweifellos existierte und blühte ein von den Bauern betriebener Handel mit Österreich bereits früher, was gedruckte Quellen, z. B. die Berichte von Mátyás Bél/Matthias Belius aus dem ersten Drittel des 18. Jahrhunderts, bestätigen. Im Untersuchungszeitraum jedoch überschritten allein schon sein Umfang und sein Ziel das auf Autarkie orientierte und lediglich einen Überschuss veräußernde traditionelle bäuerliche Maß. Im Fall des Wieselburger Komitats können wir daher von Hörigen sprechen, die für den Markt produzierten. Für das an der Grenze liegende Komitat bot der Umstand, dass Wien, die Hauptstadt des Reiches, sich unmittelbar auf der anderen Seite der Grenze befand, außergewöhnliche Möglichkeiten. Zudem war es für den bäuerlichen Handel vorteilhaft, daß sich zwei der größten Getreidemärkte Ungarns in diesem Komitat befanden. Das Getreide aus Ost- und Süd-Ungarn wurde auf der Donau bis zur Wieselburg hinaufgeschleppt, hier umgeladen, dann mit Fuhrwerk nach Niederösterreich, vor allem nach Wien weitergeliefert. So war es selbst trotz der damaligen schlechten Wegverhältnisse möglich, dass das Komitat als einer der wichtigsten Zulieferer des Wiener Marktes auftreten konnte (dasselbe gilt auch für einen Teil des Ödenburger/Soproner Komitats). Die Entwicklung, die im Keim bereits Verhältnisse des freien Marktes in sich trug, begann hier nicht mit der gewerblichen Produktion eines bestimmten Erzeugnisses, sondern mit der Verwertung extensiv angebauter bzw. geernteter Produkte auf dem österreichischen Markt.

Auf Grund des bisher Aufgeführten betrachte ich die Veränderungen der steuerpflichtigen und -zahlenden Gesellschaft im Wieselburger Komitat in der letzten Epoche des Ständewesens im Vergleich zu anderen Komitaten Ungarns als einen untypischen Umgestaltungsprozess. Als Begleiterscheinung der Kommerzialisierung verstärkte sich (1) die Marktorientierung der Warenproduktion, (2) wuchs das Maß der räumlichen und sozialen Mobilität an (Handel, Arbeitsaufnahme, Bildung). All das wirkte sich (3/a) auf die Mentalität und (3/b) auf die wirtschaftliche Lage der bäuerlichen Bevölkerung, anders formuliert: auch auf den Grad ihrer Verbürgerlichung aus.

5 Vgl. Erdei, F., A paraszti társadalom. – In: idem, A magyar társadalomról. Kulcsár Kálmán (Ed.). Bp., 1980, S. 253–277; Vörös, A., A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914. – Történelmi Szemle, 1966, Nr. 2, S. 162–187; Vörös, K., A parasztság útja a polgári forradalomhoz. – Tört. Szle, 1973, Nr. 1–2, S. 208–245; Vörös, K., A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. – Ethnographia, 1977, Nr. 1, S. 1–14; Kósa, L., A parasztság polgárosulása Magyarországon. – In: Magyarország társadalomtörténete I/2. A reformkortól az első világháborúig. Szöveggyűjtemény. Kövér Gy. (Ed.). Bp., [1995], S. 226–239; idem, Paraszti polgárosodás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920. Bp., 1998, S. 195–196. Die Bedeutungsschichte des Begriffes „Verbürgerlichung der Bauern“ wird zusammengefasst: Benda, Gyula, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. – Századvég, 1991, Nr. 2–3, S. 169–176. Vgl. Wunder, H., Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland. Göttingen, 1986, S. 123–140.

PAßWESEN

Bei der Betrachtung der Merkmale des von den Bauern betriebenen Handels schien es unumgänglich, die rechtlichen Hintergründe zu klären, in deren Rahmen die Phänomene zunehmender Marktorientierung hier untersucht werden. Dabei trat auch das polizeiliche Regelsystem im Hintergrund der bäuerlichen Mobilität, die Reisepassfrage, ins Blickfeld.

Unter den Archivalien aus dem Zeitraum 1838–47 sind zwar die Reisepassregister erhalten, sie konnten die Forschungsarbeit jedoch nicht wesentlich voranbringen, da die in den Quellen so oft erwähnte Gruppe der Handel treibenden bäuerlichen Bevölkerung in diesem Quellen fast völlig fehlt.⁶ Im Vergleich zu für Reisen im Inland ausgestellten Pässen waren kaum solche zu finden, die für Fahrten nach Österreich ausgefertigt worden wurden. Stattdessen waren in großer Zahl Pässe verzeichnet, die an jüdische Hausierer und Händler sowie an Adlige ausgegeben wurden. Laut Verzeichnis wurden zum Beispiel 1838 nur 139 Pässe ausgestellt, aber auch hier waren lediglich vier für Hörige, und unter diesen war insgesamt nur ein einziger aus Straß-Sommerein, der zum Zwecke von Führen einen Pass beantragt hatte. So war zu fragen, ob es sich hier um einen Quellenmangel oder um unterschiedliche Regelungen handelte.

Pässe zu einer Fahrt innerhalb des Landes auszustellen war der Oberstuhlrichter berechtigt, während solche in die Erbländer im Prinzip vom Vizegespan zu unterzeichnen waren.⁷ Mittelbare Quellenbelege sprechen dafür, dass daneben beim Grenzübertritt, gleichsam im „Kleinen Grenzverkehr“, auch von den offiziellen Vorschriften abweichende Gewohnheiten bestanden. Obwohl aus den Quellen eindeutig hervorgeht, dass für ganz Österreich eine umfassende, also auch die zwecks Handel mit Fuhrwerken dorthin fahrenden Hörigen einschließende Reisepasspflicht bestand, scheint es aufgrund der Quellenangaben so, dass die steuerpflichtige Bevölkerung entlang der Grenze entweder im Grunde von der Pass-Pflicht befreit war oder sich dieser Pflicht entzog.⁸ Auch in diesem letzten Fall ist die Hauptfrage, wie weit die erschlossenen Fälle für die Gesamtsituation charakteristisch sind. Aus den Schreiben des Statthaltereirates, die zur unbedingten Einhaltung der Vorschriften mahnten, geht hervor, dass es neben der offiziellen Ausgabe von Pässen noch ein auf dem Gewohnheitsrecht gründendes, von der Lokalbevölkerung informell genutztes Verfahren gab, das im Wesentlichen auf Vertrauen und Bekanntheit gründete.⁹ Bekannte, in Grenznähe wohnende Personen konnten auch ohne Reisepass die Grenze zu Österreich überschreiten.¹⁰

6 MmL, IV A 504b.

7 Felhő, I., A. Vörös, A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961, S. 169; Zsoldos, I., A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Pápa, 1842, S. 92–97; MmL, IVA 502a/59 318/1813 (06.04.1813.); s. die Verordnung des Statthaltereirates 32.517/1826 – MmL, IVA 502a/73 271/1827 (05.03.1827.). Weiterhin s. IVA 502a/60 1303/1814 (18.10.1814.); ebd. 352/1814. (04.04.1814.).

8 MmL, IVA 502a/53 1077/1807 (12.11.1807.), IVA 502a/59 1378/1813 (16.11.1813.).

9 Verordnung des Statthaltereirates 10.234/1808 (04.07.1808.) – MmL, IVA 502a/54 668/1808 (04.07.1808.). Verordnung des Statthaltereirates 2225/1841 (19.01.1841.) – MmL, IVA 502a/92 226/1841 (22.03.1841.). Verordnung des Statthaltereirates 32.834/1847 (10.08.1847.) – MmL, IVA 502b 2380/1847.

10 Vgl. Schmidl: „nur bekannte, in Ungarn begüterte, ansehnliche Familien und bekannte inländische Handelsleute, welche die Preßburger oder Pesther Märkte besuchen, endlich bekannte Grenzwohner werden ohne Paß über die Grenze gelassen. Diese beiden letztern müssen sich aber dessenungeachtet mit einem Passe versehen, wenn sie weitere Reisen in Ungarn machen wollen.“ (Schmidl, A., Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel. Wien, 1835, S. 2.) Bzw. „Fuhrleute, Schiffer, Lastträger, und überhaupt Leute, deren Beschäftigung in dem Transporte von Waaren besteht, werden, sobald sie in der Ausübung

Wie es scheint, wurde der Reisepass im Alltagsleben des Grenzgebiets keinesfalls in jenem späteren Sinn eines Dokuments verwendet. Er ist in den Schreiben des Statthaltereirats an die Komitate des Landes überall ausdrücklich präsent, die vorliegenden Quellenangaben aus dem Grenzgebiet belegen seine allgemeine Verbreitung jedoch nicht. Von der Passbefreiung bis hin zum durch die lokalen Behörden ausgestellten, auf der anderen Seite der Grenze akzeptierten Pass lassen sich zahllose Beispiele dafür anführen, dass im Grenzgebiet ein regionales, wechselseitig akzeptiertes Brauchtum bestand, dem gegenüber es der Staatsmacht nicht gelang, ihre eigenen, auf Vereinheitlichung orientierten Regelungen durchzusetzen.¹¹

ZOLLGRENZE

Bei der Untersuchung des Funktionierens der inneren Zollgrenze konnte ähnlich wie im vorigen Fall die nachdrückliche Präsenz informeller Lösungen festgestellt werden. Auch auf diesem Gebiet vermochte es die späte Ständeordnung nicht, eine einheitliche und wirksame Regelung einzuführen. Die Handelstätigkeit der hörigen Bevölkerung genoss – auch im Einklang mit den Interessen des Staates – große Freiheit: Alle landwirtschaftlichen Produkte gehörten zu den frei handelbaren Artikeln, von denen unter dem Gesichtspunkt der Ausfuhr und des bäuerlichen Handels Getreide und andere landwirtschaftliche Erzeugnisse, Rinder, Wein, Holz, Wolle und Galläpfel als die wichtigsten galten. Der Handel mit diesen Produkten wurde nur von den Markt-, Zoll- und Hygienevorschriften reguliert. Eine breite Skala von Erzeugnissen fiel also unter keinerlei Einschränkungen feudaler Art. Wichtig ist auch festzustellen, dass der aufgeklärte Absolutismus die in der Lebenswelt der bäuerlichen Bevölkerung vorherrschenden informellen Verhältnisse weder bezüglich der Auffindung von Marktlücken noch der Überführung auf den Markt zerstörte, sondern nicht zuletzt mit Rücksicht auf die eigenen Interessen ihrer Entfaltung Raum gab.¹²

Die Erleichterung der Präsenz der bäuerlichen Bevölkerung auf dem österreichischen Markt ist auch in den Rechtsvorschriften an vielen Stellen zu erkennen. Über jeden für den Verkauf bestimmten Handelsartikel (sog. „Kaufmannswaren“) musste an der Austrittsseite der Grenze eine sog. „Warenerklärung“ abgegeben werden. Laut den Regeln aus dem Jahre 1784 durften nur diejenigen Reisenden eine mündliche Erklärung abgeben, die glaubwürdig erschienen.¹³ Fünfzig Jahre später war das Gesetz bereits viel konzessiver, der Kreis der Möglichkeiten für mündliche Erklärungen hatte sich ausgeweitet. Lieferanten nicht kontrollpflichtiger Waren – eine breite Skala von landwirtschaftlichen Produkten und Lebensmitteln – waren vom schriftlichen Herkunftsnachweis befreit.¹⁴

dieser Beschäftigung begriffen sind, nicht nach den für Reisende bestehenden Bestimmungen behandelt“. Zoll und Staats-Monopol-Ordnung, Wien, 1835, S. 13–14. (28. §).

11 MmL, IVA 502a/60 1303/1814 (18.10.1814.); 1411/1814 (01.12.1814.). Verordnung des Statthaltereirates 43.975/1846 – MmL, IVA 502a/98 176/1847 (20.01.1847.). Verordnung des Statthaltereirates 47.672/1846 – MmL, IVA 502a/98 789/1847 (08.03.1847.); Zsoldos, Ignác, A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Pépa: Református Főiskola, 1842, S. 95.

12 Verordnung des Statthaltereirates 29.950/1814 (22.11.1814.) – MmL, IVA 502a/63 493/1817 (03.04.1817.). § 4. GA VI/1836. (Magyar törvénytar 1836–1868, S. 34–35.)

13 Allgemeine Dreyßigstordnung 1784: 5. §.

14 Klenner, Fr. W., Allgemeiner Zoll-Tarif für den österreichischen Kaiserstaat, I. Wien, 1835–1836, S. 2, idem, op. cit., II, S. 64–65.

Über den Charakter der Waren hinaus hing es auch von der Person des Händlers oder Fuhrmanns und von deren Papieren ab, ob weitere Erleichterungen vertraulichen Charakters gewährt wurden. Bei bekannten und vertrauenswürdigen Händlern und Fuhrleuten verlangte die Zollbehörde außer den auf der Erklärung stehenden Unterschriften keine weiteren Sicherheiten für sich.¹⁵ Weiter mussten sie auf die für den unsicheren Verkauf nach Österreich eingelieferten Waren nur dann in der Abhängigkeit von der verkauften Menge bei der Rückkehr Dreißigstzoll bzw. Einfuhrzoll bezahlen, wenn sie innerhalb von sechs Tagen zurückkehrten.¹⁶

Neben diesen allgemeingültigen Vorschriften waren mehrere Regelungen ausdrücklich auf die im Grenzland und in der Nähe der inneren Zollgrenze Lebenden und ihre geübte Praxis zugeschnitten. Die Gesetzgeber waren sich darüber im Klaren, dass die Grenze nur in Ausnahmefällen etwas Starres, ein rein formelles Gebilde war. Die Alltagspraxis zeigte, dass der Grenzstreifen am ehesten einem belebten flimmernden Band ähnelte, dessen Bevölkerung und dessen tägliche Praxis anderer, feiner ausgearbeiteter Regelungen bedurften als allgemein üblich. Die Ausdehnung des Grenzbezirks war dabei nicht genau definiert. Fest steht nur, dass der Bezirk der Zoll-Linie folgte und dabei die Bodengegebenheiten berücksichtigte und dass er unter verstärkter Aufsicht stand. Wie groß die Streifen des als Grenzbezirk zu betrachtenden Teils des Wieselburger Komitat war, konnte bislang nicht geklärt werden, festzustellen war aber, dass dies bereits den Zeitgenossen Kopfzerbrechen verursachte.

INTERPRETATION – MODELL

Das Wichtigste, was nachgewiesen werden konnte, ist, dass die regionalen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen der trennenden Willkür der politisch zustande gekommenen Grenzen viel weniger ausgeliefert waren als gemeinhin angenommen, sowohl im geographischen wie auch im gesellschaftlichen Sinn der „Grenze“. Funktional betrachtet war das Wieselburger Komitat ein am äußeren Rand Transleithaniens gelegenes Gebiet der Region um Wien. Die die Landesgrenzen übergreifende regionale Zusammenarbeit gehörte in der späten Ständegesellschaft zur Realität des Alltags, eine Zusammenarbeit, sich auf alle

15 „Ist die Erklärung von einem *bekanntem und sichern Handelsmanne oder Fuhrmanne* ausgestellt, so bedarf es außer der Unterfertigung der Erklärung von Seite des Ausstellers *keiner weiteren Sicherstellung*.“ [...] „*Als ein bekannter und sicherer Handelsmann oder Fuhrmann* wird für die Güteranweisung derjenige betrachtet, der sich bei dem Zollamte mit einem Zeugnisse seiner vorgesetzten Ortsobrigkeit ausweist, daß er ein im *Inlande wohnhafter, zum Handel oder zum Fuhrngewerbe befugter Inländer* sei, und daß über sein Vermögen die *Concurs-Verhandlung nicht eröffnet* wurde.“ (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung, Wien, 1835, S. 61 (133.§).

16 „Es ist zur Erleichterung des Besuches der Märkte mit geringen Feilschaften ein abgekürztes Lösungsverfahren gestattet. Solches findet [...] nur bei jenen Waaren Anwendung, welche in so geringer Menge und von solcher Beschaffenheit vorkommen, daß nach bestehenden Vorschriften deren mündliche Erklärung gestattet ist. Ferner müssen derlei Waaren auf Jahr- oder Wochenmärkte in der Nähe der Zwischen-Linie bestimmt seyn, und von dem Märkte wenigstens innerhalb sechs Tagen entweder zurückgelangen, oder für sie die Gebühren entrichtet werden. Die Märkte, an welche Feilschaften mit dem abgekürzten Verfahren versendet werden dürfen, müssen sich eines lebhaften Verkehrs über die Zwischenzoll-Linie erfreuen, und sollen nicht in einem mehr als zwei Meilen von selber entfernten Orte statt finden.“ (Krapf, Fr. Ph., Handbuch zur Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung, I. 2. Aufl. Innsbruck, 1844, S. 441-442.) Ferner: „Auf ungewissen Verkauf oder Lösung können Waaren ungarischen oder siebenbürgischen Ursprunges in die übrigen unter dem gemeinschaftlichen Zollverbande begriffenen Länder, und umgekehrt Erzeugnisse dieser Länder nach Ungarn und Siebenbürgen zollfrei versendet, und binnen der durch die Bollete festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt zurückgebracht werden.“ (idem, op. cit., S. 439.)

Schichten der Bevölkerung erstreckte. Die bäuerliche Bevölkerung trat im Wieselburger Komitat als selbstständiger Marktteilnehmer in Erscheinung, und nutzte sich an der Nachfrage des Wiener Marktes orientierend, die sie umgebenden rechtlichen, wirtschaftlichen, kulturellen und natürlichen Gegebenheiten maximal aus: Als abgabepflichtige hörige Bauern und Häusler nutzte sie die ihr gewährte Handels- und Bewegungsfreiheit, erkannte die Nachfrage des österreichischen Marktes und reagierte darauf, wobei sie infolge der gemeinsamen Sprache nicht einmal Kommunikationsprobleme hatte.

In der täglichen Praxis scheint die informelle Form des Grenzverkehrs zu überwiegen. Im Grenzverkehr der Region waren regelwidrige, nur mit einem von der Herrschaft ausgestellten Reisepass vorgenommene Grenzübertritte wohl allgemein, und auch das völlige Fehlen des Reisepasses kann als ähnlich wahrscheinlich angenommen werden. Statt der vom Staat verlangten formalen Sicherheit des Reisepasses waren auf lokaler Ebene informelle, auf dem Sich-Kennen basierende Garantien ausreichend. Die sich mit ihrem Grund und Boden und mit ihrem Grundherrschaft verbunden fühlende untertänige Bevölkerung kehrte auch ohne Registrierung in ihren Wohnort zurück. Obwohl die Arbeitsweise der zum Komitat gehörenden Grenzübergänge ihren Details nicht bekannt ist, boten doch sogar die gesetzlichen Vorschriften die Möglichkeit zu regionalspezifischen Regelungen.

ARCHIVALISCHE QUELLEN

Wieselburger Komitatsarchiv – MmL (Mosonmagyaróvár–Ungarisch Altenburg)
 IV A 502a = Protokolle der adeligen Komitatsversammlung
 IV A 502b = Schriften der adeligen Komitatsversammlung
 IV A 504b = Reisepaß- und Wanderbuchregister, 1838–1847
 Ödenburger Komitatsarchiv – SL (Sopron–Ödenburg)
 Böngészet Sopron Megye ismeretéhez Drinóczy György Csornai kánonok által. SML,
 Kéziratok könyvek gyűjteménye (SL XV/20/97)

GEDRUCKTE QUELLEN UND LITERATUR

Allgemeine Dreyßigstordnung 1784. Allgemeine Dreyßigstordnung für sämtliche Hungarische Erbländer. Johann Edler von Trattner, Wien, 1784.

Bél, Mátyás, Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. [1749?] Ford.: Mihály Ferenc. Mosonmagyaróvár, 1985. [Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV.]

Belitzky, János, A magyar gabonakivitel története 1860-ig. – In: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2., Bp., 1932.

Benda, Gyula, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. – Századvég, 1991, Nr. 2–3, S. 169–176.

Bruckmüller, Ernst, Zur Auswertung von Reiseliteratur im Hinblick auf die soziale Situation der Bauern in der Habsburger-Monarchie. – In: Berindei, Dan et al. (Hrsg.), Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Böhlau, Köln–Wien, 1973, S. 120–141.

- Bruckmüller, Ernst, Sozialgeschichte Österreichs. Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg, Wien–München, 2001.
- Dányi, Dezső, Gabonaárak Magyarországon, 1750–1850. Adalékok. Kézirat, 1994, a T13662 sz. OTKA-forschung, Bericht.
- Erdei, Ferenc, A paraszti társadalom. – In: idem, A magyar társadalomról. Kulcsár Kálmán (Ed.). Bp.: Akadémiai Kiadó, 1980, S. 253–277.
- Felhő, Ibolya, Antal Vörös, A helytartótanácsi levéltár. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961.
- Fényes, Elek, Magyarország leírása. I–II. Pest: Beimel, 1847.
- Galgóczy, Károly, Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticaja. Pest: Szerzői kiadás, 1855.
- Grailich, Andreas, Moson vármegye leírása. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2004 [1818].
- Győri, Róbert, A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a 18. század végétől a 20. század elejéig). PhD dissert., L. Eötvös Universitát, 2005.
- Győri, Róbert, Bécs kapujában. Területi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. – Korall, 2006, Nr. 24–25, S. 231–250.
- Horváth, Gergely Krisztián, A parasztpolgárosodás két lehetséges útja. 18–20. század, 2. – Szociológiai Figyelő, 2000, Nr. 1–2, S. 188–203.
- Kis, József [Kis, József], A Fertő tavának geographiai, historiai, és természeti leírása. 1797-ben. – In: Monumenta Hungarica az az magyar emlékezetes írások. II. Rummy, Károly György (Ed.). Pest: Trattner János, 1817, S. 337–423.
- Kiss, József [Kiss, József] Sopron Vármegye Esméltetése. – Tudományos Gyűjtemény, 1833, Nr. 1, S. 5–41.
- Klenner, Franz Wilhelm, Allgemeiner Zoll-Tarif für den österreichischen Kaiserstaat, I–II. 4. Aufl. I. Allgemeiner Zoll-Tarif für die aus dem Auslande in sämtliche Provinzen eingehenden, und aus dem Inlande in das Ausland ausgehenden Waaren; so wie für die aus den, zum Königreiche Ungarn gehörigen, in die österreichisch-deutschen und italienischen Provinzen ein- und aus diesen nach Ungarn ausgeführt werdenden Gegenstände. (1835.) II. Theil des allgemeinen Zoll-Tariffes für den Oesterreichischen Kaisersaat, oder alphabetische Uebersicht der Oesterreichischen Zollvorschriften, der Quarantaine- oder Contumanz-Ordnung und anderen Verordnungen und Notizen. (1836) Wien: Königlich-Kaiserliche Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, 1835–1836.
- Korabinsky, Johann Mathias, Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn in welchen die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden. Pressburg: Weber und Korabinskyscher Verlag, 1786.
- Kósa, László, A parasztság polgárosulása Magyarországon. – In: Magyarország társadalomtörténete I/2. A reformkortól az első világháborúig. Szöveggyűjtemény. Kövér György (Ed.). Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, [1995], S. 226–239.
- Kósa, László, Paraszti polgárosodás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920. Bp.: Planétás, 1998.
- Krapf, Franz Philip, Handbuch zur Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung, I–II. 2. Aufl. Innsbruck: Wagner'schen Buchhandlung, 1844.
- Magda, Pál, Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pest: Trattner János, 1819.
- Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp.: Franklin-Társulat, 1896.

Riehl, Heinrich Wilhelm, Aus dem Leithawinkel. – In: Idem, Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik, IV. Wanderbuch. 3. Aufl. Stuttgart: Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1892 [1868], S. 337–376.

Schmidl, Adolf, Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel. Wien: Carl Gerold, 1835.

Stocz, Johann Leopold, Das Königreich Ungarn, nach dessen Größe, Bevölkerung, Landesbestande, physischer Beschaffenheit, Cultur- und Handelsverhältnissen. Pressburg–Oedenburg: Wigand, 1824.

Thiele, J. C. v., Das Königreich Ungarn. Ein topographisch – historisch – statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend. II. Kaschau, 1833.

Tóth, Tibor, Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Bp.: Magvető, 1980.

Vörös, Antal, A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914. – Történelmi Szemle, 1966, Nr. 2, S. 162–187.

Vörös, Károly, A parasztság útja a polgári forradalomhoz. – Történelmi Szemle, 1973, Nr. 1–2, S. 208–245.

Vörös, Károly, A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. – Ethn., 1977, Nr. 1, S. 1–14.

Windisch, Karl Gottlieb von, Geographie des Königreichs Ungarn. I. Preßburg: Anton Löwe, 1780.

Wunder, Heide, Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

Zoll und Staats-Monopol-Ordnung. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, 1835.

Zsoldos, Ignác, A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Pápa: Református Főiskola, 1842.

HATÁR, JOGHATÓSÁG, MINDENNAPOK. MOSON MEGYE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Budapest

Összefoglalás

Az új történeti földrajz szempontrendszere révén az elmúlt évtizedekben megerősödő regionális szemlélet hozadéka, hogy meggondolandó, vajon helyesen járunk-e el, ha a társadalomtörténeti vizsgálatok területi kereteit a közigazgatási határok mentén vonjuk meg. Egy megyeszintű vizsgálatnál hangsúlyozottan jelentkezik ez a kérdés. A kérdés azért is izgalmas, mert az egykori vármegyékre jellemző, hogy határaik egyúttal karakteres földrajzi határok is voltak. E sajátosság a történeti Magyarország peremén fekvő Moson megyére is igaz. Délen a Hanság mocsara, nyugaton a Fertő tó, illetve a Lajta folyó és hegység, északi csücskétől délkeletnek tartva pedig a Mosoni-Duna képezte határát. A markáns természeti határokkal körbevett megye társadalmát tekintve is elkülönült a szomszédos megyéktől, tudniillik ez volt Magyarország egyetlen megyéje, melynek német többsége volt (körülbelül 70%).

Történeti vizsgálatok igazolták, hogy gazdasági kapcsolatait tekintve e megye, de az egész Kisalföld is Bécshez és Alsó-Ausztriához gravitált, azaz a gazdasági kapcsolatok túlléptek a megye, de ország határán is, s e gazdasági kapcsolatok intenzitása felülírta a természetföldrajzi adottságok határképző funkcióját is. A Bécstől való távolság magyarázza leginkább a nyugat-dunántúli fejlettségi különbségeket, emellett még a településméret és a népesség számaránya mutat összefüggést a fejlettséggel. Sajátos munkamegosztással jellemezhető e régió: a nyugati, osztrák részt a 18. századtól kezdődően több hullámban is átjárta az iparosodás, míg a keleti, magyar rész az ausztriai népességnövekedéssel és a paraszti népesség ottani visszaszorulásával mint fontos mezőgazdasági bázis jelentkezett. A tanulmány e térség gazdasági kötődésével, és ehhez kapcsolódóan munkaszervezésével, társadalmának mindennapjaival foglalkozik.

(Some) Social Conflicts in the Sanjak of Skopje 1900–1911 (Kosovo Vilayet)

Krisztián Csaplár-Degovics

Research Center for the Humanities, Institute of History – HAS

In the aftermath of the 1878 Great Eastern Crisis, the Middle-Balkan had irreversibly become the frontier zone of the Ottoman Empire, a territory where a collapsing empire was in direct contact with the rival great powers and the dynamically modernising nation states nurturing expansion ambitions. This new situation sparked off violence on the Ottoman side of the border which the authorities either failed to put an end to or made no attempt at all.

The present lecture¹ aims to identify certain social dividing lines, fractures and motives that led to the formation and spread of everyday violence. By the expression “everyday violence” I mean to refer to those acts of violence, which took place among the civil population on a daily basis and were not in connection with the law-enforcement forces of the authorities (military retributive actions, border clashes etc.).² The location and the period to be investigated will be the sanjak of Skopje in Kosovo vilayet from 1900 to 1911.

However, prior to the discussion of the social conflicts, it is necessary to make two general remarks.

First general remark. For decades, the Muslims of the province had been watching the political changes of the peninsula with increasing anxiety. As a consequence of the Tanzimat reforms, the differences between them and the Christians had been diminishing step by step, which deeply frustrated the Muslim community. The Muslim inhabitants of the Middle-Balkan formed one of the most conservative religious groups in the empire, who refused to live within the framework of a modern state and had no desire to be treated on a par with the Christians. The reforms had brought about confrontations between the Muslims and the central government since the 1840s. The true victim of their anger and frustration was not the government, but the local Christians whom the state failed to protect from the Muslims. After 1878 the tense situation further deteriorated when tens of thousands of

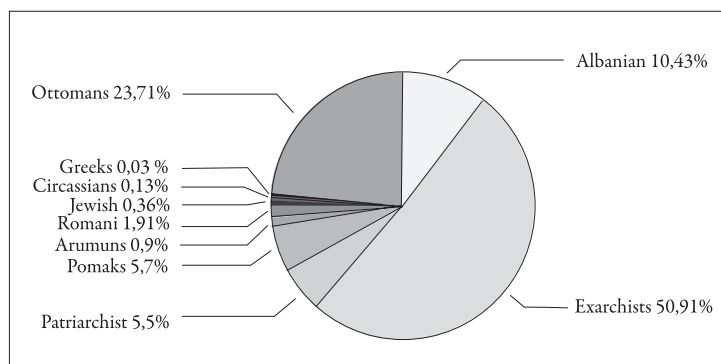
1 The research in the Austrian State Archives was conducted within the framework of the project “Politics and Society in Late Ottoman Kosovo. An Edition of Austro–Hungarian Consular Reports from Kosovo, 1870–1913” funded by the Austrian Science Fund FWF (Projekt Nr. P 21477-G18 I; projekt leader: Prof. Oliver Jens Schmitt; main researcher: Eva Anne Frantz). The author of this study was a part-time co-worker in 2010 and 2011 (1-1 month) in the projekt. The elaboration of this paper has been funded by the Bolyai János Research Scholarship of the Hungarian Academy of Science.

2 The methodological approach and idea of this study to focus on everyday violence in the Sancak Üsküb stems from Eva Anne Frantz, *Gewalt als Faktor der Desintegration im Osmanischen Reich – Formen von Alltagsgewalt im südwestlichen Kosovo in den Jahren 1870–1880 im Spiegel österreichisch–ungarischer Konsulatsberichte.* – *Südost-Forschungen*, 68, 2009, pp. 184–204, 184–187. Different forms of living together including violence in the vilayet of Kosovo is also the topic of the Ph.D. thesis of Eva Anne Frantz (*Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo. Lebenswelten und soziale Kommunikation in den Anfängen eines ethnopolitischen Konflikts, 1870–1913*) which will be submitted at the University of Vienna probably in 2013.

Muslim refugees from Bosnia and the sanjak of Niš arrived in Kosovo vilayet. These families had lost everything they had during the war and the Ottoman government declined to provide support to them. They were genuine refugees, fleeing from the Austro–Hungarian occupation or the Serbian army. The conspicuous absence of state support and the pressing need to provide for their families prompted the refugees to take desperate measures. They expelled thousands of the local Slavian peasant families, mainly from Eastern Kosovo, who then fled to Serbia (*mala seoba*). The Bosnian and Niš refugees, however, could not maintain their existence in the long run, and thus formed a social stratum in the province that could be best characterised by its constant restlessness.³

Second general remark. By the last third of the 19th century the social changes that had reached the Balkan had transformed or abolished the majority of the formerly existing identity patterns. The world was in transition in a religious, social and economic sense. The identity of the local, Southern Slav-speaking Pravoslav peasantry was also in crisis. In the Ottoman Empire possibilities for a basically denominational identity to develop and transform into something new presented themselves at a rather slow pace, while the abundant and elaborate national ideologies, that had been worked out by the neighbouring nation states, suddenly seemed to “flood” the local population. These national ideologies were no longer promoted by the national churches, but by patriots from the nation states which built on a secular society. Soon enough, a violent rivalry broke out among the representatives of the Southern Slav national thoughts, as to which nation had the right to claim the Southern-Slavian speaking Pravoslav population living in the Ottoman Empire.⁴

1. Proportion of the Nationalities in the Sanjak of Skopje 1903.

Source: „ÖHHSStA 19. Nachlässe, Nachlaß August Kral, Kt.2, Statistische Tabelle der Nationalitäts- und Religions-Verhältnisse im Vilajet Kossovo (1903).“

3 Conrad, Clewing, Mythen und Fakten zur Ethnostruktur in Kosovo – ein geschichtlicher Überblick. – In: Clewing, Conrad, Edvin Pezo (Hgg.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen-Akteure-Verlauf*. München 2000, 46–47; Kaser, Karl, *Raum und Besiedlung*. – In: Hatschikjan, Margaditsch, Stefan Troebst (Hgg.), *Südosteuropa. Ein Handbuch*. München, 1999, pp. 53–72; Schmitt, Oliver Jens, *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2008, pp. 79–84, 153–156.

4 Op. cit., pp. 160–167.

Source: Carnegie Endowment: The Other Balkan Wars. Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Reprint. Washington, 1993, p. 45.

2. The ethnically and religiously mixed četa of the Serbian First Lieutenant Gutriković in Kaza Kumanovo 1908

Source: KA (Wien) AOK-Evidenzbureau, Kt. 3483.

It was the nationality and denominational conflicts that claimed the most victims in Skopje sanjak between 1900 and 1908. The violent activity of foreign irregular troops increased the high mortality rate even further. These irregular troops were organised for a number of reasons. Troops fighting against the Ottoman rule were the first to appear (up to the 1860s). They were followed by irregular armies organised on denominational basis: the patriarchalists and the exarchists (1870s). After 1878 a third group emerged: they fought against the Ottoman Empire and for modern national goals, and in the Skopje sanjak were originally Serbs and Bulgarians.

Following the turn of the century, two tendencies began to gain ground. The first one was that the above-mentioned denominational, national and organisational categories were combined and mixed up in all conceivable ways. The other one was the emergence of a new social stratum in the vilayet. Its members were the destitute and therefore radical men (regardless of their denomination or nationality) who simply tried to profit from the chaos. *Besides* the irregular troops from abroad which were fighting for their national ambitions, these groups also created their own armed corps and under the banner of national goals they basically lived off of the terrorised population. Several photos of such troops can be found in the military archives of the great powers.⁵

⁵ One of the Austro–Hungarian Monarchy related sources is located in KA (Wien) AOK-Evidenzbureau, Kt. 3483.

Not only the armed corps, but the propaganda and ideologies promoted by the neighbouring states also battled with one another in the region. The target groups of these ideas were primarily the Pravoslav popes and the village teachers, and, to a lesser extent, the peasantry. The greatest influence that shaped the identity of the village was undoubtedly exercised by the pope and the teacher: the village followed the national identity pattern that these two people represented or were forced by the irregular troops to represent. Both the denominational and the national ideologies, however, promoted the spread of printed press: periodicals, posters, brochures, declarations, books etc.

The Skopska Crna Gora mountains, located north of Skopje, had been one of the biggest hotspots of nationality tension from 1907 on. The conflict broke out following a number of unrelated serial murders. One of the killing sprees was provoked by Serbians, when, led by Voivode Petko, they attacked an Albanian village. Another incident happened in Brodec village: during a raid, Bulgarian attackers killed two Serbian men and kidnapped seven, who were never to be found. The motives have remained unknown in both cases. These two series of events infuriated the local communities who wished to avenge the dead. Few months later everybody was fighting with everybody. That is, the local conflicts stemmed from the local custom law, over which the state law had seemingly no authority whatsoever.⁶

3. Murders and Acts of Violence in Sanjak of Skopje between 11. Mai and 13. September 1905.

Kaza	Attacks	Killed	Injured	Disappeared	Christian victims	Moslem victims	Unknown	Altogether	Victims per 1000 inhabitants (criticalness of situation)
Skopje	8 (5 killed averagely)	41	8	2	30 (2 fm)	19 (4 fm, 1 c)	3 (1 fm)	52 (7 fm 1 c)	0,71
Kumanovo	9	36	9	4	21 (1 fm)	12	16	49 (1 fm)	1,07
Kriva Palanka	24	24	9	5	15 (4 fm)	–	24	38	1,55
Kratovo	13	13	5	4	9	3	10	22	0,97
Kočani	3	3	1	1	4	1	–	5	0,13
Maleš	3	3	5	2	3	2	5	10	0,37
Radovište	23	23	4	2	25 (2 fm)	3 (2 fm)	1	29	1,57
Štip	11 (4 killed averagely)	42	11	10	44	13 (1 fm)	6	63	1,37
Veles	12	12	1	5	8	5	5	18	0,33
Altogether	106	197	53	35	159 (9 fm)	58 (7 fm, 1 c)	70 (1 fm)	287 (17 fm 1 c)	0,82

fm – female victim, c – child, Source: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Pára to Calice, 16.9.1905, No. 86/pol., pp. 12.

⁶ ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Rappaport to Pallavicini, 27.7.1907, No. 55/pol., pp. 17. and 29.10.1907, No. 71/pol., pp. 14.

Kaza Radovište

(Date – Name of the Victims– Delinquents)

11. Mai – Fatima und tochter Zarifa aus Treskavec – getötet, Täter unbekannt
 27. Mai – Koce aus Podoreš – vermißt
 16. Juni – Demendezi aus Jargerica – getötet, Täter angeblich Comité-Rache
 17. Juni – Stojan aus Jargerica – getötet, Täter angeblich Comité-Rache
 19. Juni – Avram Jane dessen Frau und Tochter aus Rozbunar – verwundet, Täter 3 unbekannte Mohammedaner
 20. Juni – Traman Dimitrija aus Delina – schwer verwundet, Täter angeblich Türken
 28. Juni – Kristo Ile aus Vratice – der Tatberdächtig der Mohammedaner Damian [sic!]
 12. Juli – Jovan Velko aus Šipkovića – vermißt
 19. Juli – Trajce Zafir aus Kance – getötet, Täter Rara Ahmed
 12. August – Dane Jane und Sohn David, Koce Ilija aus Vrahovica – getötet, Täter mohammed. Comités
 18. august – Tašo Georgiev aus Radovište – getötet, Täter unbekannte Comités
 21. August – Ilija und Arif aus Vrahovica – getötet, Täter 3 Mohammedaner
 3. September – Todor Spasov aus Kanče – getötet, Täter Türken aus Promet
Im Kaza Radovište: Getötet 23, Verwundet 4, vermißt 2.

Source: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Pára to Calice, 16.9.1905, No. 86/pol., pp. 12.

The most convincing evidence for the failure of the state and for the mayhem and anarchy that ensued after the turn of the century is the statistics that catalogued the victims of the social conflicts in the Sanjak. The archives of the Austro–Hungarian consulates are remarkably rich in sources that contain relevant data.

A typical example of consulary reports is the document that was written in Skopje in 1905. In it are listed all acts of violence that happened in the sanjak between *May 11 and September 13*. Based on this list, certain tendencies may be identified. Although the names of the victims and the delinquents do not provide evidence as to their nationality, the denominational proportions may be more or less precisely reconstructed.⁷

4. The proportion of delinquents and victims according to the catalogue

Kaza	Ethnical distribution (%)			Distribution of victims (%)			Committers of violence (%)		
	Christian	Moslem	other	Christian	Moslem	other	Christian	Moslem	other
Skopje	42,8	52,8	4,4	57,7	36,5	5,8	17,7	24,3	58
Kumanovo	70,3	27,45	2,25	42,85	24,5	32,65	16,6	43,3	40,1
Kriva Palanka	90,76	7,86	1,38	39,47	0	63,53	20	10	70
Kratovo	81,63	16,87	1,5	40,9	13,63	45,47	28,57	7,15	64,28
Kočani	48,96	49,23	1,81	80	10	10	–	–	100
Maleš	62,38	35,81	1,81	30	20	50	40	-	60
Radovište	41,25	56,63	2,12	86,2	10,34	3,46	15,78	52,63	31,59
Štip	42,24	55,89	1,83	69,84	20,63	9,53	14	28	58
Veles	63,35	35,42	1,23	44,44	27,77	27,79	27,275	45,45	27,275

Source: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Pára to Calice, 16.9.1905, No. 86/pol., pp. 12.

⁷ ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Pára to Calice, 16.9.1905, No. 86/pol., pp. 12.

Based on the tables of the list, we can recognise a few tendencies with regard to the Sanjak of Skopje. It is remarkable at first glance that in the course of four months, that is approximately 120 days, the 106 reported (!) assaults claimed 285 victims (dead, injured or missing).

The denominational figures show that the differences and similarities in the patterns of violence between the individual kazas varied not in accordance with the denominational composition of the respective administrative units, but rather depended on whether the region was located immediately along the borders of the empire or not!

Of the administrative units with a Christian majority, Kriva Palanka and Kratovo had the highest proportion of Christians (81.63–90.76%), although regarding the number of their inhabitants, these two regions were still ranked among the smaller kazas. In these regions the absolute number of the victims and the delinquents was neither unusually high nor low, but the clearance rate was expressly poor. These kazas shared another important feature. Around Kriva Palanka and Kratovo all the reported Christian attacks were targeted against local fellow Christians. In Kriva Palanka only 10% of the assaults were made by Muslims against Christians, but, knowing the general denominational proportions of the kaza, we might venture that the vast majority of the unknown delinquents could probably have been Christians. In order to account for this phenomenon, we must observe that these were the very kazas where the Serbian and Bulgarian national thoughts clashed the hardest.

5. The Identified Acts of Violence relating to the Nationalities in the Sanjak of Skopje between 11. Mai and 13. September 1905.

Kaza	Christians		Christians altogether	Moslems		Moslems altogether	All other cases	Altogether
	against Christians	against Moslems		against Christians	against Moslems			
Skopje	5	3	8	8	3	11	26	45
Kumanovo	3	2	5	10	3	13	12	30
Kriva Palanka	2	-	2	1	-	1	7	10
Kratovo	4	-	4	-	-	1	9 + 1	14
Kočani	-	-	0	-	-	0	5	5
Maleš	2	-	2	-	-	0	3	5
Radovište	2	1	3	9	1	10	6	19
Štip	6	1	7	13	1	14	29	50
Veles	2	1	3	2	3	5	3	11
Altogether	27 (14%)	7 (4%)	34	43 (22%)	11 (6%)	55	101 (53%)	189

Source: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Pára to Calice, 16.9.1905, No. 86/pol., pp. 12.

Of the inner kazas, Skopje, Radovište and Štip had a population of a relatively Muslim majority (52.8–56.63%), while in Kumanovo and Veles the Christians formed the bigger part of the community (63.36–70.3%). According to the local statistics it can be safely said that based on the absolute number of victims and delinquents these parts witnessed the bloodiest assaults in the whole sanjak, which means an average 3.8–5 victims per attack. Besides, the absolute number of victims and delinquents was also here the highest. As to their denominational proportion, here the victims were also mostly Christians. A somewhat better clearance rate suggests that in the inner kazas the greater part of the delinquents were

Muslims. The motives may have been denominational conflicts or, as shown by the Skopska Crna Gora case, a series of conflicts fuelled by local custom law.

The 1908 Young Turk revolution brought about significant changes in the sanjak of Skopje, which exercised a direct effect on the population as well.⁸ One of these changes was that the already existing nationality concerns had become by far the most dominant source of conflict. Though the denominational identity left its traces and in some cases it still manifested itself in both the Christian and the Muslim communities (eg. after an attack on a shrine, or following the funeral of a prominent leader of the irregular troops),⁹ it was common practice after 1908 that the political analyses of the consulatory reports discussed the received information in terms of nationalities (Bulgarian, Serbian, Albanian), unless the report dealt with governmental or local administrative problems.

In the first few months following the 1908 Young Turk revolution, this south-eastern part of Kosovo vilayet remained relatively calm. What made it possible was not so much the talent and aptitude of the new Young Turk officials as the merit of Pasha Hadi, the energetic new governor.¹⁰ In Skopje sanjak he maintained peace by creating his own local intelligence network. He aimed to collect information on all potential members of the opposition. When minor incidents occurred, he used this information to arrest those people and thus to prevent major demonstrations (either against the state or against another denomination/nationality).¹¹ However, as he made no attempt to ease the social tension and neglected political and economical issues, he had no chance to prevent the eventual collapse of the state power in the region.

In the late spring of 1909 the radicals of the Young Turk leadership therefore shifted focus in their Muslim policy, inasmuch as they became more open towards the religious fanatic urban groups. They started secret negotiations with the local denominational leaders in secluded mosques. The Young Turks' idea was to create a secret Muslim organization modelled on VMRO, with its own regulation, which could organize trustworthy and able Muslim men into combat teams after the Christian fashion. They planned to store the necessary weapons in the mosques. With this step the Young Turks wished to win the allegiance of the fanatic Muslim communities, to suppress the moderates within the party and to prepare for an open armed conflict in the vilayet.¹²

However, the demands of the rural Muslim landowners needed to be tackled as well. Restlessness was on the increase in the Serbian and Bulgarian border kazas primarily, as these areas were virtually ruled by irregular troops, where the tension between Muslims and Christians escalated the most.¹³ The leaders of the sanjak understood that the outer kazas slipped out of their control, and from the spring of 1909 they started to distribute weapons to the Muslims, from the army warehouses among others. This happened after the Ottoman beys of the countryside had threatened the military leaders, that unless they arm

8 Hacısalihoglu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918)*. München, 2003, pp. 184–187.

9 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Pallavicini, 27.11.1909, No. 83/pol, pp. 6 and Heimroth to Eduard Otto, 14.10.1910, No.73/pol, pp. 8.

10 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 5.10.1908, No. 69/pol, pp. 24.

11 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Eduard Otto, 30.5.1909, No. 44/pol, pp. 8 and Adamkiewicz to Pallavicini, 14.1.1910, No. 3/pol, pp. 6.

12 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Eduard Otto, 30.05.1909, No. 44/pol, pp. 8.

13 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Eduard Otto, 30.05.1909, No. 44/pol, pp. 8; Adamkiewicz to Pallavicini, 7.03.1910, No. 15/pol, pp. 5.

up the Muslims, the beys would raise the Albanians and have them break into and rob the warehouses.¹⁴

The greatest challenge that needed to be solved by the new Young Turk leadership in the sanjak of Skopje was undoubtedly how to cope with the Bulgarian and Serbian problems. To handle the political aspirations that the two nationalities held against the Empire, to moderate the hostility between them or to make compromises that could be acceptable for all parts were simply not real options.¹⁵

The authorities of the sanjak had taken steps against the activity of the Christian irregular troops since the spring of 1909 by authorising of new local decrees.¹⁶ At the end of the year the parliament in Istanbul legislated a general law to abolish all the irregular troops within the boundaries of the Empire. According to that law it was forbidden to set up irregular troops or to keep weapons at home. If caught, the četa leaders were to be executed, the četa members to be imprisoned. The law also declared the right for the authorities to arrest the wives and the children of the četa members.

Furthermore, the central government decided in 1910 'to handle' the problems of the vilajets of Kosovo, Bitola and Shkodra with the help of the Imperial army. The army was ordered to use force if necessary, to disarm the civil population. The government expected the Imperial troops to collect the levied taxes of that year again, to abolish all the national clubs and societies in the aboved mentioned vilajets (arresting people, destroying buildings, burning printed products) and to moderate the extremely high rate of the social violence in the countryside. The other target of that military action was to prevent a new general Albanian revolt, among other things by recruiting soldiers from the Muslim population.¹⁷ Regarding the fact that the main target group of that military operation was the Albanian inhabitants of the vilajets, the sanjak of Skopje did not belong among the most important 'action terrains'.

The Imperial army of Pasha Torghut, more than 50,000 men with heavy artillery, obeyed the order with the greatest possible violence. Besides collecting the weapons, the pasha wanted to terrorise the local Christian villagers. The method of the army was simple: the military troops surrounded a village, opened fire with the canons, brutally beat up the terrified inhabitants and carried off the handcuffed men. After these insults, the frightened villagers handed over their weapons without resistance.

To carry out the same military action proved to be harder in the border kazas because the news of the disarming reached this region faster than the regular troops. Those living along the border managed to hide their weapons or they escaped with them to Bulgaria.¹⁸

The Christian inhabitants of the central kazas protested by the authorities, the dignitaries of the churches and the foreign consulates against the disarming action, of course. They referred to the fact that without their weapons they would be at the mercy of the Muslims and they would not be able to defend their villages against the irregular troops. The authorities refused to respond to these complaints. What is more, only because of

14 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 26.03.1909, No. 33. pol, pp. 8; Heimroth to Pallavicini, 4.11.1910, No. 80/pol, pp.3.

15 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Eduard Otto, 30.05.1909, No.44/pol, pp. 8.

16 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 26.03.1909, No. 33. pol, pp. 8.

17 Nika, Nevila, Përmbledhje dokumentesh mbi kryengritjet shqiptare (1910–1912). Prishtinë 2003; Bartl, Peter, Albanien. München, 1995, p. 125.

18 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Heimroth to Eduard Otto, 14.10.1910, No. 73/pol, pp. 8.

their complaining, most of the complainants risked the revenge of the authorities or the paramilitary troops. This was the reason why the Bulgarian Pope Vane Zafirov from Orašje (kaza Kumanovo) was brutally executed by Hristo Lazarev, a četa-leader from Bulgaria on 9th July, 1910. The Bulgarian peasant from Živina (kaza Skopje), Stojce Čaparanskij had more luck: though he was sentenced to death by the mudir (mayor) of Konjari he could escape abroad.¹⁹

The success of the disarming action seemed doubtful however even for the contemporary actors. On the one hand, according to the Austro–Hungarian consul of Skopje, the biggest part of the collected weapons (approximately 150 000 pieces) was unusable and old. On the other hand, the sanjak inhabitants were able to rearm themselves again any time by smuggling weapons.²⁰

I would like to finish my contribution with the Serbian-related social conflicts in the sanjak of Skopje. The local policy of the Serbian community was basically determined by three conditions. 1. Within the boundaries of the sanjak the Serbians belonged to the smaller nationalities (they made up only 5.5% of the entire population, and 9.6% of the Christian inhabitants).²¹ 2. The most significant opponents of the Serbian national propaganda were the Bulgarians. 3. Considering the fact that the greatest problems that had to be dealt with by the local authorities were generated by the Bulgarians, the Serbian politicians and the leader of the Young Turk party naturally became allies.

Besides the moderate and consolidated political relations between the Young Turks and Serbians, the debate about churches and schools produced more conflict situations between Serbians and Bulgarians. The ecclesiastical conflict reached a new level in 1902, when a new Serbian episcopate was established in the city of Skopje. The territory, the sphere of authority and the churches of the Bulgarian dioceses had to be divided into a Bulgarian and a Serbian part,²² and the nationality propaganda only reached as far as the organisation of the national church.

Besides the churches, the schools were also essential from the point of view of spreading the national programmes. The Serbian metropolitan wished to establish 28 new schools with the support of the province leadership in those kazas that witnessed the most bitter and bloodiest fights between the Bulgarian and Serbian national propagandists (Kriva Palanka, Kumanova, and in other territories of the vilayet: Tetovo, Gostivar).²³

The conciliatory and moderate policy towards the Young Turks was by no means accidental. After 1908, due to the disadvantageous proportion of nationalities and the fruitful Bulgarian denominational and nationality propaganda, the position of the Serbian minority had significantly weakened in the sanjak. The most obvious sign of this trend was that many Pravoslav inhabitants and villages that counted as ‘Serbians’ in the eye of the active members of the Serbian national movement, simply became ‘Bulgarians’. According to the Austro–Hungarian consular reports, from 1909 on, the Serbian Voivodes in the sanjak and their irregular troops had committed more and more retributive murders in order to put an

19 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Heimroth to Eduard Otto, 30.07.1910, No. 56/pol, pp. 8.

20 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Heimroth to Eduard Otto, 15.08.1910, No. 57/pol, pp. 4.

21 ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlaß August Kral, Kt.2, “Statistische Tabelle der Nationalitäts- und Religions-Verhältnisse im Vilajet Kossovo (1903)”.

22 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 11.12.1908, No.88/pol, pp 24.

23 Relating to the opening of the new schools: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 11.12.1908, No. 88/pol, pp. 24.

end to this tendency. The number of Serbian attacks against the ‘Bulgarisation of Serbians’ and Serbian villages increased mainly in Kriva Palanka, Kumanovo and Veleš kazas. These attacks naturally triggered counter-actions by the Bulgarian irregular troops.²⁴

With regard to the ‘less moderate’ means that were used without the Ottomanic parliament, it was primarily the Beograd government that played an active role.²⁵ The objective of Nikola Pašić’s government was to arm up the population of the Serbian villages. One of the main target locations for the rifles, revolvers, explosives and ammunition arriving from Serbia was the Preševo–Gjilan–Kumanovo triangle, where the primary objective was to arm up the population so they could defend themselves against Muslim attacks.²⁶ According to the Austro–Hungarian consulate in Skopje it was the local Serbian high consul’s responsibility to organise the transportation and distribution of weapons and to align the operation of the irregular troops.

Summarising the above mentioned events we can draw the conclusion that the Serbo-Bulgarian relations in the sanjak of Skopje escalated step by step after 1908. The borders between the different violent actions triggered either by ecclesiastical and school conflicts or customary law gradually faded. The spreading of the national propaganda through periodicals and other printed products took on an increasingly violent tone. The activity of the irregular troops was limited only by the change of seasons. The confusion and chaos had been further strengthened by the extreme opposition between the Christian and Muslim denominations. The general social conflicts (between public officers and citizens, security forces and inhabitants etc.) also got out of control.²⁷ On the eve of the First Balkan War there was no functioning state administration in the sanjak of Skopje, either.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK A SKOPJEI SZANDZSÁKBAN 1900–1911 (KOSZOVÓI VILAJET)

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA

Összefoglalás

A Közép-Balkán az 1878-as nagy keleti válságot követően visszafordíthatatlanul az Oszmán Birodalom határvidéke lett. Olyan határvidék, ahol egy haldokló birodalom érintkezett közvetlenül rivális nagyhatalmakkal és terjeszkedni vágyó, dinamikusan modernizálódó nemzetállamokkal. A határvidék oszmán oldalán az új szituáció egyre erősödő erőszakhullámokat indított el, amelyeknek a hatóságok nem tudtak és sokszor nem is akartak gátat szabni.

Jelen tanulmány azokat a társadalmi törésvonalakat, tendenciákat és okokat veszi számba, amelyek a mindennapi (nem katonai-állami) erőszak kialakulásához és terjedéséhez vezettek. A vizsgált helyszín a koszovói vilajet skopjei szandzsákja, a kutatott időszak pedig 1900–1911. Az osztrák–magyar levéltári forrásokon alapuló tanulmány végkövetkeztetése, hogy a nemzetépítés legfontosabb eszköze 1908-tól kezdve csaknem kizárólag az etnikai tisztogatás lett.

24 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Adamkiewicz to Eduard Otto, 30.05.1909, No. 44/pol, pp. 8.

25 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Lukes to Pallavicini, 20.02.1909, No. 19/pol, pp. 8.

26 Relating to the weapon-smuggling: ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Heimroth to Eduard Otto, 15.08.1910, No. 57/pol, pp. 4.

27 ÖHHStA PA, VII/Fasc. 434, Rappaport to Pallavicini, 28.01.1908, No. 5/pol, pp. 14.

The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian-population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912)¹

Stanislava Stoytcheva

Institute for Historical Studies – BAS

In the late 19th and early 20th century, before the Balkan Wars (1912), seasonal labor migration defined by the term “*gurbet*” (Turkish) became a major source of livelihood and a peculiar vocation for Bulgarians remaining within the late Ottoman Empire under the Treaty of Berlin. Statistical aspects of the problem are eloquent.² From 1906 onwards, Bulgarian Exarchate held annually required statistical surveys on seasonal labor migration. In this respect Southwest Macedonia and specific regions of Kičevo, Debar, Ohrid, Kostur and Western Bitolya were particularly affected. Despite the economic benefit to the population, the situation was evaluated by the Bulgarian Exarchate as a risk to the demographic situation of the Bulgarian population in Macedonia. In fact, seasonal labor migration left a lasting imprint on the sex and age structures of Bulgarian society in those regions. In this context, it is of interest to know whether and how seasonal labor migration made an impact on divorce rates among the Bulgarian population in Macedonian Dioceses of the Bulgarian Exarchate, and also how the divorces in seasonal labor workers were placed in the context of divorce policy and practice of the Bulgarian Exarchate in the late Ottoman Macedonia.

The Bulgarian Church allowed divorce only with extreme difficulty. Legal possibilities for divorce were strictly limited to twelve specific situations.³ Cases relating to families of seasonal labor workers fell into one of these categories, namely, divorce, based on a four-year absence of the husband (with known or unknown residence), during which time he did not care for the family. In this case, the Exarchate convoked both sides through official subpoenas, published three times in the pages of its authoritative newspaper “*News*” (“Новини/Вести”).

From 1896 onwards, the Exarchate deliberately started to keep divorce statistics in the same manner as practiced in the Principality of Bulgaria.⁴ In the late Ottoman Macedonia this was a particularly difficult task, but nevertheless full statistics were collected throughout the Exarchate territory (14 dioceses) for the period 1897-1902 and particularly for the period of 1904–1912. The divorce records from the dioceses and communities are stored in the

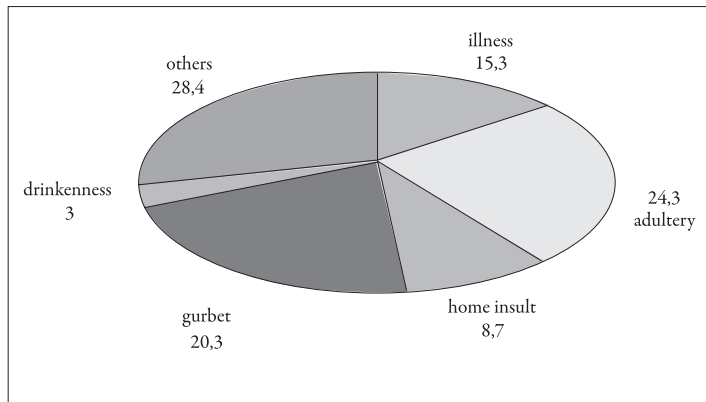
1 This study was performed under the project within “Young Scientists Competition 2011”, Bulgarian Scientific Fund.

2 The problem is addressed mainly in my publications, see: Стойчева, Ст., Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битоляско и Преспа в началото на XX в. – Македонски Преглед, XXX, 2007, No. 4, с. 47–76; Стойчева, Ст., Гурбетчийството от Охридска каза към 1907 г. по статистически данни на Екзархията. – В: Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков, С., 2008, с. 187–203.

3 Described in the Regulation of the Exarchate of 1897, art. 187.

4 Стойчева, Ст., Българското семейство в Македония на границата между две столетия: аспекти на кризата (1897–1902). – ИБИД, т. 41, 2011, с. 291–292.

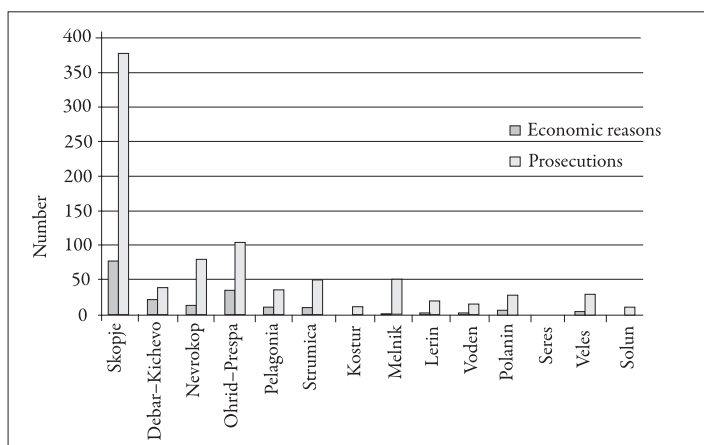
Fig. 1. List of reasons for divorces in percent, 1897–1902

Central State Archive, Bulgaria.⁵ On that basis and for the purpose of this study, 3 statistical samples were assembled: *the first sample* covers the whole Exarchate territory between 1897 and 1902, *the second* is for the period of 1906–1911. Finally, we developed a *third sample* based on subpoenas, according to the law published in the Exarchate newspaper “*News*” from 1892 to 1912.

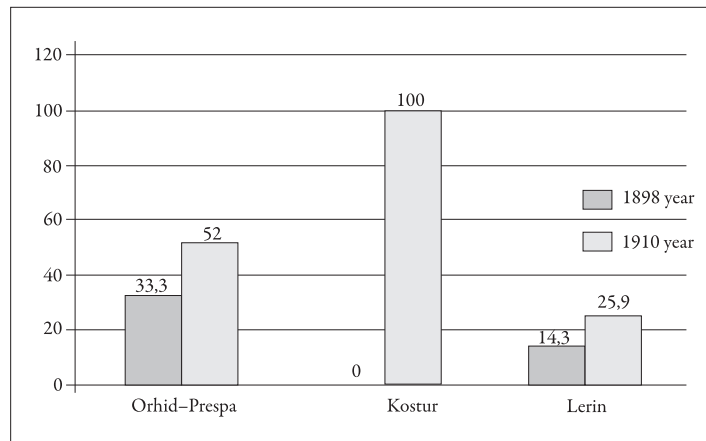
At this point I should specify that due to the large volume of statistical data this presentation has a preliminary character. According to the first statistical sample, among the divorce proceedings, 20.3% are brought to ensure the absence of the husband with reference to the families of seasonal migrant laborers (Fig. 1). In some dioceses these cases prevail, particularly in regions where seasonal labor migration was traditional. For example, these constituted more than half of the divorce cases in the Debar–Kichevo Diocese and more than one-third of divorce cases in the Ohrid–Prespa and Pelagonia Dioceses. In the Dioceses

Fig. 2. Economic reasons for divorces versus all divorces, 1897–1902

5 ЦДА, ф. 246к, он. 1, а.е. 174, 195, 232, 235, 406, 439.

Fig. 3. Gurbet divorces in years 1898 and 1910 as a percent of all divorces

of Skopje, Strumica and Nevrokop the number of these cases was relatively small – about one fifth of all divorces (Fig. 2). Before the Ilinden uprising, the number of divorce proceedings was negligible in Southern Macedonia and especially in Kostur, Lerin, etc.

According to the second statistical sample, after 1903 the described situation has significantly changed. The number of divorces in seasonal labor workers increased dramatically, and not only in areas where they traditionally had a strong presence. This is especially traceable in the worst affected regions of the rebellion. For example, in 1910 in the Diocese of Lerin the divorces of gurbet workers constituted 25.9% of all divorces, in the Orhid-Prespa – 52.0%, and in Kostur ranged up to nearly 100% (Fig. 3).

Since the subpoenas were published under the authority of the Exarchate newspaper “News” from 1892 to 1912, it became clear that the problem was more serious. Our third sample shows that during this period nearly 479 subpoenas were published in divorce cases of gurbet workers by reason of insecurity and husband absence. One third of them are just from the Ohrid bishopric. The interesting fact is that during the same period and on the same occasion, the Greek bishopric of Skopje issued 8 subpoenas only, while the Bulgarian Bishopric in Skopje issued 87.⁶

It is interesting to note the frequency of published summons of the four bishoprics (Fig. 4). Before the Ilinden Uprising, the peak numbers of summons issued were in 1898, 1899, 1902 and generally during the six years from 1897 to 1902. In the year of the Ilinden Uprising and in the first year after it, the decline in the number of divorces is understandable, but in this case one cannot clearly claim, that the interest in divorces dropped dramatically. From 1905 onwards there is a clear increase again with peaks occurring in the years 1906, 1908, 1910 and 1911. The large number of divorces in the peak years can be explained in two ways: *first*, the active Exarchate divorce policy from 1896 onwards, which aimed to divert the Bulgarian population from the Ottoman and Greek (respectively that of the Ecumenical Patriarchate) litigation, and *second*, after the Young Turk Revolution, new Bishopric Offices

⁶ The summons to the Greek bishopric of Skopje have been published in the Serbian newspaper „Цариградски Гласник”.

Fig. 4. Total number of published summons

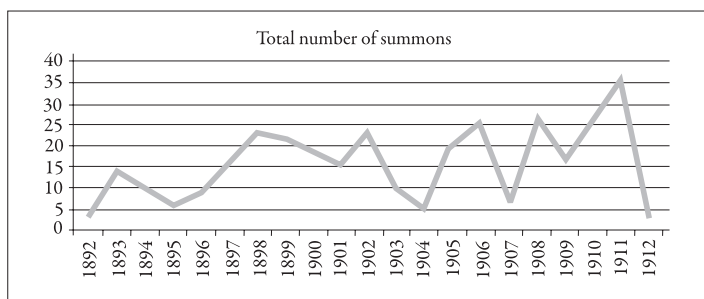
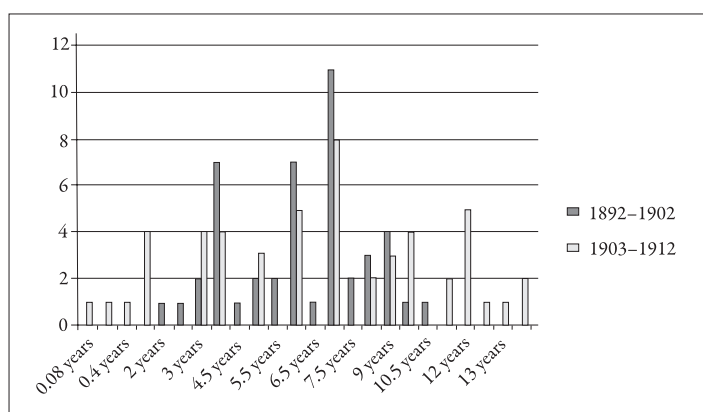

Fig. 5. Absence of the husband, Ohrid–Prespa Diocese

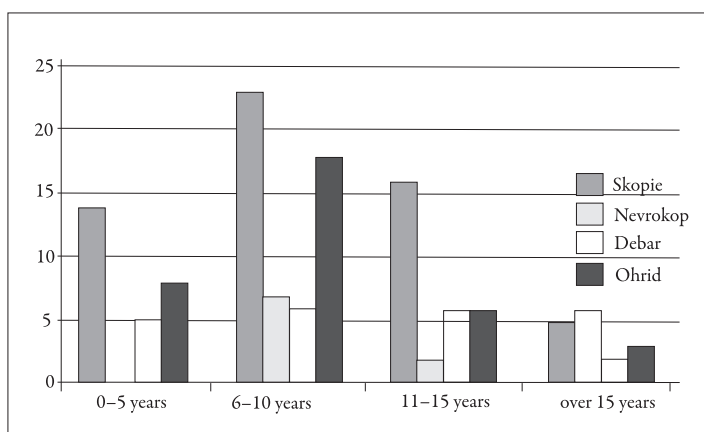

were officially opened in seven dioceses, which greatly facilitated the church divorce procedure and attracted the Bulgarian population to the Bulgarian Ecclesiastic Court. It should be noted here that the Bulgarian ecclesiastic courts in Macedonia were generally more liberal than those in Bulgaria in order to attract population. They not only tolerated divorce, but bishoprics in Skopje, Ohrid and Nevrokop operated using a fast and effective procedure.

The divorce cases described above were traditionally brought by the seasonal labor migrants' wives who remained without income and were forced by their relatives to divorce and to seek economic security with a new husband. Our sample shows that this happened most often immediately after the statutory period during which the husband's absent continued for 4 years or even for 2–3 years after expiration of the court ruling. Some difference is found in the Ohrid–Prespa Diocese where women expected their husbands to return in the space of 10–15 years or more. There had been observed a reverse trend as well – the divorce processes were initiated before the expiration of the legitimate 4-year period and these cases were not only considered by the Bulgarian ecclesiastic courts, but also divorces were pronounced in violation of the Regulation of the Exarchate. The number of these cases increased greatly after 1903 (Fig. 5).

It is interesting to note which families were included in this group. Firstly, it should be noted that these were primarily couples with durations of marriage mainly from 6 to 10

Fig. 6. Duration of marriages undergoing divorce procedure, 1897–1902

years and from 11 to 15 years (Fig. 6). About two-thirds of those families were childless. The exception to this rule was recorded only in Nevrokop Diocese, where the situation was opposite – 60% of families had children (Fig. 7). However, those families had fewer children, with only 1 to 3 children, but these results should be placed in the context of a very low birth rate among the Bulgarian population in Macedonia during that period. Since birth rates were 7.8‰ in 1901,⁷ these results are not surprising. Based on the previous examples, it can be concluded that the officially registered births were due to the return home of the husbands. This is most clearly traceable, and in some cases documented, in the litigation practice of the Exarchate. Another important consideration is the fact that the young boys in some areas were traditionally married before leaving for Gurbet without having enough time for married life before departure. Since the beginning of the new century, these cases were significant in the aqueous regions like Voden, Lerin, Kostur.⁸

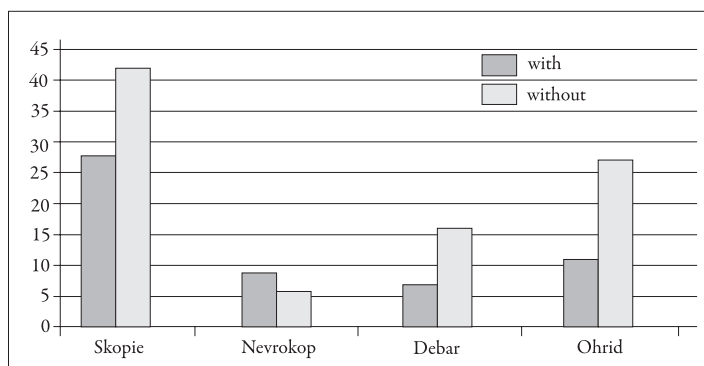
At the end, it should be noted that divorces among seasonal labor migrants were enacted by the Exarchate and according to other articles of the law. Before 1903, it was relatively rare and mostly limited to adultery of the wives left alone without their husbands and without any economic security, and who then entered into “*love affairs*”. Cases also occurred, that men married abroad and forgot about their Bulgarian families. In 1906–1912 and with the upsurge in labor migration to America, there appeared a particular category of divorces because of “*dislike of women after the return of their husbands from America*”.⁹ We find them not only in the regions of Lerin and Kostur (where emigration to America was hard), but also in the remotest and patriarchal areas. A good illustration here is the report of the Bishopric of Ohrid in June 1911 which reads: “... *men are those who, visited America and once they tasted local civilization returned and found their wives simple, coarse, and useless*”

7 Concerning the birth rate data see: Стойчева, Ст., Демографско състояние на българското население в Македония преди Илинденско–Преображенското въстание (1896–1902). – In: В търсене на национални идеал 1878–1913. Благоевград, 2009, с. 129–130, 133 (Табл. 3).

8 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 300, л. 35, 36, а.е. 404, л. 147.

9 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 439, л. 106.

Fig. 7. Children in families undergoing divorce procedures

for Fig. 7. Children in families undergoing divorce procedures. *hodge-Americanized Bulgarian. And then he unceremoniously expelled her, or invented reasons such as these: that the mouth of his wife smells, her breath stinks, does not know to wear shoes, etc.*¹⁰

Finally, instead of a conclusion, we are describing several personal destinies as shown in the documents, which will elucidate the problem which we have investigated and which will hopefully illustrate how complex it can be:

The first example is chronologically the earliest, while still the most characteristic in view of the economics of divorce in seasonal labor workers. At the end of 1892, Kata Dimanina Blaguneva from the town of Veles filed for divorce of her husband Giosho T. Churev (from the village of Oraovets, Veles district), who had been living 4 years in the city of Yambol, Bulgaria. Her reasons were: “...because her husband has not sent money, nor kept his promise given in February 1892 at the Vicary in Yambol that in March of the same year he would send money, and in September would come home, and finally because he did not reply the letters.”¹¹ The ecclesiastic court in Veles decided that if until January 7, 1893 her husband did not come home or did not take a wife in Bulgaria, he would be considered to be divorced in absentia.

Second, on September 30, 1895 Feta Pop Georgieva filed divorce proceedings against her husband Pancho I. Chaylev through the Bulgarian ecclesiastic court in the town of Veles, because of his long absence abroad. The case was moved to May 1899 when the court promulgated the relevant summons.¹² On 20 August of the same year the fault was ordained for her husband and the divorce was pronounced. At that time, the spouses had a marriage lasting 18 years from which they had three children (two boys 15 and 14 years and a girl of 8 years).¹³ One minor child of the marriage, Pavlina, was awarded to the custody of the mother. Approximately two years after the divorce we find Feta P. Georgieva married again in Skopje, where she had gone without any of their children.¹⁴

10 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 438, л. 47–48.

11 В. Новини, III, 1892, No. 21 (01.12.), с. 4. Veles Diocese, subpoena (without number) in the envisaged newspaper.

12 В. Вести, IX, 1899, No. 53 (11.05.), с. 4, No. 90 (17.09.), с. 4. Veles Diocese, subpoena no. 278/1899 and resolution no. 357/1899 in the envisaged newspaper.

13 Veles Diocese, case no. 19/1898.

14 Scopie Diocese, case no. 59/1902.

The third case was a violation of the Regulation for which the Exarchate turned a “blind eye”. In November 1901, Mara Stoyanova from the village Popalzheni, of the Lerin Ottoman district (but associated with the Ohrid–Prespa Diocese) filed for divorce against her husband Done Stoyanov (from the village of Vurbyane, Lerin)¹⁵. At that time they had a 10-year marriage and four children. On February 14, 1902 the Holy Metropolis in Ohrid pronounced the divorce based on the the husband’s three (instead of 4)-year absence of, without the latter’s having taken care to provide the feeding of the family.

Fourth case, is indicative of the importance of labor migration to America. In May 1911, the family of Pando Krastanov from the village of Shulino (region Prespa, Ohrid Diocese) was urgently searching for him.¹⁶ At that time, the husband had been absent from home for two years, during which time he spent 10 months in the city of St Louis, USA. After a serious illness, he set out for home, but had not returned. The travel company assured the family that Pando had arrived in Belgrade, Serbia. Without even waiting for him (and against the law), his wife, Kata Nachova filed for divorce in the autumn of 1911 with the vicar in the Bulgarian town of Resen.¹⁷

РОЛЯТА НА СЕЗОННАТА ТРУДОВА МИГРАЦИЯ
В БРАКОРАЗВОДНИТЕ МОДЕЛИ НА БЪЛГАРСКОТО
НАСЕЛЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ ПО ДАННИ НА БЪЛГАРСКАТА
ЕКЗАРХИЯ (1892–1912)

СТАНИСЛАВА СТОЙЧЕВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

В края на XIX и началото на XX в., респективно преди Балканската война (1912), сезонната трудова миграция (гурбетчийство – от тур. *gurbet*) се превръща в основен източник на препитание и своеобразна професия за българите, останали в границите на късната Отоманска империя по силата на Берлинския договор. Въпреки икономическата си полза, сезонната трудова миграция оставя траен отпечатък върху половата и възрастовата структура на българското общество в цели райони от Македония. Изследването проследява доколко и как сезонната трудова миграция (гурбетчийство) дава отражение и върху разводите сред българското население в македонските епархии на българската Св. Екзархия (1892–1912) и същевременно как разводите при сезонните трудови работници се поставят в контекста на бракоразводната политика и практика на българската Екзархия в късната отоманска Македония. Проучването се основава на неизвестни и непубликувани досега документи на българската Екзархия и на официалните съдебни призовки, от които са съставени съответните статистически извадки.

15 Ohrid–Prespa Diocese, case no. 85/1901, no. 63/1902.

16 В. Вести, XXI, 1911, No. 104 (26.05.), с. 4.

17 Loc. cit., 1911, No. 26 (10.11.), с. 4. Ohrid–Prespa Diocese, Resen Vicary, subpoena no. 163/1911 in the envisaged newspaper.

Грамотность болгар Российской империи по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 года

Инна Манасиева

Институт исторических исследований – БАН

На рубеже 19 и 20 столетий в России вышел обширный труд под заглавием „Россия. Полное географическое описание нашего отечества – настольная и дорожная книга для русских людей“ под редакцией Вениамина Семенова Тянь-Шанского и под общим руководством его отца – знаменитого Петра Семенова Тянь-Шанского. С 1899 по 1914 г. в свет вышло 11 из 22 запланированных томов. Каждый том содержал сведения о населении определенного края. Занимаясь историей болгар Российской империи, я заинтересовалась вышедшим в 1910 г. 14-м томом „Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и область войска Донского)“. И там в разделе о грамотности населения о болгарях я прочла следующее: „Почти полное отсутствие образования является причиной косности болгар, придерживающихся до сих пор старых общеславянских суеверий и обычаев.“¹ В энциклопедическом двухтомнике „Болгарские колонии в России“ Н. Державин характеризует болгар как население „лишенное просвещения и значительно отставшее в своей культуре сравнительно с другими группами народностей, населяющих Новороссийский край“.²

Эти фразы меня заинтересовали, и в поисках информации о грамотности болгарского населения Российской империи я решила поискать более старые сведения. Так я попала на вышедшее в 1887 г. сочинение бывшего Таврического и Симферопольского епископа Гермогена „Таврическая епархия“, где автор в нескольких местах описывает болгар как народ „мало развитый“.³ В „Материалах для географии и статистики России“, вышедших в 1863 г., я прочла следующее: „Болгары до сих пор сохранили свои: язык, обычаи, предрассудки и одежду. Грамотность между ними мало развита и они не имеют к ней большой склонности, равно как и ко всякому обучению, требующему приобретения познаний от Неболгар... На образование они смотрят также как на средство уменьшения их благосостояния, вследствие развития больших потребностей.“⁴ Поскольку грамотность является показателем уровня развития и культуры любого народа, я решила заняться изучением этого вопроса.

1 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. Том 14. Новороссия и Крым. СПб., 1910, с. 199.

2 Державин, Н. Болгарские колонии в России. – СБНУ (София), 1914, кн. 29, с. 53.

3 Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского. Псков, 1887, с. 396, 439.

4 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Санкт-Петербург. Главное управление Генерального штаба Т. 24. Херсонская губерния. ч. 1. Сост. Ген. штаба подполковник А. Шмидт, 1863, с. 535–536.

Идеальным источником, позволяющим проследить уровень грамотности населения России, являлась Общая перепись населения Российской империи 1897 г., проведенная 28 января 1897 года путём непосредственного опроса всего населения на одну и ту же дату, в соответствии с Высочайше утверждённым в 1895 году «Положением о Первой всеобщей переписи населения Российской Империи». Результаты переписи были опубликованы в 89 томах (119 книг). Целью переписи было собрание 14 признаков о каждом лице, проживавшем на территории империи: 1) имя, 2) семейное положение, 3) отношение к главе хозяйства, 4) пол, 5) возраст, 6) сословие или состояние, 7) вероисповедание, 8) место рождения, 9) место приписки, 10) место постоянного жительства, 11) родной язык, 12) грамотность, 13) занятие, 14) физические недостатки.

По данным переписи в Российской империи проживало 172 726 болгар, из них – 171474 человека – в губерниях европейской части России, 700 человек – в Привислянской губернии, 468 человек – на Кавказе, 43 в Сибири и 41 в Средней Азии. Компактно болгары проживали в Бессарабской, Таврической и Херсонской губерниях, т. наз. Новороссии, где их насчитывалось 170 170 человек. Во всех остальных 40-ка губерниях (поскольку из 50 губерний европейской части России болгары НЕ проживали лишь в Архангельской, Вологодской, Калужской, Костромской, Курляндской, Олонецкой, Рязанской) их насчитывалось от 2 до 269 человек.⁵

Исследуя данные о болгарях Российской империи, мы должны иметь ввиду тот факт, что при определении народности за основу был взят языковой фактор, а не происхождение. Что касается грамотности, то ей посвящалась 13 графа. Эта графа содержала два вопроса об анкетиреуемом. Первый – умеет ли читать: для тех, кто умел читать по русски, вписывалось слово „да“; для тех, кто не умел читать ни на каком языке, слово „нет“; для тех, кто читал не по-русски, а на другом языке, к слову „да“ должно было быть прибавлено название этого языка, напр., „да, по болгарски“. Против детей моложе 5 лет проводилась черта. Второй вопрос – где обучается, обучался или кончил курс образования.⁶ Подобная формулировка вопросов затрудняет анализ полученных данных. Во-первых, трудно можно назвать грамотным человека, умеющего лишь читать. Во-вторых, из ответов не становилось ясно, закончил ли человек курс обучения. В третьих, национальная грамотность отмечалась лишь тогда, когда человек заявлял, что не может читать по-русски. Поэтому при так поставленных вопросах нам трудно будет определить количество болгар, умеющих а) писать, б) читать на болгарском языке и в) читать как на русском, так и на болгарском языке.

Поскольку абсолютное большинство болгар Российской империи проживало в Бессарабской, Таврической и Херсонской губерниях, интерес для настоящего исследования представляют 3, 41 и 47 тома, посвященные, соответственно, каждой из губерний. Наиболее важной для изучения грамотности населения является таблица XV „Распределение населения по родному языку, грамотности и возрастным группам“, поскольку именно она позволяет связать грамотность анкетиреуемых с их национальной

5 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям: краткие общие сведения по Империи. СПб., 1905, с. 4.

6 Первая всеобщая перепись населения Российской империи: на основании высочайше утвержденного Положения 5 июня 1895 года: наставление городским счетчикам: обязанности счетчика по производству переписи. [СПб.: Печатня С. П. Яковлева, 1896]. с. 17.

принадлежностью. В Херсонской губернии все население по принципу родного языка делилось на 57 групп, в Бессарабской – на 41 и в Таврической – на 39. И в этих трех губерниях болгары составляли серьезный процент по отношению ко всему населению губерний:⁷

Болгарское население трех южных губерний Российской империи

Губерния	Общая численность населения	Общая численность болгар			% болгар ко всему населению
		Мужчин	Женщин	Всех	
Бессарабская	1 935 412	52 806	50 419	103 225	5.33
Таврическая	1 447 790	21 116	20 144	41 260	2.85
Херсонская	2 733 612	13 533	12 152	25 685	0.94
Всего	6 116 814	87 455	82 715	170 170	2.78

Для каждой обособленной на основании родного языка категории населения данные записывались отдельно для каждой возрастной группы. Для детей моложе года фактор грамотности не учитывался, поэтому возрастных групп 7: 1–9; 10–19; 20–29; 30–39; 40–49; 50–59 лет; 60 и более. Информация о каждой возрастной группе содержала сведения об уровне грамотности мужчин и женщин поотдельности, об умеющих читать по-русски и на других языках и о количестве людей, чье образование выше начального. Данные об уровне грамотности каждой национальности касались как всей губернии в целом, так и каждого из уездов этой губернии и, отдельно, основных городов, что позволяло сравнить уровень грамотности городского и сельского населения. Итак, языком цифр, грамотность болгар Новороссийского края Российской империи была такова:

Грамотность болгар Новороссийского края Российской империи в цифрах

Губерния	Всех		Из них					
			Грамотных по-русски		Грамотных на других языках		Образование выше начального	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Бессарабская	52 806	50 419	15 808	2 612	101	35	576	581
Таврическая	21 116	20 144	8 398	1 975	32	2	167	36
Херсонская	13 533	12 152	5 220	1 339	58	1	113	23
Всего	87 455	82 715	29 426	5 926	191	38	856	640

7 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 3. Бессарабская губерния. СПб., 1905; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния. СПб., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47, кн. 2. Херсонская губерния. СПб., 1904.

Грамотность болгар Новороссийского края Российской империи в процентах

Губерния	Всего грамотных		Из них					
			Грамотных по-русски		Грамотных на других языках		Образование выше начального	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Бессарабская	31,21	6,40	29,90	5,18	0,19	0,069	1,09	1,15
Таврическая	40,71	9,99	39,77	9,80	0,15	0,01	0,79	0,18
Херсонская	39,83	11,21	38,57	11,01	0,43	0,008	0,83	0,19
Всего	34,84	7,98	33,65	7,16	0,22	0,05	0,98	0,77

Уровень грамотности болгар в городах и в сельской местности

Губерния	Города		Уезды без городов	
	м	ж	м	ж
Бессарабская	50,23	23,76	28,83	4,18
Таврическая	78,59	45,18	39,62	9,62
Херсонская	72,64	41,31	38,34	10,68

Различался уровень грамотности болгар, проживающих в городах и в сельской местности. Кроме этого, как видно из таблиц, болгары из Бессарабской губернии были более неграмотны в сравнении с болгарскими двумя другими губерниями Новороссии.

Если же сравнить процентное количество грамотных болгар обоего пола в трех южнорусских губерниях – 21,79% с количеством грамотных по всей империи – 21,1%, то разница в процентах минимальна и она – в пользу болгарского населения. Здесь следует отметить, что среди 50-ти европейских губерний Российской империи Таврическая губерния находится на 10-м месте по уровню грамотности населения – 27,9%, Херсонская – на 12-м – 25,9%, в то время как Бессарабская – на 45-м, где процент грамотных весьма незначителен – всего 15,6%.⁸ Цифры сами по себе говорят многое, однако не отвечают на вопрос, почему на рубеже столетий болгары Российской империи считались народом неграмотным. Поэтому, пользуясь сведениями, которые предоставляет Общая перепись населения Российской империи 1897 г., я сопоставила данные об уровне грамотности болгар с данными об уровне грамотности всего населения трех губерний.

Кроме этого, я сравнила данные о грамотности болгар с грамотностью других народов Российской империи. Для сравнения с болгарскими я выбрала русских – самый многочисленный народ в империи, малорусов (украинцев) – преобладающий элемент населения трех интересующих нас губерний, молдован, которые представляют половину населения Бессарабской и весьма многочисленны в Херсонской губернии. Также для сравнения я выбрала немцев и евреев, чья судьба идентична с судьбой болгар Новороссийского края, поскольку водворение инородческого населения в Новороссию как результат миграционной политики на юге империи предусматривало создание именно немецких, болгарских и еврейских колоний. Результаты сравнения таковы:

8 Рашин, А. Г., Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. М., 1956. с. 308–309.

Грамотность населения Бессарабской, Таврической и Херсонской губернии в процентах

Губерния	Всех		Из них					
			Грамотных по-русски		Грамотных на других языках		Образование выше начального	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Бессарабская	21,96	8,83	17,13	5,42	3,77	2,67	1,06	0,70
Таврическая	36,90	17,85	30,89	11,98	4,36	4,33	1,65	1,54
Херсонская	35,01	16,33	30,30	12,44	2,54	2,31	2,17	1,58
Всего	31,37	14,29	26,31	10,09	3,37	2,89	1,70	1,30

Уровень грамотности различных народов трех южных губерний Российской империи в процентах

	Бессарабская		Таврическая		Херсонская	
	м	ж	м	ж	м	ж
Великорусы	39,88	21,53	41,68	20,24	44,78	25,71
Малорусы	15,31	3,06	30,96	6,45	24,44	6,00
Болгары	31,21	6,40	40,71	9,99	39,83	11,21
Молдоване	10,47	1,74	32,26	3,93	16,16	1,85
Немцы	63,47	62,98	68,36	67,08	62,40	60,95
Евреи	49,61	24,15	64,94	43,61	57,80	31,92

Итак, мы видим, что уровень грамотности мужского населения у болгар был не намного меньше, чем у русских. Украинцы же и молдоване в этом отношении намного от болгар отставали. С другой стороны, немцы и евреи по грамотности значительно опережали болгар. Что касается немцев, то у них не было такой пропасти между грамотностью мужчин и женщин, какая существовала у других народов трех губерний.

Анализируя данные о грамотности, которые предоставляет нам Общая перепись населения Российской империи 1897 г., трудно согласиться с утверждением, что болгарское население Новороссии было неграмотным. Скорее можно было бы твердить, что на рубеже столетий неграмотной была основная масса населения Российской империи, а среди тех, кого все-таки считали грамотными, преобладало начальное образование. Все же можно выделить ряд факторов, которые повлияли на мнение русских ученых об почти полном отсутствии образования болгарского населения.

Во-первых, у болгар в конце XIX в. грамотность женщин значительно отставала от грамотности мужчин. Низкий уровень грамотности болгарок можно было объяснить тем, что патриархальное воспитание продолжало быть в почете в болгарских семьях, и в школы отправляли преимущественно мальчиков. Уделом девочек продолжали оставаться семья, дети и ведение домашнего хозяйства, а для этого девочки нуждались не столько в образовании, сколько в религиозно-нравственном воспитании. Этот вывод подтверждается и тем, что из всех исследуемых мною народов лишь у болгар графа „проституция“ в таблице о роде занятий населения осталась незаполненной.

Во-вторых, у болгар к концу XIX в. весьма слабо было развито среднее и высшее образование, тут их показатели отставали от средних показателей по империи в целом. Если в России образование выше начального имели 1,36% мужчин и 0,85% женщин,⁹ то для болгар эти цифры были, соответственно, 0,98% и 0,77%. Отличаясь может быть излишней замкнутостью и обособленностью, таким образом болгары пытались отстаивать свою идентичность и сопротивлялись российской образовательной политике. Для сравнения, если среди немцев Новороссии грамотность на немецком языке была свыше 31%, то среди болгар трех южных губерний читать и писать по-болгарски могли менее 1%. И если чтение русских книг и газет воспринималось как попытка к ассимиляции, читать болгарские не было возможности, поскольку такие отсутствовали. Все это усугубляло общекультурную отсталость болгарского населения в сравнении с другими народами России.

Еще одна деталь, касающаяся образованности болгар, привлекла мое внимание. На глаза мне попались данные о выпускниках гимназии в Болграде. До 1897 г. 7-летний курс обучения окончили 350 человек, среди которых болгар было 261 человек; из них 203 вернулись в Болгарию.¹⁰ Более подробные данные о выпускниках Болградского центрального болгарского училища до 1885 г., когда состоялся последний болгарский выпуск, после которого учебное заведение преобразовано в Классическую гимназию Императора Александра III в Болграде, можно найти в книге К. И. Мыславского „Исторический очерк гимназии Императора Александра III в Болграде. Часть I“. В ней автор утверждает, что до 1885 г. из 214 выпускников училища (среди которых лишь у 11-ти было неболгарское происхождение) 177 человек были выходцами из Бессарабской губернии Российской империи. Из них 13 умерли сразу по окончании, не успев реализовать себя. Из оставшихся 164-х человек, о 9-х сведений нет, а 29 – работали по специальности, но у Мыславского нет данных в какой стране. Четверо жили и работали в Румынии, 26 человек осталось в Российской империи, одного „занесло“ в Соединенные Штаты Америки. А 95 человек, или около 58% выпускников училища, уехали в Болгарию,¹¹ чтобы стать строителями молодого государства. Не берусь утверждать, что речь шла об экспорте образованных людей в Болгарию, но считаю, что этот вопрос заслуживает дополнительного изучения.

В-третьих, получившие образование болгары не стремились воспользоваться им в жизни, например для улучшения своего материального благополучия. Это подтверждается и анализом данных таблицы о распределении населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка. Из 170 тысяч болгар в трех губерниях лишь трое заявили своим поприщем литературу, науку и искусство. Не увлекались болгары и торговлей – 1 159 человек или 0,68%. Врачебной или санитарной деятельностью занималось 98 человек, учебной и воспитательной деятельностью – 376,98% болгарского населения принадлежали к крестьянскому и мещанскому сословию.

На основании вышесказанного можно сделать вывод, что болгары трех южных губерний Российской империи были обкновенным крестьянским населением,

9 Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 18 января 1897 г., СПб., т. I, с. XVII.

10 Дякович, Вл., Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк. С., 1930, с. 25.

11 Миславски, К., И Исторически очерк на гимназията „Император Александър III в Болград“. Фототипно издание. С., 1994, с. 217–228.

ИННА МАНАСИЕВА

занимающимся в основном сельским хозяйством. По уровню грамотности они не отличались от остального православного населения России. Буржуазия и интеллигенция в среде болгар составляла незначительный процент, поэтому среди них просвещение не превратилось в актуальную потребность. Попытки сохранить свой быт, свои традиции и обычаи, свой язык вылились в пассивное сопротивление русской образовательной политике, что давало поводы обвинять их в костности, необразованности и склонности к суевериям.¹²

ГРАМОТНОСТТА НА БЪЛГАРИТЕ В РУСКАТА ИМПЕРИЯ СПОРЕД ДАННИТЕ НА ПЪРВОТО ВСЕОБЩО ПРЕБРОЯВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ 1897 Г.

ИННА МАНАСИЕВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Целта на публикацията е да се проследи грамотността като един от показателите за равнището на културното развитие на българите в южните губернии на Русия в края на XIX в. Общото преброяване на населението в Руската империя през 1897 г. е идеален източник, позволяващ да се проучи степента на грамотност на населението в Руската империя, защото освен данните за националността съдържа сведения за пола, възрастта и местоживеенето на анкетираните.

¹² Данная статья осуществлена в рамках проекта „Молодые ученые“ – НФНИ.

Ethnodemographic Characteristic of a “Closed” Region in the First Half of the 20th Century: The Case of Prespa Valley¹

Stanislava Stoytcheva, Deyan Martinovski

Institute for Historical Studies – BAS

Prespa valley or simply “Prespa”, is one of the historical and geographical regions of Macedonia which are considered to have almost mythological significance. We chose to present the Prespa valley, not only for this reason, but also for two important considerations with regard to the ethnic characteristics and the demographic development of the region during the first half of the 20th century. The first consideration is that in the period of the late 19th and early 20th century-Ottoman Empire Prespa valley was populated by a compact Bulgarian population. This is one of the areas of Macedonia which was geographically isolated. In the Southern and Southwestern parts of the valley, the population lived a highly closed and patriarchal life. However, contrary to the geographical conditions, Prespa became one of the areas most widely open to the world, thanks to the seasonal mass labor migration of men at the turn of 19th century. The second consideration for choosing this topic is limited to the fact that after World War I, the Prespa valley was divided into three parts, belonging to three different countries (the Kingdom of the Serbs, the Croats and the Slovenes/Yugoslavia, the Kingdoms of Greece and of Albania), all alien to the ethnic character of the area.

The purpose of this study is to examine the demographic characteristic of the area before and after the wars of 1912–1918 and before World War II, undertaking a current statistical analysis based on those delegated statistics. For the period before the Balkan war these statistics are found in the 1906 and 1911 accounts of the Bulgarian Exarchate and in a census of the Greek bishop of Pelagonia 1912.² It should be pointed out that for the statistical calculations, we are not using Vasil Kanchov’s statistics, because those data are beyond the chronological scope of the study; namely, they are related to the late 19th century (1901 was the year of their publication).³ We cannot use the official statistical yearbooks and the Ottoman vilayet salnames for this period, because these statistics are of a more general nature. Between the two World Wars, the statistical analyses are instead based on the official Serbian (Yugoslav) censuses of 1921 and 1931 and on the official Greek census of 1928 and 1940.⁴ As a control, we used the statistical yearbooks of the Kingdom of Yugoslavia and of the Kingdom of Greece, the

1 This study was realized within a project with the Bulgarian Scientific Fund “Young Scientists Competition 2011”.

2 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 297, 457; Historical Archives of Macedonia (Greece), Holy Metropolis Pelagoneias, f. 15 (Κατάλογος αρρένων της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας Ρέσνης).

3 Кънчов, В., Македония. Етнография и статистика, 2 издание, С., 1996.

4 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 godine. Sarajevo, 1932, pp. 398–401; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Kn. 1. Prisustvo stanovništva, broj kuca i domaćinstva, Beograd, 1937, p. 104; Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928, Εν Αθήναις, 1933, τ. Ι, σ. 288–293; Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωριά. Αθήνα, 1950, σ. 390–400.

Statistical Bulletin of the Kingdom of Greece and the Catalog of refugees in the Kingdom of Greece.⁵ Finally, for the years of the Balkan wars and World War I, we used the official Bulgarian, Serbian and Greek censuses of 1913 and 1917.⁶ Due to the large volume of statistical data, this presentation is preliminary and does not take account of the Albanian part of the Prespa valley.⁷

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE REGION

To render the problem more clear, we offer a few words about the administrative-territorial organization of the region. Traditionally, Prespa valley was divided into Upper and Lower Prespa.⁸ Upper Prespa covered the Resen field and the western shore of the lake with 40 settlements, including those in the town of Resen. Before 1908 these settlements belonged to two different Ottoman counties (kazas) – Bitolya and Korcha. The first contained 31 villages and the second – the remaining 9 (these are villages of the so-called Small Prespa).

Lower Prespa occupied the eastern and southern shores of the lake. There were 33 villages, falling under the administration of the Bitolya kaza. The entire valley had a total of 73 localities (composed of 1 town and 72 villages). Bitolya kaza included 64 localities (or about 90% of the valley). These were administered at a lower level in the two smaller administrative units (Nahiya) named Nahiya “Resen” and Nahiya “Lower Prespa”.

From 1906 onwards, in the late Ottoman state, administrative-territorial reform in the spirit of the program of Müritzsteg was undertaken for an ethnic “more correct distribution of the population” in Macedonia.⁹ So in 1910, the administrative borders of Prespa valley were “redrawn”. It was elevated to the rank “kaza” and became an independent administrative-territorial unit. However it did not contain all the settlements of the valley, but only those which had been in the composition of Bitolya counties. Thus, the nine villages of the southwest shore of the lake remained in Korcha kaza.

During the wartime period from 1913 to 1918 the Prespa valley fell into different occupation zones simultaneously or sequentially. In 1913 the Serbian and Greek authorities formed parts of the basin administrative-territorial into their units, i.e. Prespa's. For the Serbs it was “Prespanski srez” and for the Greeks, “Thema Prespa” (Fig. 1). Prespa in the Serbian occupation area included 7 municipalities with 47 localities, but only one municipality (4 villages) was included from another area, while in the Greek administrative unit called “Prespa” there were 46 villages, but only 22 of them were actually situated in the Prespa valley. The other villages were of the former Ottoman Kazas Kostur, Lerin and Korcha. After World War I, the territorial-administrative organization of the Serbian/Yugoslavian part and the Greek part of Prespa valley were largely retained, as set out in 1913. Propaganda-like persuasion and self-persuasion that the whole region of Prespa valley was only just Serbian or just Greek was continued strongly.

5 Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Εν Αθήναις, 1923, σ. 49.

6 Речник места у ослобођеној области старе Србије. Београд, 1914, с. 22–23; Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος: του έτους 1913. Εν Αθήναις, 1915, σ. 42–43; Списък на населените места в Македония, Моравско и Одринско. С., 1917, с. 9–10.

7 The Greek documents have been translated by Dr. Stanislava Stoytcheva and the documents in Serbo-Croatian language by Dr. Deyan Martinovski.

8 Трайчев, Г., Преспа. С., 1923, с. 5–6.

9 Стойчева, Ст., Българската Екзархия за етнодемографския характер на Македония (1908–1912). – В: Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век. С., 2010, с. 294–295.

Табела бр. 1	Назив општина	Села и засеоци, која општина састављају	Место у коме је / општинска / судница	Болничко је сани / улажена опште / судница од прена /	Број становн. у / појединим / местима	Укупан број / становника у / општини
3	Наколечка	Славница . . . Храши . . . Жрвати . . . Штрбово . . . Наколец . . . Љубајво . . . Брајчина . . . Доњо-Дудичи	Никола . . . <i>Љубајво</i>	4 ¹ / ₂	265 769 422 252 452 916 707 364	4.157
4	Подмочавска	Подмочаве . . . Грачаре . . . Д. Бела Црква Г. Бела Црква Козјак . . . Језеране . . . Рајце . . . Курбиново . . . Презгар . . . Асамате . . .	Подмочаве . . .	2 ¹ / ₄	592 686 271 252 235 270 128 127 121 87	2.569
5	Рескица	Рески (в-па)	Рески . . .	—	4756	4.756
6	Стењска	Стење . . . Лесковац . . . Огешево . . . Копско . . . Перово . . . Покрвеник . . . Шурлени . . . Вукодери . . . Прелубје . . .	<i>Покрвеник</i> Сир-Хан . . .	3 ¹ / ₂	190 147 45 78 447 245 79 33 38	1.302
7	Царев-дворска	Царев Двор . . . Држени . . . Ехла . . . Дулени, са зас. Стинол . . . Лакди . . . Стини . . .	<i>Царев двор</i>		1165 800 409 322 252 13	2.961
Свега у срезу . . .						22.579

THE ETHNIC CHARACTER OF THE PRESPA VALLEY’S POPULATION

We mentioned above that we would not use Vasil Kanchov’s statistics but we must mention them, albeit in parentheses. For the statistics of Prespa valley, Vasil Kanchov used the regular censuses of the Bulgarian Ohrid–Prespa ecclesiastic Diocese of the 1890s. Thus, according to the Exarchate and the observations of V. Kanchov, the population in the region was ethnically Bulgarian, although the local Bulgarians recognized the authority of the two different Orthodox Churches – the Bulgarian Exarchate and the Ecumenical Patriarchate. Other ethnic groups in the valley (Albanians, Turks, Vlachs, Gypsies) had a negligible presence in the statistics (Fig. 2, the Bulgarian localities are in black).¹⁰ The Bulgarian Exarchate censuses from 1906 to 1912 confirmed this. During this period in the Prespa valley, there were 52 pure Bulgarian localities registered, while 18 settlements were of mixed population (Bulgarians and Albanians or Turks), and in two villages a purely Albanian population existed. One village was pure Wallachian. But it must be made clear that the last village, the Wallachian village “Kolibi”, was seasonal and that its inhabitants were not from the region. As of 1906, the population of all the Bulgarian villages in the valley (including the villages mixed with Albanians) were already subject to the spiritual disposition of the Bulgarian Exarchate and their population was officially defined as made up of “Bulgarians Exarchists” and as such were perceived by the statistical authorities under the then state laws in the late Ottoman Empire. Thus, by 1906, the Bulgarians comprised 76.0% of the population of the valley, Albanians – 14.4%, Turks – 7.8%, while 1.8% were Vlachs. Two-thirds of the Albanian population (62.4%) was concentrated in Lower Prespa, where the main part of the ethnically mixed settlements were situated. Five years later, in 1911, according to the Exarchate, the ethnic character of the area had not changed (the account affected only Resen kaza; i.e. no villages in Small Prespa) and Bulgarians made up more than two-thirds of the population of the kaza. The only difference is that the census then included Gypsies (who comprised 2.2% of the population of the valley).

In 1910 there appeared in the statistics of Halkiopoulos Athanasios (a Greek diplomat in Skopje), a highly propagandistic document, which sets out the Greek claims to the valley.¹¹ This document deserves attention, not so much for the statistics, but as a terminology with which to deal with the Christian (Bulgarian, respectively) population of the area. The associated terminology was traditionally crafted in consideration of that of the “Orthodox Greeks” category, which means all Christians subject to the Ecumenical Patriarchate. With the obvious aim to increase the number of these “Orthodox Greeks” Halkiopoulos used two particularly striking terms – “Bulgarized schismatics” and “Orthodox Greeks under Bulgarian terror from 1904 onwards”. It turns out that there were no Bulgarians in Prespa valley, nor any Albanians and Turks (they were defined simply as Muslims) either. The majority of the population in the region was Greek – purely Greek, terrorized Greek or Bulgarized Greek – according to the ethnic categories of Halkiopoulos. But in early 1912, the Greek Bishopric in Bitolia compiled a named catalog of the male Greek population in the city of Resen, which clearly refuted the claims of

10 Carte ethnographique de vilayet de Bitolia (Monastir). Redigée au bureau de l’Agence Commerciale de Bulgarie à Salonique, 1899 (Sophia, 1902).

11 Χαλκιάπουλος, Αθαν, Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. Εν Αθήναις, 1910, σ. 78–80, 98–99.

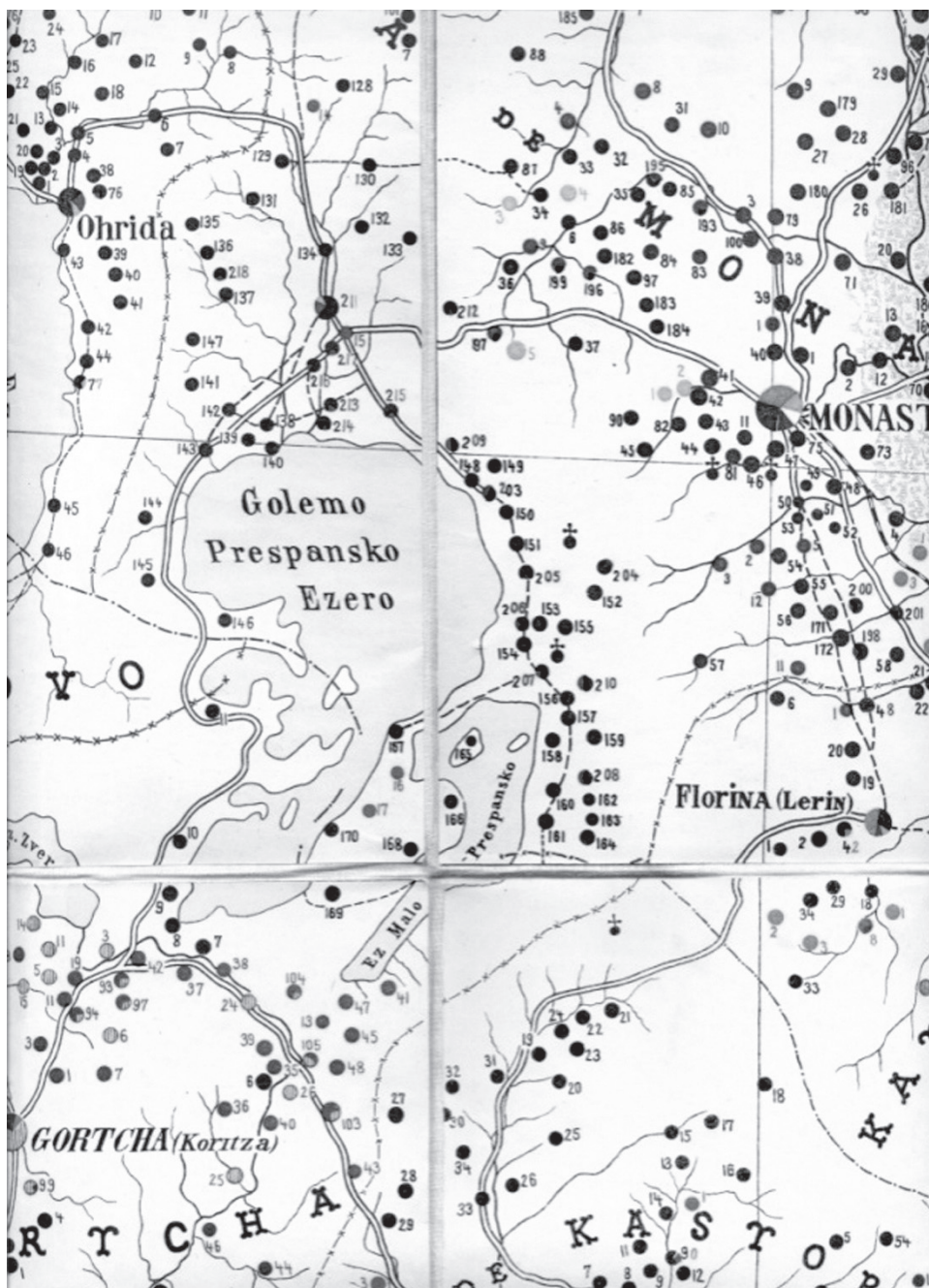

Fig. 2. The Prespa valley (Bulgarian map, 1899)

the Greek diplomacy. In the area only 246 people were recorded and identified themselves as Greeks, and judging by their names they were of Bulgarian and Vlach origins.

During the wartime period, the official Bulgarian, Serbian and Greek statistics did not use ethnic categories. In official statistical publications it is presumably implied that the population of Prespa was purely Serbian (reflecting the Serbian point of view), purely Greek (the Greek vision) or Bulgarian. Postwar Yugoslav and Greek statistics approached ethnic categories according to their principles of state policy. Between the two World Wars in the two censuses in the Kingdom of the Serbs, the Croats and the Slovenes /Yugoslavia (1921, 1931) and in three censuses in the Kingdom of Greece (1920, 1928, 1940), the Bulgarian ethnic element in Prespa was entirely ignored. In 1921, the Bulgarians in Serbian Prespa were placed in the “Serbs and Croats” paragraph, and in the census of 1931 in the Kingdom of Yugoslavia there were no columns for national identity and mother language. At the same time, in the Kingdom of Greece, the population in Greek Prespa was ethnically determined only in the 1928 census, but with two different terms (in different volumes of the publication) – “Macedonian-slavic Greeks” and “Greek-Macedonian slavophones”.¹²

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE REGION

In terms of the demographic characteristics of the region, the results of our statistical study are limited to the following points:

1. Before the Balkan war Prespa valley was densely populated, if not crowded – about 40 people per square kilometer.¹³ This was significantly higher than the neighboring Ohrid area which accounted for 15 people per square kilometer. The size of settlements in the Prespa is significant in the context of the data for Western Macedonia. In 1906 in the Prespa region there were an average of 392 people and in 1911 there were 404 people per settlements. After World War in the Serbian and Greek parts of the valley there was a significant difference. So while in the Serbian part the size of settlements remained high and gradually increased (from 399 people in 1921 to 460 in 1931), the size of the settlements in the Greek part has decreased significantly compared to pre-war years (286 people in 1928; 326 people in 1940 per settlement). This is associated both with the displacement of the Albanian population after 1923, and with a whole exodus of population from the area.

2. Before the Balkan war, the total population of the Prespa valley was relatively constant (28,602 people in 1906 and 29,464 people in 1911) with a minimal increase of the population – less than 3%. After the war in the Serbian and Greek parts, there was a factual increase of the population of 15.6% in Serbian and 14.0% in the Greek parts. But in Greek Prespa this is largely a consequence of the settlement of refugees from Asia which was minor than an increase in the local population itself.

3. Before the Balkan war the average household size was 6 persons (1906), which tended to increase to 6.8 in 1911. This high value was determined by the size of the Bulgarian households, particularly those from the regions of Lower and Small Prespa, where there were

12 Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928, τ. IV: Τόπος γεννήσεως – Θρησκεία και γλώσσα – Υπηκοότητα, σ. 336

13 See: Стойчева, Ст., Гурбечийството като фактор в развитието на българското население в Битоласко и Преспа в началото на XX в. – Македонски Преглед, XXX, 2007, No. 4, с. 63.

registered so-called “fellowships” (zadruga). For the period after World War, a comparison can be made only for the Serbian part. Here the results show a decrease in household size (it is now about 5.5 persons).

4. Before the Balkan wars in the Prespa valley there was recorded a relative imbalance between the sexes with predominance of the male population. This is attributed to the traditionally higher female mortality during the period, and specifically as a direct consequence of the Ilinden Uprising (1903). It was namely in the region of Prespa where the largest percentage of female population in Western Macedonia suffered (from rape and murder). But after World War I, the male population in the Serbian and the Greek parts of the valley tended to decrease significantly (10 women for every 9 men). This is first explained as a standard military factor; that is, the subsequent disproportionality reflects an increase in the female population. However, the role of seasonal labor migration of men to America should also be taken into account and this effect was enhanced in the 1920s and 1930s.

ЕТНОДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕДИН „ЗАТВОРЕН” РЕГИОН ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX В.: СЛУЧАЯТ НА ПРЕСПАНСКАТА КОТЛОВИНА

СТАНИСЛАВА СТОЙЧЕВА, ДЕЯН МАРТИНОВСКИ

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Изследването е посветено на историко-географската област Преспа, респективно на Преспанската котловина и нейната етническа характеристика и демографско развитие през първата половина на XX в. В рамките на късната Отоманска империя (1910–12) Преспанската котловина е единна административно-териториална единица (каза), населена с компактно българско население. Това е един от изолираните в своите географски граници райони от Македония, водещ твърде затворен и патриархален живот. Същевременно, Преспа е и един от районите най-широко отворени към света, благодарение на масовата сезонна трудова миграция на мъжете. По време на военновременния период (1913–18) и след Първата световна война територията на Преспанската котловина е поделена на три части между три отделни държави (Кралство на Сърби, Хървати и Словенци/Югославия, Гърция и Албания), чужди на етническия облик на областта. В този смисъл изследването проследява демографската харак-теристика на района преди и след войните от 1912–18 г., чрез текущо статистическо проучване, базирано на делегирани статистически данни от официален произход (документи на българската Св. Екзархия и Вселенската Патриаршия, на българската, гръцката и сръбската държавни статистики).

Demographic Indicators of the Ethnic and Cultural Identity within the Bulgarian Minority in Hungary at the End of the 20th Century

Penka Peykovska

Institute for Historical Studies – BAS

The present paper reveals ethnic processes that were passing within the Bulgarian community in Hungary throughout the 20th century by analysis of data coming from the Hungarian censuses, in particular the 1990 and 2001 Censuses. The last decade of 20th century's changes in statistical data are used as a criteria for establishing the interethnic processes; the information contained shows their basic tendencies and gives a trustworthy picture of them; since these interethnic changes reflect the social, economic, political and cultural processes within the Bulgarian community, we have taken into consideration some specific characteristics of its formation and development.

Table 1. Number of the Bulgarians in Hungary by mother tongue and sex, 1920–1990

Census	Male	Female	Total
in figures			
1920	1,064	213	1267
1930	2,429	387	2816
1941	x	x	4117
1960	1,389	730	2119
1990	751	619	1370
%			
1920	83	17	100
1930	86	24	100
1941	x	x	100
1960	66	34	100
1990	55	45	100

x – No data.

The Bulgarian community is one of the thirteen national and ethnic minorities living on the territory of Hungary, which are recognized by the Hungarian legislation.¹ It has a past of more than one hundred years. Although it is small in number (Tab. 1) as compared to

1 Act LXXXVII of 1993 on the Rights of National and Ethnic Minorities.

other minority groups, the Bulgarian community in Hungary has succeeded in preserving its ethnic identity and founding its own institutions. Except for the favorable social conditions in Hungary, the preservation of Bulgarians' ethnic identity in Hungary is due to some specific features of theirs and namely:

- The Bulgarian community in Hungary came into being in the last quarter of the 19th century as a result of a spontaneous immigration of big groups of Bulgarian seasonal workers – market-gardeners. These were men who originated mainly from one and the same geographic region in Bulgaria – the villages around the cities of Veliko Tirnovo and Gorna Oryahovitsa (North Bulgaria), which are characterized by conservative, very traditional and patriarchal Bulgarian population.
- In the course of many years Bulgarian market-gardeners did not settle down and were not Hungary's permanent residents: they rented land and stayed there only throughout the work season and in winter came back to their families in Bulgaria. Their settling in Hungary happened bit by bit by buying land or continuing to rent it and by bringing along from Bulgaria their families, but even then most of them retained their Bulgarian citizenship. The process started actively after the Balkan Wars and World War I. In the interwar period the bilateral agreements, which Hungary and Bulgaria came to,² caused an organized and intensive influx of Bulgarian market-gardeners to Hungary.
- A very essential factor for the preservation of Bulgarian community's ethnic identity in the early period of its formation as well as in the interwar period was the maintenance of permanent relations with the homeland and with the relatives living there. Since the immigrants were predominantly young, still not married men, the Bulgarian community of that period could be called "a men's society", at that it was very conservative and closed mainly because of the way the hard work in the garden was organized: all the men lived and worked together in big groups, called "taifa"-s that were inferior to a leader ("gazda"); by their capital and work they took part together in one common enterprise and at the end of seasonal labor (October–November) shared out the profit. Despite that in the 1920s the proportion of women to men was 196 women to 1 000 men, traditionally those who wanted to get married brought brides along with them from their home villages in Bulgaria. Inter-marriages happened too, but these were not typical.
- Another characteristic feature in the formation of the Bulgarian community, having influence on the evolution of its identity, was its territorial distribution: although Bulgarian market-gardeners were mainly attracted by the capital city of Budapest they were scattered all over the country. With respect to the increasing needs of the Hungarian market for fresh vegetables the Bulgarian gardeners settled in the surroundings of Hungarian cities and bigger towns,³ that is, they developed as an urban community and, as it is well-known, cities do not create so favorable conditions for keeping the traditions as villages do.

² In 1924 the two countries negotiated to permit Bulgarian market-gardeners to work in Hungary.

³ Boross, M., *Bolgár és bolgár rendszerű kertészek Magyarországon 1870–1945.* (A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához.) – In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Bp., 1981, p. 357.

- Bulgarians in Hungary have successfully overcome their natural predisposition (originating from their initial demographic situation) to integration into the Hungarian society thanks not only to the above-mentioned specifics in their ethnic behavior, but to the fact that at the very beginning of their ethnic life they had already created their own cultural institutions. They founded a society (1914), a reading club (1923), school boards in Budapest (1918–2010), Miskolc (1924–1970) and Pécs (1954–1968), a church in Budapest (1916) as well as chapels in Miskolc (1921) and Pécs (1933), all of which contributed to their interethnic communication.

After the end of World War II important political, social and economic changes (such as nationalization and collectivization of land) were realized which strongly influenced the life of Bulgarians in Hungary, changes that determined their contemporary ethnicity.

Bulgarian vegetable growers in the Hungarian province were among the first to join the collectivization that started in 1949 and ended in 1961; those in Budapest began participating later,⁴ because they took part in the export of vegetables and Hungarian economic authorities were doing everything possible to facilitate their production. At that time Bulgarian market-gardeners established joint Bulgarian–Hungarian cooperative farms or were involved in the Hungarian ones. Only some of them bought plots in suburban areas that took the place of the former large gardens. Bulgarian vegetable growers had no interest to buy free farmland, because when entering the labor-cooperative farms they had to leave it to them. They cultivated the land either together with their families or using day-laborers and were wholesale suppliers of public and private trade or vegetable merchants.⁵

Under socialism the importance of the Bulgarian market-gardening in Hungary reduced. Apart from nationalization and cooperation, this phenomenon was caused by the increased industrialization and urbanization, as a result of which cheap labor force diminished since workers began to earn their living in the factories and plants, where work was not so hard and where they had a number of social acquisitions. In connection with the building of Budapest and major provincial cities many Bulgarian vegetable growers had to free places for construction giving up the rented lands, but the relocations of vegetable gardens were real trials. That is why Bulgarian market-gardeners started desisting from gardening and were orientating to other professions, some of them supplementing their incomes by growing vegetables in their backyard farms. Those who remained in the branch, went to intensive gardening using either greenhouses or plastic canvas, produced seedlings or grew flowers, because these activities did not require much labor force and land. Due to the transformation of agriculture in Hungary and Bulgaria the influx of vegetable growers from Bulgaria to Hungary gradually abated. It was finally stopped at the very beginning of 1960s after signing of the mutual Bulgarian–Hungarian agreement on the removal of dual citizenship; thus most of them were to settle there once and for all. Since then the Bulgarian community has been enlarged by a spontaneous individual immigration as a result from mixed marriages.

⁴ The first Bulgarian cooperative farm in Budapest was established in October 1957.

⁵ Boross, M., *op. cit.*, pp. 357–358.

Table 2. Number and proportion of active population in Hungary by occupation and mother tongue Bulgarian, 1990, 2001 r.⁶

Occupation year	Census	1990	2001	1990	2001
		Number		%	
Intellectuals		309	365	50	63
Farming		79	32	13	6
Industry and building construction		107	69	17	12
Trade		53	x	9	x
Services and freelance professions		14	95	2	16
Transport, posts		23	x	4	x
Others		28	17	5	3
Total		613	578	100	100

x – No such a category

Table 3. Number and proportion of active Bulgarian and other minority population in Hungary by mother tongue and type of work, 1990⁷

Minority	Physical work	Brain work	Total	Physical work	Brain work	Total
1990						
	Number			%		
Bulgarians	304	309	613	49.59	50.41	100,00
Croats	5,392	1,950	7,342	73.44	33.14	100,00
Germans	8,339	4,133	12,472	66.86	33.14	100,00
Greeks	450	362	812	55.42	44.58	100,00
Poles	1,898	369	2,267	83.72	16.28	100,00
Serbs	674	528	1,202	56.07	43.93	100,00
Slovaks	3,262	1,459	4,721	69.09	30.91	100,00
Slovenes	1,035	177	1,212	85.40	14.60	100,00
Ukrainians	149	210	359	41.50	58.50	100,00

“Reading” of 1990 and 2001 census data makes visible the changes within the occupational profile of Bulgarian community in Hungary, most significant of which was the growth of intelligentsia (Tab. 2). The latter is important in terms of ethnicity since intellectuals are more manageable than blue-collar workers. Before World War II the occupational profile of the Bulgarians in Hungary was agricultural and gardening was prevalent. Intellectuals occurred in the interwar period and after World War II only for a few decades their proportion exceeded half of their community (50.4% in 1990) to reach 63% at the end of the 20th century.

6 Data source: MNL OL, KSH-XXXII-23-h, 1930 Hungarian Census: tab. 35, population by Bulgarian citizenship and occupation; Mészáros Á., 1990. évi népszámlálás. Vol. II. Bp., KSH, 1993, pp. 34–36.

7 Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 22–33 (Tab. 2.32).

Table 4. Number and proportion of Bulgarian and other minority population in Hungary, over the age of 7, by mother tongue and university education 1990 r.⁸

Mother tongue	Total number	Number of graduates	Per cent of graduates
Bulgarian	1,336	269	20.1
Croatian	17,041	1,021	6.0
Romanian	8,369	509	6.1
Russian	4,456	2,133	47.9
Serbian	2,838	330	11.6
Slovak	12,550	841	3.3
Slovene	2,565	84	3.3
Ukrainian	666	212	31.8

In the 1990s Bulgarian minority in Hungary held a leading position (it was second after the Ukrainian one) by proportion of people working in the intellectual field (Tab. 3). The growth of intelligentsia among the Bulgarian minority was due, on the one hand, to the striving of local Bulgarians to acquire university education. Good education has always had a special place in the value system of the Bulgarians in Hungary, especially among the first-generation immigrants. Concerning university education, in 1990 Bulgarians in Hungary were the third after Russians and Ukrainians with graduates' share of over 20% (Tab. 4). But it was the last decade of the 20th century when the number of graduates among the Bulgarians in Hungary saw a real jump: their share in the total population with Bulgarian mother tongue increased from 20% (1990) to 34% (2001).⁹ Of course, their pursuit of university education was not the only reason for intellectuals' domination among them in the late 20th century. To a large extent, it was a result from completing the community by immigration of graduates coming to Hungary from Bulgaria.

According to the 1990 statistical data in the professional structure of Bulgarian intelligentsia in Hungary dominated engineers – 27%, followed by people working in administration, justice, trade and economy – 24%, culture – 22%, accounting and financial field – 18% and health – 9%; 20% of the intelligentsia were in managerial positions.¹⁰

Along with the formation and growth of the intelligentsia, the horticulture as main occupation of the Bulgarians in Hungary was progressively “setting” and this trend was reflected by the sharp drop in the share of occupied in agriculture – from 83% in 1930 to 6% at the end of the 20th century (Tab. 2).

Although citizenship is essentially a legal issue as it pertains the relationship between state and citizen, in a broader socio-cultural context citizenship is one of the identity markers; it is associated with membership in a society that differs itself from others, with person's national or ethnic self-identity or his emotional attitude towards home. On the one hand, the acquisition and preservation of Bulgarian citizenship is not always associated with the declaration of Bulgarian identity. On the other hand, experience shows that having a

⁸ Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II. Bp., KSH, 1993, pp. 34–39.

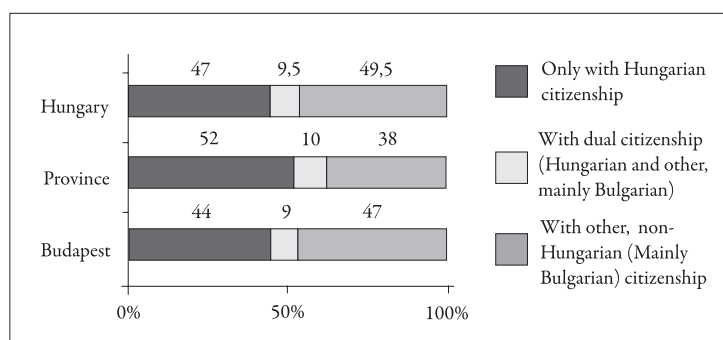
⁹ Op. cit., pp. 74–77; Népszámlálás 2001. Vol. 6.21.I., Bp., 2002, p. 135.

¹⁰ 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 34–35.

Bulgarian passport or document reflecting the Bulgarian nationality, origin or even name affects the declaration of Bulgarian identity.¹¹

Most Bulgarians who remained to live in Hungary permanently, however, retained their Bulgarian citizenship, since they did not fear of disadvantageous treatment. They began to take Hungarian citizenship in larger numbers after the change of regime – in the 1990s. Through a governmental decision from 1 January 1993 Hungary undertook unilateral cessation of the bilateral agreements for removal of dual citizenship. In practice this meant that the Hungarian side did not consider obligatory any more their clauses and particularly their requirement for release of foreign nationality.¹²

Figure 1. Proportion of population in Hungary by Bulgarian mother tongue and citizenship, 2001¹³

The new, 1991 constitution of the Republic of Bulgaria treats the issue of nationality (Article 25), but in the context of civil rights by declaring “a Bulgarian citizen everyone, whose at least one parent is a Bulgarian citizen or was born in Bulgaria and only if he does not acquire another citizenship by descent”. In the 1990s in Bulgaria the 1968 citizenship law, which did not allow dual citizenship, was still in force, although it distinguished the term of “foreign citizen of Bulgarian origin” from the alien as a whole.¹⁴ This situation was changed in 1999 with the enactment of a new law on Bulgarian citizenship,¹⁵ where despite not using the dual citizenship in a wide range, the legislature retains the term of “a foreign citizen of

11 It was the Bulgarian nationality recorded in the passport or birth certificate that helped Bulgarians in the former Soviet Union to live with Bulgarian ethnic identity even after losing their Bulgarian language and memory of Bulgarian origin. See: Миланов, Е., Регионални и етнокултурни български общности зад граница. – In: Аспекти на етнокултурната ситуация. С., 2000.

<http://de-zorata.de/sites/oshte-info/oshte.info/doc/other/008.htm> (4.06.2007.)

12 Duray, M., Állampolgárság és nemzetpolgárság (a kettős vagy a többes állampolgárságról). – Hítel, 2004, No. 12, <http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/sajto/MFkettosV.pdf> (11.07.2010.); Szarka, L., A kettős állampolgárság jogintézménye, mint a kisebbségi és a migrációs léhelyzetek kezelésének eszköze. – Kisebbségkutatás, 2004, No. 2, pp. 255–264.

13 Data source: Népszámlálás 2001, Vol. 6.1.I., pp. 144–145.

14 Държавен вестник [The Official Gazette, further abbr. ДВ], 1968, No. 79, с. 2. See also: Александров, Е., Правни проблеми на българите в Средна и Източна Европа. – В: Българите в Средна и Източна Европа. Ред. кол. Дончев, Т., Св. Кьосева, П. Петров. Будапеща, 1995, с. 56–61.

15 ДВ, 1998, No. 136 (18.11.), it came into force on 19.02.1999, changed and supplemented: 2001, No. 41 (24.04.), 2002, No. 54 (31.05.), it has been in force since 1.12.2002.

Bulgarian origin” and does not prohibit or rather makes dual citizenship easier in case of acquiring a Bulgarian citizenship by origin (not by birth or naturalization). In this regard, according to Article 20 of the law a Bulgarian living permanently abroad may renounce his Bulgarian citizenship if he desires or if the laws of the host country require it. How did the 1990s laws of the host and sending country affect the Bulgarians in Hungary’s decisions on their nationality?

Table 5. Number and proportion of population in Hungary by Bulgarian nationality, speaking Bulgarian as a mother and non-mother tongue, and by sex, 1990.¹⁶

	Speaking Bulgarian as a mother tongue	Speaking Bulgarian as a non-mother tongue	Speaking Bulgarian Total
	in figures		
Male	619	794	1,413
Female	751	871	1,622
Total	1,370	1,665	3,035
	%		
Male	44	56	100
Female	46	54	100
Total	45	55	100

According to 2001 census data on the citizenship of Hungary’s population with Bulgarian as a mother tongue 47% were only with Hungarian citizenship, 9.5% had double – Hungarian and other (mainly Bulgarian) citizenship, and 49.5% had other, “non-Hungarian” (mainly Bulgarian) citizenship (Fig. 1). Data concerning Budapest was different from the one concerning the Hungarian province: in the capital city the proportion of the Bulgarian citizenship holders was much larger than in the Hungarian province;¹⁷ in Budapest, where the majority of the Bulgarian community was located, less Bulgarians decided to accept the Hungarian citizenship.

Table 6. Number and proportion of population in Hungary by Bulgarian nationality and Bulgarian mother tongue and languages spoken as non-mother ones¹⁸

Mother tongue	Total	Speaking only the mother tongue	Speaking other languages too	Speaking Hungarian too
	in figures			
Bulgarian	1,370	39	1,331	1,272
	%			
Bulgarian	100	3	97	93

¹⁶ Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 50–54.

¹⁷ Népszámlálás 2001, Vol. 6.1.I., pp. 146–147.

¹⁸ Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 50–54.

Some conclusions on the state of ethnic and cultural identity of the Bulgarians in Hungary in the late 20th century, on the processes of integration and acculturation among them can be made through the analysis of statistical data on nationality correlated with mother tongue; such information is provided by the 1990 and 2001 censuses, i.e. number of population with Bulgarian nationality in Hungary speaking Bulgarian as a mother and non-mother tongue (Tab. 5) and number of Bulgarian nationality and Bulgarian mother tongue population in Hungary correlated with languages spoken as non-mother ones (Tab. 6). Here we are to mention that under mother tongue Hungarian censuses taken into consideration understand the language first acquired by the individual in his childhood and spoken by him within the family. In 1990 almost the entire population whose mother tongue was Bulgarian declared Bulgarian nationality, and only 6% of it – Hungarian nationality. Bulgarian was the mother tongue of 45% of all people belonging to Bulgarian nationality and speaking Bulgarian language (Tab. 5). The Bulgarian community in Hungary of that time could be characterized as bilingual: 93% of the population with Bulgarian nationality in Hungary, whose mother tongue was Bulgarian, spoke Hungarian too (Tab. 6). Behind these data can be traced a large percentage of intermarriages between ethnic groups. Taken alone mixed marriages are signs of the high degree of integration of the Bulgarians within the Hungarian society and reveal the presence of preconditions for the passing of acculturation processes.

The role of parents in the preservation of minority language is a crucial determinative factor for the persistence of ethnic identity. Interethnic marriage (also called intermarriage, mixed marriage, transnational marriage) is often considered to be the ultimate form of social integration and the rate of interethnic marriages is often cited while discussing the problems of integration and ethnic relations. When two people from different ethnic groups form a marital union, they seem to be fully integrated. If so, then the number of interethnic marriages could be used as an indicator of integration. In our case intermarriages began within the second-generation Bulgarian immigrants and were prevalent within the third generation ones.¹⁹ The 1990 census is the only one that provides statistical data on intermarriages within the Bulgarian community and especially on the children, growing up with them. In fact in the census there was a question on children's origin, i.e. whether they were of ethnically homogeneous or heterogeneous families, whether they had command of the mother's or father's mother tongue, what the children's mother tongue was if they were growing up in single-parent households. Some conclusions on the contribution of family environment to the formation of ethnic identity of the adolescent generation within the Bulgarian community in Hungary can be drawn from the statistical data on the following correlations:

- number of children with a mother tongue Bulgarian, growing up with both parents, correlated with their parents' mother tongue (Tab. 7);
- number of children with a mother tongue Bulgarian, growing up with a single parent, correlated to the parent's mother tongue (Tab. 8);
- number of children with a mother tongue Hungarian, correlated to their both parents' mother tongue, when at least one of the parents had a mother tongue Bulgarian (Tab. 9).

In the last decade of the 20th century more than half of the children whose mother tongue was Bulgarian lived in interethnic families (Tab. 7). According to percentage of

19 Разговори с българи от Унгария..., с. 33.

children with mixed ethnicity among minorities in Hungary at the forefront were the Rusins and Poles, where the proportion of interethnic marriages exceeded 90%; in the last place were the Slovenes, where the proportion of intermarriages was below 20%; with its 52% the Bulgarian community ranked somewhere in the middle.²⁰

Table 7. Number and proportion of children with Bulgarian mother tongue, growing up with both parents, by their parents' mother tongue, 1990²¹

Parents' mother tongue	Children with Bulgarian mother tongue, growing up with both parents								
	Father	Bulg.	Bulg.	Bulg.	Other	Hung.	Other	Hung.	Total
Mother	Bulg.	Hung.	Other	Hung.	Bulg.	Bulg.	Other		
In figures	67	72							139
Per cent	48	52							100
In figures		10	5	1	34	19	3	72	
Per cent		13,9	6,9	1,4	47,2	26,4	4,2	100,0	

Table 8. Number and proportion of children with Hungarian mother tongue, growing up with both parents, where at least one of them is with a Bulgarian mother tongue, 1990²²

Parents' mother tongue	Children with Hungarian mother tongue, growing up with both parents				
	Father	Bulg.	Hung.	Bulg.	Bulg.
Mother	Hung.	Bulg.	Bulg.	Other	
In figures	273	196	2	0	471
Per cent	58,0	41,6	0,4	0,0	100,0

74% of the children, growing up in interethnic families, had mothers of Bulgarian mother tongue (Tab. 7). In case of Bulgarian mother tongue children, growing up with a single parent, 67% had a Bulgarian mother and only 22% a Bulgarian father (Tab. 9). Very small were the proportions of children with Bulgarian mother tongue growing up with a single Hungarian parent: in this case when the mother was Hungarian the proportion of children with Bulgarian mother tongue was twice smaller than in the case where the father was Hungarian (Tab. 9).

58% of children with Hungarian mother tongue growing up with both parents within interethnic families had a Hungarian mother, and 42% – a Hungarian father (Tab. 8).

Obviously, the determinant of the child's language and identity is the mother, although in this respect the social environment has some influence too. The very small proportion (0.4%) of children growing up in ethnically homogeneous Bulgarian families and declaring Hungarian as a mother tongue (i.e. as a language spoken within the family) shows the weak influence of Hungarian social environment in this case (Tab. 8).

²⁰ Ibidem, pp. 42–43.

²¹ Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 42–43 (Tab. 2.40.).

²² Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 44–45 (Tab. 2.35.).

Table 9. Number and proportion of either Bulgarian or Hungarian mother tongue children, growing up with a single parent according to the parent's mother tongue, 1990²³

Parent's mother tongue	Bulgarian mother tongue children growing up with a single parent				
Father	Bulg.		Hung.		Total
Mother		Bulg.		Hung.	
<i>in figures</i>	6	18	2	1	27
%	9	26			
%	22,2	66,7	7,4	3,7	100,0
	Hungarian mother tongue children growing up with a single Bulgarian mother tongue parent				
Father	Bulg.				
Mother		Bulg.			
<i>in figures</i>	13	32			45
%	19	46			
Total	69				
%	100				

Table 9 illustrates the linguistic behavior of children with either Bulgarian or Hungarian mother tongue growing up with a single Bulgarian parent in foreign language environment. When the raising parent was the Bulgarian mother the foreign language environment in children's ethnic self-determination was stronger than the "mother" factor and children identified themselves precisely with it: 46% of the rising generation were growing up with a Bulgarian mother and had a Hungarian mother tongue and only 26% had a Bulgarian mother tongue. In the foreign socium the Bulgarian father had less impact factor even than the Bulgarian mother: 19% of children considered Hungarian as their mother tongue, and only 9% – the Bulgarian one (Tab. 9).

The results of the data analysis are confirmed by other sources and scientific observations too. Bulgarians from the community themselves said in their autobiographical interviews that in case of an interethnic marriage child's identity was determined by the dominant parent. Where the wife was a Bulgarian woman, she kept the tradition, cooked Bulgarian food and children spoke Bulgarian. The Hungarian husband celebrated double holidays. Where it was just the opposite, i.e. the wife was Hungarian, the Bulgarian features were assimilated to a much greater extent. Naturally children spoke their mother tongue which was the Hungarian one.²⁴ In the last decade of the 20th century researchers who studied the issues of ethnicity, nationality, acculturation, assimilation and survival factors among separate minorities found that within the minority families living in a language environment different from their minority's one, people communicated with each other either in their minority language or in Hungarian, and that many of the minority's members had multiple belonging regarding mother tongue and nationality and (sometimes even without declaring the

23 Data source: 1990. évi népszámlálás. Vol. II., pp. 42–45 (Tabs. 2.35, 2.40).

24 Български портрети. 28 интервюта с българи от Унгария. Съст. Динилова, Д., А. Петкова, р. Симеонова. Будапеща, 1998, с. 176.

respective minority language or nationality as a mother tongue or nationality) were involved in the national culture, which the minority came from, respected its national holidays and traditions and identified themselves as belonging to it.²⁵

Therefore, in the 2001 Hungarian census there was a question on nationality and census persons were given the opportunity to mark any multiple belonging in up to three answers. Having in mind that minority population learns and speaks simultaneously several languages even in childhood, to the question of mother tongue it was possible to mark as answers three languages. In connection with these phenomena of bifurcation in the self-determination of ethnic identity besides the usual questions on ethnic and linguistic affiliations 2001 Hungarian census contained two new questions: one of them was on the language used in census family or circle of friends, and the other one concerned the national cultural identity. According to the obtained quantitative results the more generally the identity features of the Bulgarians in Hungary were formulated, the more people identified with them: the smallest was the number of the users of Bulgarian as a communication language; it was with 16% less than the variation of Bulgarian mother tongue; this quantitative difference indicates that not all of the people whose mother tongue was Bulgarian used it as a language of communication within the family and circle of friends. Those who expressed adherence to Bulgarian national culture and tradition exceeded with 30% the variation of Bulgarian mother tongue; the most numerous – with 78% more – was the variation of Bulgarian national identity according to selected at least one of the markers of mother tongue, nationality, language of communication within the family and circle of friends, and attachment to national culture and tradition (Tab. 10).

Table 10. Number of population in Hungary and Budapest by different criteria of Bulgarian national affiliations (language of communication within the family, mother tongue, belonging to Bulgarian national culture and tradition, nationality, selected at least one of the markers mentioned before) 2001²⁶

	Language of communication within the family and circle of friends – Bulgarian	Mother tongue Bulgarian	Adherence to Bulgarian national culture and tradition	Bulgarian nationality	Selected at least one of the markers mentioned
Hungary	1 118	1 299	1 693	1 358	2 316
Budapest	667	755	961	784	1 207

The ethnic identity of Bulgarian community in Hungary is a dynamic feature, influenced by the specific conditions of existence, of interethnic interaction with the dominant Hungarian ethnicity. The demographic processes within the Bulgarian community in Hungary are a prerequisite for the conduct of certain ethnic processes inside it.

Census data makes it possible to trace the dynamics of demographic trends and changes in the demographic characteristics of the Bulgarian community in Hungary in the period when it was formed as a community and legally recognized as a minority (i.e. from the end of World War I until the end of the 20th century). It was not so numerous and remained strongly

25 Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. Bp., 2002, p. 7.

26 Ibid., pp. 85–91; Népszámlálás 2001. Vol. 6.1.I. Bp., 2002, pp. 222–223.

scattered in urban and suburban areas – factors generally less favorable for the preservation of ethnic identity. In compensation it was not subjected to assimilation effects on behalf of the host country Hungary, but instead it enjoyed a very good reception and cooperation on her part, achieved not only with goodwill but also with respect for the principle of reciprocity in bilateral diplomatic relations with a view to the welfare of the Hungarian community in Bulgaria (although it was significantly less numerous than the Bulgarian one in Hungary).

Furthermore, the Bulgarian community in Hungary received support from the mother country Bulgaria, which helped cultural institutions, especially the schools and the church, sending teachers and priests from home.

The decline of gardening and conservative, patriarchal Bulgarian market-gardeners' horticultural society, the growth of intelligentsia, accompanied by the realization of more interethnic Bulgarian–Hungarian families, created conditions for the progress of integration and acculturation processes. Among newly ethnostabilizing factors that kept these processes back in the last decades of the 20th century were: the Bulgarian Cultural House (built in 1957), “Martenitsa” Bulgarian Folk Dance Ensemble (1982) and the latest ones – the Association for Bulgarian Culture in Hungary named “Bulgarian Cultural Forum” (1999), the “Pro Bulgarika Culture” (1992) and “Pro Scola Bulgarika” (1994), the Bulgarian Youth Society (1998), “Haemus” magazine (1991, published in Bulgarian and Hungarian), the “Bulgarian Newspaper” (1996, monthly Bulgarian), the “Bulgarian Cultural Forum” (2000, published in the Bulgarian and Hungarian by the same-name society) and others.

A MAGYARORSZÁGI BOLGÁR KISEBBSÉG ETNIKAI ÉS KULTURÁLIS IDENTITÁSÁNAK DEMOGRÁFIAI MUTATÓI A 20. SZÁZAD VÉGÉN

PENKA PEYKOVSKA

Történettudományi Intézet – BTA

Összefoglalás

Jelen tanulmány feltárja a magyarországi bolgár közösségen belül a 20. század folyamán végbemenő etnikai folyamatokat a magyar népszámlálások, különösen az 1990-es és 2001-es népszámlálások adatai elemzése segítségével. A statisztikai adatoknak a 20. század utolsó évtizedében történt változásait kritériumokként használjuk az interetnikus folyamatok sajátosságainak megállapításához; a belőlük nyerhető információk segítségével az általános tendenciák azonosíthatók; mivel ezek az interetnikus változások a bolgár közösségen belüli társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat is tükrözik, figyelembe vettük e közösség kialakulásának és fejlődésének bizonyos sajátosságait is.

A magyarországi bolgár közösség etnikai identitása dinamikus specifikum, amelyet létének sajátos körülményei, valamint a domináns magyar etnikummal való kölcsönhatások befolyásolnak. A magyarországi bolgár közösségen belül lezajló demográfiai folyamatok indikátorai és egyben mozgatórugói bizonyos etnikai folyamatoknak. A népszámlálási adatok lehetővé teszik, hogy nyomon kövessük a magyarországi bolgár közösség demográfiai jellemzőinek változásait az I. világháború végétől a 20. század végéig. Ez az az időszak, amikor kialakult a magyarországi bolgárság mint közösség és kisebbség, de amikor az előző időkkel összehasonlítva létszáma csökken és továbbra is diaszpórában élt, erősen szétszórt maradt a városi és elővárosi területeken – ezek mind olyan tényezők, amelyek általában kedvezőtlenek az etnikai identitás megőrzéséhez. A bolgárság ennek ellenére nem volt kitéve az asszimiláció hatásának a fogadó Magyarország részéről, sőt

éppen ellenkezőleg, nagyon jó fogadtatásban részesült, tiszteletben tartva a viszonyosság elvét a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokban a bulgáriai magyar közösség (bár az lényegesen kisebb számú volt) jóléte érdekében.

A magyarországi bolgár közösség támogatást kapott az anyaországtól, amely tanárokat és papokat küldött Bulgáriából, hogy segítse az általa létrehozott kulturális intézményeket és különösen az iskolákat.

A bolgárkertészeti és a konzervatív, patriarchális kertésztszadalom hanyatlása, az értelmiség létrejötte és növekedése, az egyre több vegyes házasság megteremtette a feltételeket az integrációs és akkulturációs folyamatokhoz, bár ezzel együtt a magyarországi bolgárok olyan etnostabilizációs intézményeket is létrehoztak, mint a Bolgár Művelődési Ház (épült 1957), Martenica bolgár táncgyűttes (1982), a legújabbak pedig a Bolgár Kulturális Fórum (1999), Pro Kultúra Bulgarika (1992), Pro Scola Bulgarika (1994), a Bolgár Ifjúsági Egyesület (1998), Haemus c. kétnyelvű folyóirat (1991), Bolgár Hírek c. havi újság (1996).

Българската общност в Унгария – от градинари-мигранти до местна народностна общност¹

Тошо Дончев

Унгарски културен институт в София

Българско население намира убежище и трайно се заселва на територията на тогавашна Унгария още от средата на XIV в., спасявайки се от наказателните акции на разширяващата владенията си Османска империя. Търговските връзки между Хабсбургската и Османската империи, в които значителна роля играят търговците от Балканския полуостров, сред които и българските, се оживяват след изтеглянето на турците от Унгария и особено след карловацкия мирен договор през 1699 г. Така Унгария съвсем не е вече „тера инкогнита“ за следващата вълна български преселници – градинарите.

Преселването на българи в Унгария е следствие от създалата се в народа традиция на гурбетчийството. Образували се временни групи, членовете на които търсели работа с надеждата да спечелят материални блага извън населеното място, където живеели, но в пределите на Османската империя. Българските градинари гурбетчии тръгват в чужбина (отначало към Влахия, Трансилвания и Молдавия) в края на XVII и началото на XVIII в. първо от селището Лясковец в Северна България. Постепенно под тяхно ръководство или независимо от тях градинари от околните селища стигат и до Русия, Сърбия и територията на Хабсбургската монархия. В началото на XVIII в. се заселват първо в Брашов, след което постепенно разпространяват из цялата страна интензивно-поливното зеленчукопроизводство. Като вземем предвид сравнително малката, около 5-хилядна относителна численост на българската етническа група в Унгария и голямата ѝ разпръснатост из страната (и днес българите живеят в близо 170 селища на Унгария), с право възниква въпросът, какви обществено-психологични фактори са изиграли ролята да запази, въпреки бурните политически и икономически събития, своята етническа идентичност и организационна интегрираност през изминалите 100-125 години. От друга страна, с какво може да се обясни, че тази малобройна етническа група през един сравнително кратък исторически период е изиграла значителна роля в развитието на унгарското градинарство.

Като подходящо, но съвсем недостатъчно обяснение може да послужи историческото минало, тоест общата съдба и предимно положителният характер на взаимоотношенията между двете страни. С необходимите резерви, общо взето, можем да твърдим: че след 1878 г. със създаването на новата българска държава за връзките между България и Австро-унгарската монархия (и после Унгария) и за тяхната външнополитическа ориентация са характерни не конфронтации и конфликти, а

¹ Настоящата студия се базира на статии и студии на автора, публикувани в сборника „Българи от ново време“ (Изд. Литературен форум, София, 2000) и отразява състоянието на българската общност в Унгария до началото на политическите промени през 90-те години на XX в.

по-скоро партньорски и съюзнически отношения. Безусловно всичко това създава благоприятни условия за живеещите и работещи тук български граждани. С позицията си унгарските власти по-скоро подпомагат, отколкото възпрепятстват стопанската дейност и юридическия статут на българските заселници.

Не бива да забравяме, че с производствената си дейност българските градинари запълват една необходимост. Българите осигуряват основно задоволяването на нуждите от пресни зеленчуци в урбанизираните и индустриализиращи се райони, но в същото време не се вписват в организацията на унгарското общество, подобно на затворен етнически остров запазват икономическата си независимост и етнокултуртурните си особености.

Българските градинари произвеждат предимно за задоволяване на пазарните нужди, обработвайки наета в покрайнините на големите градове земя. Градината не е част от стопанската единица, а е самостоятелно предприятие, в началото действащо на принципа на съдружието, по-късно на семейна основа. За българското градинарство са характерни редовно торене, обилно поливане, изкопаване на лехи, тоест използване на земни канали, разсадно (парниково) градинарство и непрекъснато оползотворяване на парцела, тоест постоянно садене (два-три пъти). Към това се прибавят и тайните професионални похвати на начина на производство, внедряването на интензивни и нови видове култури (патладжан, бамя и др.): фактически всички онези основни принципи, които със съответните изменения използва и съвременното зеленчукопроизводство.

Групите на българските градинари били единни не само в етническо, но и в етнографско отношение. Това силно се усеща и днес: половината от българите в Унгария произхождат от две селища в Северна България – Поликраище и Драганово. Социалните и културни параметри на групите също са единни: възрастни, работоспособни мъже и младежи с еднакви обичаи, с традиционален селски манталитет и ценностна система. Заучените в родното село норми стават още по-строги в работната група. Водачът изисква военна дисциплина, членовете взаимно контролират поведението си. Поради характера на производствената дейност съдружниците практически не разполагали със свободно време, дори с достатъчно време за сън. Работели от зори до залез. Хранели се и спели заедно. Съдружието траело от пролет до есен, дотогава членовете не разполагали с пари, които да използват самостоятелно. След разпределянето на печалбата градинарите се връщали да зимуват в родните си села, за да започнат работа отново напролет. Сдружението (тайфата), начело с ръководителя ѝ (газда) – българската дума е взета от унгарския език – представлявала единно цяло в многонационална Унгария, където пренесли ритъма на живота на българския селянин, разбира се, без пълнотата на селския живот, тъй като другите членове от семейството оставали въщи. Относително малкият брой на българите и заемащата от тях роля в обществото не застрашавало ничий общественополитически интереси. Скромният им в сравнение с възможностите начин на живот и тяхната традиционна селска ценностна ориентация предизвикват симпатиите и уважението на заобикалящата ги обществена среда. От друга страна, тяхното самочувствие, оправдано от стопанската им независимост, служило за основа да се гордеят с етническата си принадлежност и да отхвърлят пренебрежителния епитет „балкански“. Религиозните корени на култа към кирилицата и традиционното уважение към учението и знанието също действали и действат и днес като сплотяваща сила. Значителна роля има и фактът, че за създаването и функционирането на своите институции: църква, дружество и училище, българите не се нуждаели от помощта на

унгарската държава, с изключение на дадените им за вечно ползване парцели. Главно чрез дарения и донякъде с помощта на българската държава и общественост, а по-късно чрез резултатна стопанска дейност, посредством самоиздръжка те успяват да запазят своята политическа неутралност и относителна автономия.

От казаното става ясно, че българите в Унгария заемат специфично, особено място сред другите малцинства в страната. Заселват се в Унгария подобно на сърбите, хърватите, немците и словаците след освобождението от турското нашествие и извършват предимно селскостопанска дейност като селско население. Между споменатите националности и българите в Унгария обаче можем да открием и значителни различия: 1. Българите сами подготвят заселването си посредством земяци и роднини, като поначало намерението им не е крайно заселване, а отговарящо на селскостопанските сезони гурбетчийство. 2. Българите в Унгария винаги са поддържали тесни връзки с родината, запазват гражданството си, за задоволяване на религиозните си и просветни нужди се опират предимно на Българската църква и българското Министерство на образованието. 3. За институциите им е характерен не толкова регионалният, а централизиращият принцип, така например създаденото през 1914 г. Дружество на българите в Унгария е имало секции в Печ и Мишколц, но друго българско дружество с действие за цялата страна или местни дружества не са създадени. 4. Особеност на езика на унгарските българи е, че няма местен диалектен характер. Тази особеност има няколко причини: българите, заселили се в Унгария, произхождат от онзи регион на България (средната част на Балкана), чието наречие е използвано за основа на литературния български език. Освен това редовните и тесни връзки с родината и организираното от българските образователни органи обучение посреднички и запазва използването на език, близък до нормите на литературния. Следователно не може да става дума за архаичен или самостоятелно развил се диалект. 5. Поради характера на гурбетчийството демографският състав на българите в Унгария се различава от средния за България и Унгария. Дори през 1964 г. съотношението между мъжете и жените е 2:1, оттогава то значително се е уравнило, но този състав на населението е оказал своето въздействие върху обичаите и практикуването на традиционната народна култура. Вследствие на това не е съществувал традиционен селски обичаен цикъл, народните обичаи се празнуват от февруари до ноември в Унгария, а през зимата в родните села. В облеклото, храненето и жилищната култура, заедно с частичното запазване на българските традиции и обичаи, е характерно приемането на обичаите в унгарските градове, напр. при мъжете въобще не можем да говорим за използването на българска носия.

Според производствената дейност, начина на живот и периодите на заселване на българите в Унгария можем да различим четири етапа на формиране на етническата общност. Първият е от началото на заселването до 1914 г. Бих го нарекъл етап на стихийна миграция. Вторият етап се простира до времето на коалиционните правителства след Втората световна война и можем да го характеризираме като преход от начина на производство чрез сдружения към семейния начин на обработване на градините, като период на създаване на жизненоважните институции. Третият продължава до края на 80-те години: това е етап на трайно настаняване и вътрешна реорганизация на общността. Четвъртият етап започва след смяната на политическата система в началото на 90-те години и трае до наши дни.

От началото на XX в. броят на излизашите от България градинари непрекъснато нараства и достига върха си през 1914 г., когато са официално регистрирани излезлите

само от Търновска област 16 789 души, от които 5 204 работят на територията на Австро-унгарската монархия. Значителни промени настъпват междуременно в стопанската дейност и начина на живот на градинарите. „Газдите“ сключват договорите за наем на земите вече не за една, а за повече години, някои купуват земя, къщи, квартири, не се прибират всяка година в родината. Виждайки, че специфичните им интереси може да защитава само създадена от самите тях организация, задържащите се в страната търговци и градинари създават през лятото на 1914 г. Дружеството на българите в Унгария, което оттогава функционира постоянно и без правно прекъсване. По това време все повече нарушават неписаните закони на гурбетчийството и довеждат със себе си жените и децата си. За задоволяване на църковните си потребности, произтичащи от живота – женитба, раждане, смърт – по начин, отговарящ на етническата им принадлежност, създават църковна община и параклис, за обучение на децата си през 1916 г. създават църковно-училищно настоятелство и през февруари 1918 г. в IX район на Будапеща, на ул. „Лоняи“ отваря врати българско основно училище. През 30-те години църковни общини и параклис и основни училища се създават и в градовете Мишколец и Печ. През 1931 г. в Будапеща, до пазара за добитък на ул. „Вагохид“, се изгражда българската черква. Благодарение на Българския градинарски съюз след Първата световна война отново нараства броят на мигриращите градинари, като достигат няколко хиляди. Поради създадената се след Първата световна война политическа ситуация престава излизането на български градинари към Съветския съюз, а поради строгите мерки против приемането им много намалява емиграцията в Югославия и Румъния. Остават три страни, които приемат градинарите – Унгария, Чехословакия и Австрия.

Миграцията замира по време на Втората световна война, после отново се оживява, но създаването на социалистическото стопанство, международното положение през 50-те години и разпускането през 1951 г. на Градинарския съюз официално прекратяват този процес. Семействата се събират и това поставя началото на процеса на преобразуването на българската общност в обособена местна народностна група. Икономическите промени в Унгария, колективизацията на селското стопанство и национализирането на българските земи, индустриализацията и урбанизацията разбиват традиционната ценностна система на българите. Наистина българите в околностите на Будапеща създават три селскостопански кооперативни съюза, но по-късно икономически причини усложняват и правят невъзможно производството на етническа основа. Водени от рационалното си чувство или по принуда много „газди“ от провинцията се пренасят в агломерацията на столицата и тук, предимно на остров „Чепел“, продължават своята производствена дейност. Много българи се отказват от градинарството като професия и търсят работа в унгарски колективи и индустрията, като допълват доходите си с продукцията от така наречените „дворни стопанства“. Горните политическа икономически и обществени промени, разбира се, имат етнически последици.

Преобразуват се условията, осигуряващи естествената етническа социализация, поддържащи и осигуряващи наследяването на етническото съзнание и начина на живот. Вместо принудителната сила на обичаите и нормите на общността въпросите, свързани със запазването и предаването на етническия характер, се решават чрез спонтанни или съзнателни семейни решения, върху които общността влияе по-слабо, които почти няма възможност да санкционира.

Докато по-рано, между двете световни войни и дори до началото на 50-те години, е характерен тип български гражданин, говорещ и двата езика, но предимно българския, възпитаван в България или в българска среда, произхождащ от ендегамно семейство (мъжът и жената са с еднаква националност), извършващ семейно физически селскостопанско труд (градинарство), то в наши дни и за в бъдеще преобладава тип, извършващ трудова дейност (отчасти и умствен труд предимно в унгарски колектив, произхождащ от ендегамно семейство, но живеещ в етнически екзогамно (единият член е с друга националност) семейство, възпитаван се отчасти или напълно в Унгария, двуезичен, но говорещ предимно унгарски език и избиращ за децата си предимно унгарско гражданство, върху който при ценностната му ориентация, начин на мислене и поведение значително въздействие оказва унгарският модел.

Тези промени същевременно затрудняват и статистическото преброяване на българите в Унгария, тъй като възниква въпросът, какви критерии да се вземат за основа освен субективното самоопределение. Несигурността и трудностите при определянето на принадлежност към дадена национална или етническа група показват и унгарските статистически измервания и студии по въпроса. В случая на българските преселници признакът, според който те са регистрирани и до днес в Посолството на Република България, беше гражданството. Като изключим онези жени, които след омъжването си за български граждани са взели тяхното гражданство, националната принадлежност и гражданството на българите в Унгария почти напълно се покриват. Стоотици българи стават унгарски граждани през Втората световна война и след нея, както и през 1958 г., когато НРБ и УНР сключват договор за регулиране на гражданството на лицата с двойно гражданство. С относително точни данни разполагаме само за лицата с българско гражданство, тъй като във въпросниците на Централното статистическо управление графа с българска народност досега нямаше. Броят на българските граждани през последните 10 години почти не е променен, през 1991 г. 1 834 души разполагат с разрешение за постоянно живущи. Съставът им се различава от средния за България и за Унгария, по-голям е дялът на мъжете, около 50% са над 50 години, 11% са под 18 години. Мнозинството от новородените в екзогамни семейства се регистрират като унгарски граждани. Българите живеят предимно в семейства, 2/3 от тях в Будапеща и околностите ѝ. По-компактни групи живеят в селищата Халастелек и Сигетсентмиклош, на остров Чепел и градовете Мишколц и Печ.

Разделението според образование същевременно говори и за други характеристики на обществените прослойки. Половината от българите в Унгария имат начално или незавършено начално образование, което съвпада с хората над 50-годишна възраст, предимно те са онези, чиято работа е традиционната професия (или преди пенсионирането им са работели в такава област). Това са градинарите, членове на ТКЗС, търговци, физически работници. 1/6 от населението има средно образование – това са предимно децата на първата генерация. 1/6 от населението има висше образование. Тази висока, 15-процентна пропорция дават завършилите в Унгария и останали тук българи и родените в Унгария деца на преселници. Съотношението на първото поколение към втората и третата генерация е $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$.

Малко повече от половината от втората генерация произхожда от ендегамни семейства, но половината от днешните бракове вече са екзогамни, а 98-99% от интелигенцията живее в смесен брак.

Макро- и микрообществените промени оказват влияние върху етническото съществуване на семействата по особен начин. Защита от външното обществено влияние по-рано даваше предимно традиционното семейство, изградено на принципа на авторитета. Семейството, включващо няколко поколения и извършващо семейна производствена дейност най-добре осъществява условието, което служи за най-главна отличителна черта на етническите групи – запазването на езика. Тук възникват многостранни възможности за използването на езика. Има обичай младежите да доведат съпруга от родното си село; в семействата, придържащи се към традициите, е желателен изборът на съпруг или съпруга от български произход; много родители насърчават децата си в тази насока. В малките семейства, където и двамата родители работят и децата не живеят заедно с бабите и дядовците си, етническата социализация и усвояването на културния модел и главно езика може да бъде осъществено само със съзнателно положени за това усилия, като резултатността е свързана и с редовни посещения на родината и с българското училище в Будапеща.

При българите значение придобиват множество области на комуникацията: градината, главното място на трудова дейност, но и пазарът, който служи за място на срещи, където се обменят познания, новини, опит. Такава област е и църквата, а понастоящем масовите срещи на българите се осъществяват в Българския културен дом или организирани другаде от Дружеството на българите в Унгария празненства и програми. Прекарването на годишната отпуска в родината смени предишното редовно, няколкомесечно пребиваване в България, на смяна на възпитаването на децата вкъщи дойдоха летните ваканции и лагери.

Нарастването на относителното и абсолютното съотношение на занимаващите се с умствен труд сред населението предизвиква специфични проблеми. Особена роля за всяка етническа общност, играе собствената интелигенция, в същото време тази прослойка е принудена в личния си жизнен път да избира между самоопределението си като член на общността и осъществяването на индивидуалните си стремежи. Докато при градинарите националната принадлежност се разбира от само себе си, при интелигенцията обвързаността с гражданството и личният напредък действат противоположно един на друг. Родителите интелигенти по-рядко дават децата си в българското училище, защото смятат за по-важна бъдещата им кариера, отколкото свършеното усвояване на българския културен модел и запазването на националната принадлежност.

В живота на българската общност две институции особена роля за запазването на културата и съзнанието за национална принадлежност имат функциониращото повече от 80 години дружество и културният дом – собственост на дружеството, отворил врати преди 40 години. В този период дружеството вече загуби професионалните си функции и се превърна в обществена институция на народностна основа с културни цели. Днес то има свой хотел и ресторант, чиито приходи служат за покриване на разходите по функционирането и културната дейност.

Резултатите от изследванията навеждат на мисълта, че промяната в признаците на етническа принадлежност (напр. език, гражданство) не е последвана от промяна в съзнанието за етническа принадлежност при първата генерация. При второто поколение развито чувство за българска принадлежност между потомците се наблюдава, когато са налице четири от обективните признаци на идентичността: българското име, ендегамният произход, познанието на българския език и българското гражданство.

Произхождащите от смесени бракове често имат чувството за двойна национална принадлежност. В зависимост от наличието на тези признаци наблюдаваме различно чувство за национална принадлежност. Появяват се половинчати самоопределения: „наполовина българин, наполовина унгарец“, „от български произход“. Тези определения сравнително точно изразяват актуалното състояние на чувството за етническа идентичност на личността и нейното отражение в съзнанието.

Промяната на обществения строй донесе значителни промени в живота на народностните общности в Унгария. Нарасна свободата на действие на гражданските организации и възможността за лична изява. Българите за пръв път получиха възможност да разнообразят организационната и културната си дейност чрез получаването на дотация от държавния бюджет.

Нарасна и етноинтегративната роля на църквата, важните моменти в живота се съпровождат от богослужение на майчин език, дружественият живот се разнообрази и стана по-съдържателен. Събиранията по повод на предишните празници на еднопартийната държава бяха сменени от чествания на народните празници, организиране на младежки и детски програми, създаването на ядро от интелектуалци, дружеството в качеството си на организация за защита на интересите се опитва да обхване цялата българска общност в Унгария. С голяма посещаемост са организирани от дружеството празници: Бабинден, Св. Трифон Зарезан – Денят на лозаря и градинаря, когато се провежда и годишното събрание на дружеството в чест на създателите му – българските градинари, националният празник на България 3 март, през април православният Великден, Денят на българската култура и славянската писменост 24 май, което е най-масово посещаваното честване и от десетилетия наред се провежда на открито на хълма Сечени в Будапеща, Димитровден през ноември и коледно-новогодишната вечеринка на 26 декември.

Законът за правата на националните и етнически малцинства в Унгария, приет на 7 юли 1993 г., официално признава и българското малцинство, което е нова отговорност и предизвикателство. Заедно с функциониращата осем десетилетия организационна форма – дружеството, бяха създадени органи с обществено-правни пълномощия – републиканско и местни (в Будапеща, Халастелек, Мишколц, Печ и др.) самоуправления. Изборът не е лесен, тъй като с това в организационния живот и институциите на българите започват да се развиват нови процеси. Независимостта на гражданската организация се изправя срещу възможността за участие в обществения живот на малцинствата, на едната страна се поставят гарантирането на финансирането, а на другата – рискът от държавна намеса. За българската общност е благоприятно обстоятелство, че разполага със самостоятелна материална база, която дава основа за едновременното съществуване на двете организационни форми.

Настъпващият четвърти етап в живота на общността, окончателно утвърждава превръщането ѝ от икономическа емиграция в местна народностна общност, но в същото време таи опасността от ускорена асимилация.

A MAGYARORSZÁGI BOLGÁR KÖZÖSSÉG –
BEVÁNDORLÓ KERTÉSZEBŐL NEMZETI KISEBBSÉG

TOSO DONCSEV

Magyar Kulturális Intézet – Szófia

Összefoglaló

A szerző az Új idők bolgárai (Budapest, 2001) tanulmánykötetének eredményeit összegzi a közölt tanulmányban. Rövid történeti áttekintés után a magyarországi bolgár közösség társadalomtörténeti leírását ismerteti az elmúlt száz év vetületében. A Magyarországra bevándorló bolgárok termelőtevékenysége, életmódja, letelepedésük fokozatai szerint a helyi közösség formálódásának négy szakaszát különbözteti meg: az első szakasz a kezdetektől 1914-ig tartott. Ez volt az ingázás ösztönös időszaka. A következő a második világháborút követő koalíciós időkig terjedt, ezt a társulások kertművelési módtól a családi művelés felé tartó átmenetként a nemzeti létet fenntartó intézmények (egyesület, iskola, egyházközség) megteremtésének időszakaként jellemezhetjük. A harmadik a második világháborút követően a nyolcvanas évek végéig tartott. Ezt az ingázás megszűnésének, a közösség állandósulásának és belső átalakulásának időszakaként írhatjuk le. Végül a rendszerváltást követően az 1993-ban elfogadott kisebbségi törvény eredményeképp a bolgárokat is Magyarországon honos népcsoportnak ismerik el. A nyolc évtizedes egyesületi típusú szerveződés mellé közjogi jogosítványokkal felruházott szervezetek, országos és helyi bolgár önkormányzatok jöttek létre. Ez a szakasz véglegesíti a gazdasági emigrációból nemzeti kisebbséggé történő átalakulás tényét, ami egyben megújulást, de a gyorsuló nyelvi és társadalmi asszimiláció folyamatát is jelenti.

Български селища в окръг Илфов, Румъния: история и теренни наблюдения

Милена Любенова

Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей – БАН

Активни процеси на придвижване на българско население в румънските земи започва след падането на Втората българска държава под османско владичество и продължава до Освобождението. Преселването става на вълни и се обуславя от конкретни исторически обстоятелства – икономически, политически и военни причини. Масовите изселвания са следствие от избухналите въстания в българските земи в периода XV–XVIII в., както и от многобройните руско-турски войни през XVIII–XIX в. Фактор са и репресиите, на които е подложено българското население от кърджалии и даалии в края на XVIII в. Другата причина е аграрният проблем, който по време на османското владичество не получава радикално разрешение, дори след проведената поземлена реформа. Това, от своя страна, се отразява върху емиграцията на големи групи селско население, което се заселва във Влашко, Сърбия и Бесарабия.¹

По време на руско-турската война от 1806–1812 г. хиляди българи преминават на север от река Дунав. Тогава се очертават два бежански потока: единият през Добруджа към Бесарабия и Южна Русия, а другият към румънските земи през Средна Северна България. Голяма група е българското население, което се заселва в окръг Илфов, Румъния. По това време (1810 г.) там се споменават следните села с българско население: Глина, Брагадиру де Жос, Кирнодж, Дървар, Бълян, Одъиле, Чорогърла, Брагадиру де Сус, Къцелу, Бранещ, Фундуля, Бошняг, Мънъстиря, Спанцов, Дудещ. Изказано е мнение, че населението, преселило се през 1811 г., предпочита да се установи при по-рано заселилите се свои сънародници, като се избират окръзите, които са по-близо до р. Дунав.²

В румънските земи българи се ползват с известни привилегии: получавали данъчни облекчения за десет години – през първите три са освободени напълно от данъците, а през следващите седем плащат само половината от тях.³ През 1834 г. българските бежанци във Влашко са регистрирани, за да плащат след първите три години половината от данъците. Според списък на българските бежанци, останали във Влашко след 1834 г., в интересувашите ме села в окръг Илфов е посочена следната статистика: Бранещ – 19 семейства и Дудещ – 69 семейства.⁴ Смята се, че най-пълно разкрива завършената

1 Косев, Д., Ж. Натан, Ал. Бурмов, История на България. С., 1961, с. 339; Бур, М., М. Велева, Е. Вечева, Хр. Гандев, Цв. Георгиева, Е. Грозданова и др., История на България. С., 1983, с. 240–251; Младенов, М., Българските говори в Румъния. С., 1993, с. 7–11.

2 Младенов, М., Българските говори в Румъния. С., 1993, с. 8–9.

3 Младенов, М., цит. съч., с. 11; Трайков, В., Н. Жечев, Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 203.

4 Младенов, М., цит. съч., 11–14.

картина на заселването на българите на север от Дунав регистърът от 1838 г., публикуван от Константин Велики 1965 г. Според Регистъра през 1838 г. в Дудещ има 60 български семейства, Бранещ 109 семейства, Доброещ 63 семейства, Чопля 70 семейства. Според М. Младенов показателно е, че век и половина по-късно българите са оцелели само в села, където те представляват по-компактно население и, че днес имаме сведения за българско население в селища, където през 1838 г. те са над 50 семейства.⁵

СЕЛИЩАТА

По време на теренна работа,⁶ проведена в няколко селища в окръг Илфов, през 2006 г., се срещнахме и разговаряхме с хора от български произход от Бранещ, Попещ-Леорден, Чопля, Дудещ и Доброещ.

Бранещ (Brănești) е разположено на 19 км източно от Букурещ. Населението е с източноправославно вероизповедание. Противоречиви са сведенията за времето на заселването на българите. Споменават се годините 1769, 1789, 1791, според други сигурно това е станало през 1806 г. По данни от 1834 г. в Бранещ има 19 семейства, преселени от силистренските села Калипетрово, Гарван, Попина и др. Знае се, че през 1828 г. идват 29 семейства. През 1838 г. в Регистъра са отбелязани вече 109 семейства българи. През 1872 г. в селото са отбелязани 1,015 жители, а в края на XIX в. – 1,191 жители. М. Младенов цитира информация от Географски речник: „населението на това село в по-голямата си част е българско, образувано от българи, емигрирали от България XVIII в. Обичаите им се различават от обичаите на румънците“.⁷

Доброещ (Dobroești). Българите, заселили се там, също са от източноправославната вяра и според Регистъра от 1838 г. в селото има 63 български семейства.⁸ В разказа на потомък на българските заселници Димитру Гену⁹ селището е на около 300 г. и е основано от българите, но той не знае откъде в България е дошло това население. Споменава и няколко имена, които се знаели, като първите български заселници – Недю, Киро, Петко Атанасов, Доброслав, Велчо. Събеседникът ни разказва, че българите в Доброещ са били добри земеделци, а също така са се занимавали и със скотовъдство. Отглеждали са крави, а сиренето и млякото са продавали в Букурещ. Според Димитру Гену до началото на XX в. в селото се е говорело само на български език.¹⁰

Попещ-Леорден (Popești-Leordeni) е разположено на 9 км югоизточно от Букурещ и е съставено от две селища – Попещ и Леорден. Леорден е населено с румънци, а в Попещ мнозинството от жителите са били българи католици. Попещ се е наричало Попещ

5 Пак там, с. 17, 23.

6 Теренната работа се осъществи по проекта „Културите от двете страни на Дунава в период на преход. Традиции и иновации“. Проектът е резултат от двустранното сътрудничество между Института за етнология и фолклористика – БАН и Института за етнография и фолклор „Константин Брайлоу“ – Румънска Академия. Интервютата са проведени през 2006 г. от гл. ас. д-р М. Любенова и гл. ас. д-р Е. Грънчарова.

7 Младенов, М., цит. съч., с. 34.

8 Пак там, с. 22.

9 Димитру Гену, роден в с. Доброещ, окръг Илфов, 82 г., военен ветеран от Втората световна война, пенсионер. Записали: Евгения Грънчарова, Милена Любенова и Арманд Гуца на 15.09.2006 г. в с. Доброещ, окръг Илфов, Румъния, в дома му. (Гену Димитру не говори български език. Интервюто се превежда от колегатата Арманд Гуца.)

10 АИФ [Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН] I № 409, с. 52–57.

Доброещ, в дома на Димитру Гену, 2006,
Сн. М. Любенова

Католическата църква в Попещ-Леорден, 2006,
Сн. М. Любенова

Карнобатско, Ямболско, а също и от Русенско – с. Сваленик, Черна вода, Щръклево.¹³ По думите на събеседника ни Димитру Въжа¹⁴ една част от населението е от

Павликен. В Регистъра от 1838 г. в Попещ (под името Кондурату) са посочени 70 семейства българи. В някои източници се споменава, че 15 семейства, които през 1825 г. се заселили в село Чопля, през 1840 г. се преместват в Попещ-Леорден. В паметта на населението няма ясни данни за времето на заселването и за местата, от които са дошли. Някои, от потомците са изказвали мнение, че техните предци са дошли от Винга, от Банат. Емил Петрович и Емил Врабие отхвърлят тази теза, като според тях това население е дошло от България.¹¹

През 1975 г. стари хора споделят, че са се върнали от Банат в България и оттам отново минали на север от Дунав. Имали роднини във Винга. В селото имало родове от Трънчовица (Трънчовяну), Никополско, Белене и Лъджене (дн. Малчика, Свищовско). В началото на XX в. Ст. Романски сочи в Попещ 254 къщи и според него то е заселено през 1828 г. с преселници от с. Ореш, Свищовско, които престояли 2 години в Чопля.¹²

Дудещ (Dudești) се намирало в южните покрайнини на Букурещ. Българите, които се заселват там, са от източноправославно вероизповедание. Според Регистъра от 1838 г. българското население наброява 60 семейства. Населението идва от Сливенско,

11 Петрович, Е., Е. Врабие, Българският говор в село Попещ-Леорден (Букурещка област). – Български език, 1963, № 2, с. 111.

12 Младенов, М., цит.съч., с. 42–43.

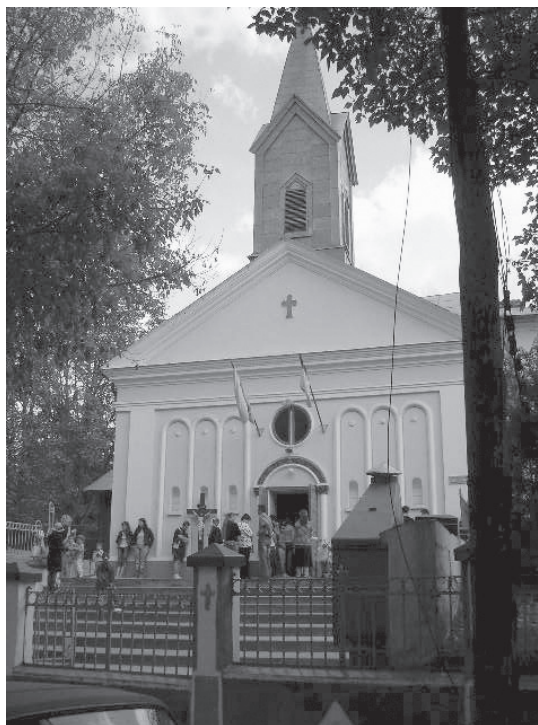
13 Пак там, с. 37.

14 Димитру Въжа, род. 1934 г. в с. Дудещ, окръг Илфов, учил в Педагогическото училище „Христо Ботев“ – Букурещ; работник, сега пенсионер. Записали: Евгения Грънчарова и Милена Любенова на 14.09.2006 г., гр. Букурещ, Румъния. Вж. АИФ I, № 409, с. 43

Сиастренско, включително и неговия род, цитирайки това, което е разказвал баща му.

Според списък от 10 април 1831 г., на преселниците българи, настанени в окръг Илфов, направен от представителя на бежанците Васил Ненович, в село Дудещ са посочени 102 български семейства.¹⁵

Чопля (Cioplea) е друго българско католишко селище, което се е намирало в съседство със село Дудещ. Чопля е било седалище на никополските католически епископи, преди да си построят епископска резиденция в Букурещ. Селото възниква в южните покрайнини на румънската столица като поселение на български колонисти-католици от Никополско. Българите павликяни се заселват там по време на руско-турската война 1806-1812 г. Смята се, че е основано от католически мисионери, които са концентрирали в него бежанци католици – 200 души павликяни, което давало възможност католическият епископ да има вече легална резиденция в Букурещ. Като причина за изселването на католическото население в Никополско се посочва и чумна епидемия, която се появила в резултат на войната през 1812 г. Българите католици се установяват с руска протекция, като част от тях са предвождани от свещеника Фортунат Ерколани. Със застъпничеството на никополския епископ Франциск Ферери, свещеник Ерколани получава от собственика на имението Дудещ – албанецът Шефан Моску, терен за село, черква и енорийски

Католическата църква в Чопля, 2006,
Сн. М. Любенова

Българи-католици пред църквата в Чопля, 2006,
Сн. М. Любенова

15 Трайков, В., Н. Жечев, Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 98.

дом. По-късно споразумението е узаконено с ферман, подписан от княз Куза.¹⁶ Според Регистъра от 1838 г. в селото имало 60 семейства българи, а според Географски речник в края на XIX в. селото има 399 жители.¹⁷ Споменава се също, че през лятото на 1832 г. 55 семейства от Чопля напускат селото и се връщат в България. Първата църква в Чопля е построена 1813 г. от българите християни римокатолици. На 1 ноември 1853 г. църквата изгаря при пожар, но след това с дарения е възстановена.

Чопля и Дудещ се споменават в редица списъци на селищата с българско население, в статистически данни на населението и документи, свързани с искания за данъчни облекчения, както и документи, отразяващи взаимоотношенията между българите и собственика на имението Щефан Моску.¹⁸

Според изследванията заселването на българи бежанци в селищата, в района на Букурещ става най-масово по време на войните от 1806–12 г. и 1828–29 г. Огромна част от българското население произхожда от Северна България и Сливенско – Карнобатско. Ст. Романски посещава Чопля през 1906 и 1908 г. и записва диалектни текстове. Според изследването на М. Младенов диалектът на Попещ-Леорден и Чопля спадат към Павликянския говор, а диалектът на Бранещ и Дудещ към Мизийския говор.¹⁹ Според него диалектните говори сред населението от български произход в областите Олтения и Мунтения са представени почти изцяло българските говори, познати в Дунавската равнина от Черно море до река Тимок.²⁰

НАСТОЯЩЕТО

Обект на нашата теренна работа през 2006 г. бяха потомци на български изселници от посочените селища, които са в близост или вече са част от столицата Букурещ. В съвременността настъпват промени както в структурата на някогашните селища, така и в идентичността на потомците на някогашните българи. Селата Чопля и Дудещ административно са обединени в община Дудещ-Чопля през 1927 г. В миналото двете селища се намират в южните покрайнини на румънската столица и дълго време са част от окръг Илфов. След като получават статут на община те стават предградие на гр. Букурещ. Включени са териториално към квартал „Титан-Балта Алба“ и в днешно време са в Трети сектор на гр. Букурещ.

В Дудещ старите селски къщи са съборени през 60-те години на XX в., а в Чопля – през 80-те години на XX в., като на мястото на къщите са построени панелни блокове, където сред други жители на столицата са пръснати някогашните жители на двете села.

В момента разпознаваема част от старото селищното пространство на Чопля е католическата църква, построена от българите. Това е мястото, на което се срещат потомците на изселниците, макар че църквата отдавна вече е място за молитва и на румънски католици. Разрушаването на двете села и разпръсването на техните жители в

16 Васева, В., Културната идентичност на българите католици от селата Чопля и Попещ-Леорден при Букурещ. – В: Локални общности. С., 2000, с. 56–58.

17 Младенов, М., цит. съч., с. 46.

18 Вж. Младенов, М., Н. Жечев, Б. Нягулов, Българите в Румъния XVII–XX в. Документи и материали. С., 1994; Романски, С., Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930.

19 Младенов, М., цит. съч., с. 46–47.

20 Пак там, с. 31.

Букурещ има своя негативен ефект. *„И лека-полека хората бяха разпръснати по всички кардинални точки на столицата. И ни разделиха така, станахме като чужди.“*²¹

Въпреки това католиците от Чопля продължават да се срещат в двора на църквата, най-вече на големите празници. Църквата е мястото, което продължава да се идентифицира с миналото на българското село Чопля. Там е отбелязана 200-годишнината от създаването на селото на 22 август 2008 г., датата когато е патрона на църквата “Дева Мария Кралица”, а през 2009 г. е отбелязана 150-годишнината от възстановяването на църквата след пожара в средата на XIX в.

Събеседникът ни Димитру Марку²² от Чопля споделя, че в миналото голямо преживяване е било на Коледа да видят в църквата момите, облечени в българска национална носия. В проучване направено в периода 1993–98 г. В. Васева пише: „До наши дни е съхранена традицията единствено на тържествената литургия на Рождество Христово девойките да обличат традиционните български костюми, запазени в раклите на техните прабаби от миналия век. Много от тези девойки не говорят и дори не разбират български език, който се говори само в домовете на по-възрастни съпругески двойки“.²³ При разговорите с нашите събеседници стана ясно, че към днешен момент тази традиция вече не се спазва.

Попещ-Леорден в момента е със статут на град. Мястото, където се е намирало старото село Попещ, все още се обитава от потомците на българите католици. В тази част на селището се срещат и „типичните за влашката низина дълги къщи с преминаващи една в друга стай“.²⁴ Старите поминъци на хората от Попещ са били бубарство, млекарство, градинарство. В източноправославните селища Дудещ, Доброещ и Бранещ също поминъка до Втората световна война е бил земеделие, градинарство и скотовъдство. По време на социализма в селата се провежда колективизация и ситуацията се променя. Традиционните поминъци на българите замират. Настъпват процеси на урбанизация. Близостта на столицата е и причина за поглъщането на някои от селищата. Българите започват да живеят съвместно с румънското население, както на ниво селищното пространство, така и чрез смесени бракове. Започват да замират и българските традиции поддържани „живи“ докъм средата на XX в.

Според събеседника ни Димитру Гену от Доброещ, първата половина на XX в. е времето, когато все още се говори български език в селото и се спазват традиционните обичаи. В Дудещ и Чопля като граница се определя времето на събарянето на къщите в двете села и приобщаването им като част от столицата Букурещ (60–80-те години на XX в.). В източноправославните селища се спазват обичаите на Коледа, Бабинден, Сирни Заговезни, Трифон Зарезан, Лазарица. В Доброещ се почита св. Силвестър, прави се обичаят Пеперуда за дъжд. В Дудещ се прави Браза. Сред старото поколение е ясен споменът за коледарите и лазарките, които на съответните празници са ходели по къщите в селото. От разглежданите селища само в Бранещ има запазена традиция, която се спазва и до днес – кукерският обичай на Сирни Заговезни, макар в съвременността

21 АИФ I № 409, с. 212.

22 Димитру Марку, род. 1936 г. в с. Попещ-Леорден, окръг Илфов, средно образование (между 1947–1951 г. учил в Педагогическото училище „Христо Ботев“ – Букурещ; по-късно завършва професионално училище за занаятчии – шлосер), работил в Румънското оптично предприятие – Букурещ, пенсионер. Записали: Евгения Грънчарова и Милена Любенова на 14.09.2006 г. гр. Букурещ, Румъния. Вж. АИФ I 409, с. 14.

23 Васева, В., цит съч., 2000, с. 57.

24 Пак там, с. 55.

да е придобил формата на карнавал. Кукерите в Бранещ вече не обикалят селото и не минават по къщите на хората, което е характерен момент за тази традиция в България и в днешно време, но маскирането на Сирни Заговезни продължава да се спазва.

В разговорите с хората от селищата, които посетихме се вижда, че сред по-старото поколение българският език е съхранен. При средното поколение се срещат хора, които говорят езика или само го разбират без да го говорят. Това съответно е резултат от времето, когато езикът все още се е ползвал в семейна среда. Сред по-младите потомци на някогашните българи езикът се губи. Имаше случаи, в които ни казваха, че младите разбират, но не говорят. Димитру Марку сподели, че дъщеря му разбира български, но няма с кого да го говори. Подобни обяснения ни дадоха и събеседници от Попещ-Леорден.

Срещите ни с хората от Попещ-Леорден оставиха впечатление, че езикът е съхранен по-добре. Там срещнахме повече хора, които говорят български език, не само сред възрастното поколение, но и при поколението на 50-годишните, например. В двора на католическата църква дойдоха жени от къщите в близост, с които разговаряхме, а също така посетихме и някои от потомците на българите в домовете им. Една от причините за запазването на езика е, че католиците по-дълго време са имали по-затворен начин на живот и по-дълго се е говорил езикът в семейна среда. Също така немаловажен е и факторът, че потомците на българите католици продължават да живеят в тази част от старото село Попещ. При тях няма такава рязка промяна в пространството, което населяват, както се е случило с Дудещ и Чопля. В разговорите стана ясно, че и някои от тях имат роднини в свищовските села Драгомирово и Ореш, и те ходят на гости там.²⁵

Другата крайност се оказа в Доброещ, където езикът се е загубил. Човекът, който ни посочиха, че би ни бил най-полезен, не можеше да проведе свободен разговор на български език. Димитру Гену знаеше само отделни фрази на български език. Той ни разказа за миналото на Доброещ и за празниците, които са се почитали в миналото, но с помощта на колегата ни Арманда Гуца, който ни превеждаше. В разговора ни се включи и една жена от Доброещ, която говореше български език, но тя е родом от Тулча и е омъжена в Доброещ.

Според В. Васева „периодът на войните се превръща в един от преломните моменти за интегрирането на българите католици в румънската нация“.²⁶ Това се отнася и за православно население. От интервютата се вижда, че българският език и обичаите са се съхранявали до първата половина на XX в. Следват процеси на урбанизация и съвместно съжителство на потомците на българите с румънското население. Езикът започва все по-малко да се говори в семейна среда. Това, от своя страна, рефлектира и в идентифицирането на потомците на българите в Румъния като румънски граждани, като се помни българският произход.²⁷

25 След Освобождението на България има реемиграция след приемането на Закона за населяване на ненаселените земи от 1880 г. По-компактно жители на Чопля и Попещ-Леорден се заселват в новообразуваното село Драгомирово, Свищовско, където основават „букурешката махала“. Вж.: Васева, В., цит. съч., 2000, с. 57; Лалчев, М., В. Антонов, История на села Драгомирово. С., 1972, с. 14–28.

26 Васева, В., цит. съч., 2000, с. 63.

27 Larionescu, S., Cartierul Titan-Balta Albă. De la comuna Dudești-Cioplea la cartierul Titan-Balta Albă. – Relații de vecinătate în localități urbane din sudul țării. București, 2006, pp. 19–88; Васева, В., цит. съч., 2000, с. 63.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бур, М., М. Велева, Е. Вечева, Хр. Гандев, Цв. Георгиева, Е. Грозданова и др., История на България. 1983, Т. 4, С., с. 240–251.
- Васева, В., Културната идентичност на българите католици от селата Чопля и Попещ-Леорден при Букурещ. В: Локални общности. С., 2000, с. 55–64.
- Васева, В., Наблюдения върху съвременната обредна система на три български села в Румъния. – В: Българите в Средна и Източна Европа. С., 1995, с. 96–102.
- Косев, Д., Натан, Ж., Ал. Бурмов. История на България. С., Т. 1, 1961.
- Лалчев, М., В. Антонов, История на села Драгомирово. С., 1972.
- Любенова, М., Българската общност в Дудещ-Чопля (Букурещ). – Български фолклор, 2008, № 1, с. 49–57.
- Милетич, Л., Старото българско население в Североизточна България. С., 1902.
- Младенов, М., Българските говори в Румъния. С., 1993.
- Младенов, М., Н. Жечев, Б. Нягулов, Българите в Румъния XVII–XX в. Документи и материали. С., 1994.
- Нягулов, Б., Българите в Румъния – минало и настояще. – В: Българите в Средна и Източна Европа. С., 1995, с. 82–95.
- Петрович, Е., Е. Врабие, Българският говор в село Попещ-Леорден (Букурещка област). Български език, 1963, № 2, с. 110–122.
- Романски, Ст., Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930.
- Трайков, В., Н. Жечев, Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 година и участието ѝ в стопанския, общественно-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986.
- Юфу, З., Пролетни български обичаи в селата Валя Драгулуй и Княжа (област Илфов) – Румъния. – Известия на етнографския институт и музей. С., 1974.
- Apostol, G., V. Boghean, I. Dragihici, F. Ilie, N. Lupu, M. Mehedinci, D. Nicolau, M. Nicolau, M. Sebe, F. Stoiciu, M. Patroescu, Istorie, geografie, etnografie locală. Brănești'99. Lucrarile Sesiunii stiintice Comunitatea „Bratstvo“ a Bulgarilor din Romania. București, 2000.
- Larionescu, S., Cartierul Titan-Balta Albă. De la comuna Dudești-Cioplea la cartierul Titan-Balta Albă. – Relații de vecinătate în localități urbane din sudul țării. București, 2006, pp. 19–88.
- Lyubanova, M., The Bulgarian Settlements in the Region of Bucharest – Their Past and Contemporaneity. (On the Example of Choplia, Popesht-Leorden, Branesht and Dobroesht). In: Anuarul Institutului de Etnografie și Folklor „Constantin Brăiloiu“, 2008, T. 19, pp. 69–74.

Архивни материали:

АИФ [Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН] I № 409.

МИЛЕНА ЛЮБЕНОВА

THE BULGARIAN SETTLEMENTS IN ILFOV COUNTY, ROMANIA:
HISTORY AND FIELD OBSERVATION

MILENA LYUBENOVA

Institute of Ethnographic and Folklore Studies
with Ethnographic Museum – BAS

Summary

The paper is a result of the fieldwork conducted in 2006 in the settlements of Brănești, Dudești, Cioplea, Popești-Leordeni and Dobroești (all in Ilfov County, Romania) founded in the region of Bucharest by Bulgarian Orthodox and Catholic settlers in the period of the Ottoman rule. Its purpose is to follow how the nearness of the Romanian capital city and the processes of urbanization during the socialism have influenced the administrative structure of the settlements observed. The historical data about the time of migrations, the places left by the settlers as well as the settlements in present-day Romania where they settled, are discussed. Statistic information about the communities living in these settlements is presented. The changes having occurred in modern times in the structure of the settlements (some of which have become a part of the Romanian capital) and the preservation of the Bulgarian language, traditions and identity of the Bulgarian immigrants' descendants are studied.

Documentary Heritage of Felix Kanitz Preserved at the Bulgarian Academy of Sciences

R. Simeonova, D. Atanasova,
G. Yoncheva, D. Ilieva, Ts. Velichkova

The Scientific Archives of BAS

The Bulgarian–Hungarian Scientific Forum “Regions, Borders, Societies and Identities in Central and Eastern Europe” is an occasion to return again to the personality and work of the famous Hungarian researcher and traveller Felix Philip Kanitz.¹ Due to his explorer’s spirit and his skill to see and appreciate the unusual things in nature Kanitz left a deep trait in the cultural and scientific history of the Balkan countries.

In the second half of the 18th century the Ottoman Empire fell into crisis which coincided with the rising struggle of the subordinate nations for national liberation. The events in the East also attracted the attention of the Great Powers with the opportunity to remodel the world map. It is not by chance that this interest towards the territories of the Empire was shared by a number of scientists and researchers, because until the middle of the 19th century the northern parts of the Balkan Peninsula and particularly the lands along the Danube River in their greater part had not been explored yet.²

Here we would specifically point out the activity of the established in Vienna in 1856 Geographic Society for Balkan Research. The attention of its members (among them are Ami Boué, Alexander von Humboldt, Carl Ritter, Ferdinand-Marie de Lesseps, Georg Wilhelm Struve and others) was provoked by the unknown – the peculiarities of the region, the customs and the material culture of the Balkan nations.³ The specific administrative arrangements and regulations of the Ottoman Empire were also of natural interest for the researchers. The result of that “discoverers” movement which started in the end of the 18th century, found expression in publishing of maps and a number of scientific and travellers’ works through which the Europeans and their governments began perceiving the Ottoman Empire as an aggregate of geographic, ethnic, social and cultural realities. In that sense the results from that research haven’t lost their scientific significance and historical value until today.

Felix Kanitz – a member of the Imperial Geographic Society since 1868, is one the 19th-century travellers who explored a significant part of the Balkan territories. In a period of 16 years he travelled across the lands inhabited by Bulgarians and created one of the best works in the travellers’ literature – the 3 volumes of “The Danube Bulgaria and the

1 Felix Philipp Kanitz (1829–1904). He was born in Budapest. Archeologist, ethnographer and geographer, with great merit for exploring and researching the Bulgarian territories.

2 Krechmer, Ingrid, Early Ethnographic Maps of South-Eastern Europe from Vienna. See: bulgari-istoria-2010.com/.../Ingrid_Krechmer_Etnogr_karti_ot_Vien...

3 Ibidem.

The Troyan Monastery's yard. Water-colour. F. Kanitz

Balkan Mountain. Historic, Geographic and Ethnographic Travellers' Articles from the Years 1860–1875". The first book was published in 1875⁴ and it met great interest among the European public. In the preface of the book F. Kanitz judged the Bulgarians not only as the most numerous nation on the Balkans, but with the biggest intellectual abilities, industry and skills.⁵ In 1876 in Russia a translation of this book was published which had the title "Danubian Bulgaria and the Balkan Peninsula".⁶ We can say that the observations and conclusions of Kanitz confirmed the views of the Russian scientists, military men and politicians about Bulgaria and its "San-Stefano" borders.⁷ It was much later in time – in 1932 – when the "Bulgarian Historic Library" published only the first part of his work – "Danubian Bulgaria and the Balkan Peninsula".⁸ It was not until 1995 when the three complete volumes were published with addition of articles, maps and indexes – by names, geography and subject.⁹

4 Volume II was published in 1877, and volume III in 1879.

5 Kanitz, F., *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860–1875. I. Band. Mit 20 Illustrationen in Texte, 10 Tafeln, einem Gebirgsprofil und einer Karte.* Leipzig, 1875, V–VI.

6 Каниц, Ф., *Дунайская Болгария и Балканский полуостров* [Kanitz, F., *Danubian Bulgaria and the Balkan Peninsula*]. СПб., 1876.

7 Айрапетов, Олег, *О причинах начертания Сан-Стефанских границ Болгарии* [Airapetov, OI., *About the Reasons for Drawing the San-Stefano Borders of Bulgaria*]. <http://zapadrus.su/slavm/ispubsm/210-2010-12-22-13-32-34.html> (22.12.2010).

8 Translated by T. Ivanov and preface by Strashimir Slavchev.

9 The latest addition was published in 2003.

During his travels in Bulgarian lands, Kanitz, who was a good engraver and cartographer, recreated what he saw and experienced with a photographic accuracy. He produced numerous sketches, schemes, measurements and pencil drawings connected to the routes. As a result of his research activity in the region the “Authentic Map of the Danubian Bulgaria and the Balkan Range” was published later and he won the gold medal at the International Geographic Congress in Paris in 1876.¹⁰ A year later the Russian Chief Headquarters used that same map in the Russo–Turkish War (1877–1878).

Apart from the materials mentioned above Kanitz left a heritage of a lot of other images. Part of them contribute to the documenting of some already disappeared monuments from the Bulgarian territories, others saved unique moments connected to the manners of everyday life and customs of the Bulgarians.¹¹ This is the point to clarify that these materials, which – due to objective reasons – were not processed and classified, today are subject of study and systematization of the archivists at the Scientific Archives at the Bulgarian Academy of Sciences. The long-standing presence of Kanitz among the Bulgarians inspired his sympathy and respect to the nation whose struggle and suffering he witnessed. He always tried to help in all kinds of circumstances irrespective of whether it was a political action or charity. Data and other information show that his cordial relationships with Bulgarians could be found not only in the archives documents but in numerous memories of public figures and politicians which were published after 1878. Kanitz met the creation of the Principality of Bulgaria with sympathy and satisfaction adequate to the feelings which the Bulgarians themselves cherished to him. In 1879 the Constituent Assembly in Tarnovo “... counted him in the number of those people who had done good to the Bulgarian people” and the Assembly made a decision on the 24th of May to send a telegram to Kanitz with gratitude and acknowledgment.¹² In 1883 Prince Alexander awarded him the medal „St. Alexander”¹³ and a year later Kanitz was elected as an honorary member of the Bulgarian Literary Society (today BAS – the Bulgarian Academy of Sciences).¹⁴

In the end of his life F. Kanitz presented as a gift to the Bulgarian Academy – and to the Bulgarian people respectively – his personal archives and library carefully collected over the years.¹⁵ The correct executor of his last wishes has been his nephew Jack Kanitz. On the 28th of November 1929 he informed BAS that he would send part of the archives and the artistic heritage of Kanitz to Sofia. This part consisted of 4 cases with photographs, some antique objects, minerals, his private collection of books, as well as a manuscript which hadn't been published yet. A month later the secretary of BAS Ivan Peev¹⁶ confirmed the receiving and

10 In the fund of Kanitz there are several preserved big photographs which represent the exhibition halls of the Congress as well as the awarded exhibits.

11 Мавродинов, Никола, Феликс Каниц като изследвач на български и сръбски художествени паметници [Mavrodinov, N., Felix Kanitz as a Researcher of the Bulgarian and Serbian Art Monuments]. – Списание на БАН, I, XIII, 1942, с. 91–116.

12 Златарски, Васил, Феликс Ф. Каниц (2.VIII.1829–7.I.1929). – Летопис на БКД, С., 1904, кн. IV, р. 114.

13 Динев, Петър, Към въпроса за отношението на българите към делото на Феликс Каниц [Dinekov, P., To the Issue about the Attitude of the Bulgarians to the Deed of F. Kanitz]. – Сп. На БАН, I, XIII, 1942, р. 117. See also: Фежер, Геца, Феликс Ф. Каниц – живот, пътувания и научно дело [Feher, G., Felix F. Kanitz – Life, Travels and Scientific Work]. С., 1936, с. 93–94.

14 НА-БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 27.

15 Лос. cit., ф. 6к.

16 Ivan Peev-Plachkov (1864–1942). Public figure, enlightenment activist and politician. Minister of Education in the Governments of T. Ivanchov, R. Petrov, Iv. Ev. Geshov and St. Danev. Active Member (1900) and Secretary of BAS (1911–1933).

A view to Tarnovo. Water-colour. F. Kanitz

thanked Jack Kanitz for the donation.¹⁷ A mediator for receiving of these valuable archives is the Bulgarian ambassador in Vienna Todor Nedkov.¹⁸ In the same year BAS prepared a solemn celebration of the 100th anniversary from the birth of Felix Kanitz where Jack Kanitz was also invited to be present.¹⁹ A scientific session was organized and the members of BAS Anastas Ishirkov,²⁰ Stoyan Romanski²¹ and Bogdan Filov²² delivered speeches about the contribution of F. Kanitz to the Bulgarian science. In their reports the three professors presented Kanitz as a geographer, ethnographer and archeologist.²³

On the 10th of March 1936 through the Bulgarian Czar's Legation in Budapest the Academy received the last part of the donation – one “case which contained water-colour paintings of Mr. Kanitz” and this accomplished his rich and unusual archives. Thus in a framework of approximately 7 years a fund was constituted which keeps the heritage bequeathed by the deeply loving Bulgaria F. Kanitz. The archives contain artistic materials, photographs, maps and documents. Among the first ones there are pencil sketches and drawings of regions, towns, mountain peaks, characteristic of the time tools, historical monuments, everyday scenes, national costumes and original ink drawings, printed engravings and lithographs parts of which are connected to the customs, history and culture of the Austro-Hungary and of some the countries neighbouring Bulgaria. The most significant and valuable part of this group of documents are the 34 water-colour paintings which represent some Bulgarian towns, picturesque regions and monasteries. The paintings were presented to the public in Vienna in 1885 at a charity exhibition devoted to the victims

17 HA-BAH, ф. 1к, оп. 2, а.е. 556, л. 82, 84; а.е. 581, л. 28, 29.

18 Todor Nedkov (1869–1950). He graduated Conservatory in Russia and Political Studies in Paris. Professional diplomat; Consular and Minister Plenipotentiary in Skopje, Bitola, Budapest, Bern and Vienna; father of the artist Vera Nedkova.

19 HA-BAH, ф. 1к, оп. 2, а.е. 543.

20 Anastas Ishirkov (1868–1937). Founder of the geographic science of Bulgaria; scientist and teacher, member of BAS (1904).

21 Stoyan Romanski (1882–1959). Linguist – Slavonic philology, and ethnographer; active member (1929) and Secretary of BAS.

22 Bogdan Filov (1883–1945). Archeologist, art historian, teacher and politician. Member of BAS from 1918; Chairman of BAS (1937–1944).

23 Фехер, Г., оп. cit., p. 113.

Baba Vida's Towers. Water-colour. F. Kanitz

of the Serbian–Bulgarian War. These pictures are works by several artists from Vienna and they were produced according to original sketches and under the supervision of Kanitz.²⁴

The original photographs and some post cards from the fund of Kanitz also belong to the group of the illustrative materials. Their value is determined both by the presented types of people and sites, and by the fact that they are creations of some of the earliest photographers' studios on the Balkans.

Third, but not in order of importance, is the collection of valuable geographic maps of Balkan territories connected with the names of Ami Boué, Heinrich Kiepert and others. Here the unpublished manuscript of his book "Principality Bulgaria in the Past and Present"²⁵ is kept. In the archives of Kanitz one can also see a collection of his traveller's notes, copies of ancient inscriptions, sketches of various monuments and interesting geographic sites, etc.

When we talk about the archival heritage of Kanitz we have to specify that some important documents are missing, in particular: his private correspondence with Heinrich Kiepert, Ami Boué, Yanko Shafarik, Cukich, Dragan Tsankov, Aleksandar Liutskanov, Ivan Georgov, Nedialka Tsankova and some of the Bulgarian scholars who received scholarships from the Oriental Museum established in 1873 in Vienna.²⁶ Some information exists that those documents were used by Prof. Géza Fehér when writing his book about Kanitz "Life, Travels and Scientific Deed",²⁷ sponsored by the academic fund "Napredak" in Bulgaria. In 1959 in connection to the forthcoming solemn celebration of the 130th anniversary of the birth of F. Kanitz the chief custodian of the Archives Institute Petar Miatev sends a letter to the son of Prof. Fehér to clarify the status of the missing documents. There isn't concrete

24 The original title of the Exhibition Catalogue: *Bildervom Kriegsschauplatzeaus Serbien, Bulgarien und Ost Rumeliennach Originalskizzen des Orientreisenden F. Kanitzausgeführt*. L. E. Petrovits, A. Rieger u. A. Wien, 1885.

25 НА-БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 4.

26 Фехер, Г., *op. cit.*, pp. 86, 94, 98.

27 In his book which was devoted to F. Kanitz Prof. Kanitz wrote: "... The testimonies, numerous letters and newspaper articles by Kanitz were presented to me by his nephew Mr Jack Kanitz, Hungarian Royal State's Chief Advisor, who thus gave me the chance to make this work complete. ..." See: Фехер, Г., *op. cit.*, p. 5.

НА-БАН, ф. 14с, оп. 1, а.е. 129.

information about what happened to them, therefore the issue of completing the archives of Kanitz remains open.²⁸ Irrespective of its incompleteness, it continues provoking the interest and attention of researchers. Over the years on various occasions materials about F. Kanitz have been published in different scientific sources and media. But none of them has claimed to be complete and thorough research of his life, work and merits to the Bulgarian people.²⁹

*

The other significant and extremely valuable part of the heritage of Kanitz submitted to BAS is his private collection of books. It is known that the contents of such collections is an important source for getting to know the owner, his professional and personal characteristics, preferences, relationships and influences he experienced. The library of Kanitz is a unique literary collection which nowadays exists as a separate library. It consists of 836 volumes which are extremely various in type, contents, language and chronological borders. The most significant is the number of books – 607 volumes, followed by 225 copies of articles from scientific selections, journals and newspapers. All of them are bound in hard covers and shaped like books – this mode was characteristic of the private scientific libraries in the period 19–20th centuries.

The collection also has 4 albums, one of them is connected to the second census of the Bulgarian population in 1892.³⁰

The language analysis of the publications points out that the library of Kanitz contains literature in 8 languages which demonstrates the rich culture of the owner. Books in German language prevail (543 volumes) but there also books in Serbian, French, Bulgarian, English, Russian, Latin and Italian. The earliest issue is from 1963 and the latest is from the beginning of the 20th century. Concerning the amount – the most numerous are the books published in the period 1850 – 1900 г. (737 volumes) which coincides with the most active and fruitful age of their owner. After the year 1900 Kanitz bought only 52 books.

This library is extremely various in contents: linguistics, fiction, geography, history, archeology, ethnography, religion, arts and crafts, economics, science, transport, agriculture, forestry, etc. This closely corresponds to the areas of his scientific and research interests.

The greatest group of books (191 volumes) are related to historic science, especially about the history of Serbia, Bosnia, Herzegovina, Romania, France, Turkey, Greece and Austro–Hungary. A significant part of them are books in military history and warfare (strategy, tactics, operations, military intelligence, etc.) which are connected to the Balkan Peninsula. A great part of the library of Kanitz contains research in archeology, numismatics and epigraphy – over 70 titles. The books in the area of geography are 121.

28 Ibid.

29 Киселов, Г. В., Феликс Каниц (по случай 75-та му година) [Kiselov, G., V. Felix Kanitz (on the Occasion of His 75th Anniversary)]. – Пер. сп. на БКД, I, XIII, 1902–1903, pp. 463–467; Мавродинов, Н., *op. cit.*, pp. 91–116; Динеков, П., *op. cit.*, pp. 91, 117; Златарски, В., *op. cit.*, p. 110; Фехер, Г., *op. cit.*, p. 168; Романски, Стоян, България в образите на Феликс Каниц [Romanski, St., Bulgaria in the Images of Felix Kanitz]. С., 1939, p. 195; Лавков, Лазар, Феликс Каниц и неговата оригинална карта на Дунавска България и Балканите [Lakov, L., Felix Kanitz and His Original Map of the Danubian Bulgaria and the Balkans]. С., 1981; Вълчев, Боян, Феликс Каниц – Колумб на Балканите [Valchev, B., Felix Kanitz – the Columbus of the Balkans]. – Сп. Наука, 2009, № 6, с. 68.

30 Аلبум. Статут на населението след преброяването на 1 януари 1893 г. [Album of Graphic Statistics. The status of the population after the census on the 1st of January 1893]. С., 1896. Table 36.

The writings in linguistics and philology amount to 72, and those in economics and law are 32 and 16 respectively. The research titles in anthropology are 40 and demonstrate the interest of Kanitz towards the origin and development of man and human races, towards finding the connection between the natural conditions and their influence on one's temperament, the degree of his mental development, the level of his moral virtues, etc. The smallest is the number of the books in science, followed by single copies of books in physics, mathematics, astronomy and biology.

A special characteristic of the private library of Felix Kanitz is the fact that a significant part of the books contain donation inscriptions and autographs. This confirms the information both about the active relations of Kanitz with scientists, public figures and politicians from European countries, Serbia and Bulgaria, and about his serious authority of a researcher and scientist.

*

The artistic work and literary heritage of F. Kanitz which have been preserved until today are valuable elements of the common European material and spiritual culture. The time has come for them to be presented correctly in the scientific world and through the new communication technologies to become available for the public. The Scientific Archives and the Central Library of BAS have a mutual project for specifying and broadening the knowledge about the life and work of Kanitz, and for digitalizing and publishing pages of his private archives.

This is a responsible research task which has an important significance for affiliating the Bulgarian culture into the European cultural environment, because the image of Bulgaria – as it has been created in pictures and words by F. Kanitz – will contribute to the deeper understanding of our nation. We hope that the resulting outcomes from the project will provoke serious interest among Bulgarian and foreign scientists and will broaden opportunities for future interdisciplinary research. We believe that this contribution of the Academic Archives and Library will be highly appreciated and acknowledged.

ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА ФЕЛИКС КАНИЦ, СЪХРАНЯВАНО В БАН

Р. СИМЕОНОВА, Д. АТАНАСОВА, Г. ЙОНЧЕВА, Д. ИЛИЕВА, ЦВ. ВЕЛИЧКОВА

Научен архив на БАН

Резюме

Унгарският пътешественик, етнограф, географ и художник Феликс Каниц е личност с изключително значение за опознаването на българските земи в годините, непосредствено преди Освобождението на България.

През 60-70 години на XIX в. Каниц пътува с изследователска мисия в Босна, Херцеговина, Черна гора и Далмация. След 1860 г., воден от интереса си към географията, топографията, археологията и старините, Каниц посещава и българските земи. В резултат на многобройните си пътувания, най-вече в Северна България, той оставя богат архив от художествени материали. Той съдържа моливни скици и рисунки на местности, градове, планински върхове, оръдия на труда, археологически паметници, битови сцени, национални облекла, както и рисунки с туш, печатни гравюри, литографии, снимки, карти и документи. Сред трудовете му ярко се откроява монографията му „Дунавска България и Балканът“, която представя българите и българските земи в текст и образи.

След неговата смърт, по волята на Каниц, архивът му и 34 броя оригинални акварела пристигат от Виена в България (1929, 1936) и днес се пазят в Научния архив на БАН. Феликс Каниц дарява на България и личната си библиотека, която се съхранява в Централната библиотека на БАН. Тя съдържа 836 тома изключително разнообразни както по вид, така и по съдържание книги на немски, сръбски, френски, български, английски, руски, латински и италиански езици.

Художествено-документалното и книжовно наследство на почетния член на БАН Ф. Каниц (1884), като част от общоевропейското културното наследство, днес предизвиква жив интерес сред наши и чуждестранни изследователи.

The Road of Photography from Paris to the Bulgarian Lands – from the Daguerreotype Invention (1839) to the Liberation (1877/78)

Chavdar Vetov

Institute for Historical Studies – BAS

The appearance of photography in the first half of the 19th century provides us the possibility for a quick and precise visual representation of the real world. In this way, the photography that reflects reality can be viewed as a valuable document for the research of the past.

In 1839 the physicist Francois Arago made an official report in front of the French Academy of Sciences about a new technology for reality reflection invented by Louis Daguerre. The process of refraction of light through a system of lenses and its reflection on chemically treated paper or a metal plate, leading to an exact image of reality, was called photography.

European photographers were attracted by the wonders of North Africa and the Near East – lands within the borders of the Ottoman Empire. This world was exotic and unknown; a cradle of ancient civilizations, a birthplace of Judaism, Christianity and Islam religion.

In 1839 Goupil Fesquet travelled to the Orient where he took some of the first photographs of its landmarks. He photographed Egypt, Syria, the Palestine territories. Another Frenchman – Joseph Girault de Prangey also travelled to the Near East and between 1842 and 1845 he managed to take a great number of photographs of Islamic architecture. His book entitled “Monuments arabes d’Egypt de Syrie, et d’Asie-Mineure dessinés et mesurés de 1842 à 1845” containing almost one hundred photos was published in 1846 in Paris. The French author Maxime du Camp studied the art of photography and took hundreds of photos on his journey to the Orient. In 1848 and 1849 he published books and articles including pictures from Smirna, Effes, Egypt, Palestine, Syria, Istanbul.

The end of the 18th century was a time of reforms in the Ottoman Empire in the military, social and economical spheres. The west Europeans’ achievements served as a model for them. The contacts between the East and the West resulted in the reinforcement of the European influence in the Empire.

In spite of the opinion of some Islamic clerics that the creation of men’s images (anthropomorphic illustrations) contradicted the Islamic doctrine, photography won the support of the educated Turkish society. Meanwhile, the Empire was socially and economically underdeveloped. The Ottomans didn’t have enough resources to reach the technological achievements of Western Europe. There were no technological and educational institutions in support of scientists. Society was not developed enough to appreciate and use the technological achievements. Hence, the photographic art in the Ottoman Empire arose and spread through foreigners.

The first official information about photography appeared in the Turkish press on 28 October 1839.¹ The article explained in short Daguerre's method of creating images on a copper plate. It was noted how valuable this invention was, and how it was greeted by common enthusiasm.

The first photo studios in Istanbul opened in the quarter of Galata (also called Pera). That part of the Ottoman capital had been inhabited by Italians and Frenchmen since the medieval times. The offices of the European merchants and the embassies of the western countries were situated there. About 110 photographers worked in Istanbul between 1850 and 1870. Only few of them were Turks.

The Bulgarian Historical Archives at the St. St. Cyril and Methodius National Library and namely the "Portraits and Photos" collection preserve photos taken in the studio of Basil Kargopoulo who was a Greek photographer in Istanbul. Many clerics had their photographs taken in this studio – prominent figures in the struggle for independent national church,

A photograph of the Bulgarian revolutionaries Hristo Botev, Nikola Slavkovand, Ivan Drasov, sitting at a table with a skull, gun and sword. The original is kept in St. St. Cyril and Methodius National Library, Bulgarian Historical Archives, collection "Portraits and Photos"

¹ Cizgen, E., *Photography in the Ottoman Empire 1839–1919*. Beyoglu: Haset Kitabevi, 1987, p. 20.

intellectuals and public figures such as Stefan Bobchev, Todor Iliev, Stefan Stefanov, the merchant Nikola Tapchileshtov.

A great number of photos of Bulgarian teachers, clerics and students from Robert College were taken in the studio of the Armenian brothers Abdullah.

Another famous photographer working in the capital of the Ottoman Empire was Pascal Sebah. He was born in Istanbul, but was of a catholic conviction. Photos of Bulgarian revolutionaries Georgi Benkovski, Georgi Izmirliiev were taken in his studio. Photographs, taken in Istanbul but by unknown authors and studios, are also kept in this collection – for instance, the photos of Konstantin Arabadjiev and Sava Dobroplodni.

The quick progress of the photographic technology in Western Europe led to its spreading and popularization on the Balkans. After Istanbul, studios appeared in Bucharest and Belgrade. The Bulgarian Anastas Karastoiarov opened a photo studio in Belgrade in 1863. The revolutionary N. Hitrov opened another one in Bucharest. Since Bulgarian revolutionaries resided in both cities, they had their photographs taken there.

The first photographers in the Bulgarian lands were foreigners. The locals learnt the photographic techniques from them. Photographers M. Kamerman, Fr. Bauer and Josef Habshid worked in the city of Ruse, Karlo Albrecht took photographs in Varna, foreign photographers settled in the other bigger cities as well. They took photographs of revolutionaries, volunteers in the wars against Ottoman Empire, of clerics, teachers with their students, merchants. Due to the social, economic and political conditions in the Bulgarian lands, the first Bulgarian photographers (also called “light artists”) only dabbled in photography.

Bulgarian Revival intellectuals were the first to explore the technical achievements of Western Europe. Photography was one of them. Public figures, revolutionaries, merchants, all left a memory of their life-work through photographs. Before the Liberation of Bulgaria the achievements of Bulgarian photography were unassuming, but after 1878, when the society started building an independent and modern state, undertaking the way to industrialization, a lot of technical innovations became popular, and photography was one on of them.

BIBLIOGRAPHY

- Боев, П., Разговор за фотографията. С., 1990.
 Боев, П., Фотографското изкуство в България 1856–1944. С., 1983.
 Попсадова, Д., Опис на сбирката „Портрети и снимки”, Т. I–III, С., 1975–1989.
 Попсадова, Д., Фотографските снимки като исторически извори. С., 1984.
 Buerger, J., French Daguerreotypes. The University of Chicago, 1989.
 Cizgen, E., Photography in the Ottoman Empire 1839–1919. Beyoglu: Haset Kitabevi, 1987.
 Gernsheim, H., The History of Photography. Oxford, 1995.
 Gunthert, A., L'Art de la photographie. Citadelles & Mazenod, 2007.

ПЪТЯТ НА ФОТОГРАФИЯТА ОТ ПАРИЖ ДО БЪЛГАРСКИТЕ
ЗЕМИ – ОТ ИЗОБРЕТЯВАНЕТО НА МЕТОДА „ДАГЕРОТИПИЯ“
(1839) ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1877/78)

ЧАВДАР ВЕТОВ

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Появата на фотографията през първата половина на XIX в., дава възможност за бързо и точно визуално възпроизвеждане на заобикалящата човека действителност, каквато другите съществуващи по това време изобразителни техники не предлагат. По този начин, фиксираната чрез метода на фотографията реалност, може да се превърне в ценен документ за изследване на миналото.

В търсене на нови и интересни обекти за снимане, европейските фотографи са привлечени от забележителностите в Северна Африка и Близкия Изток – земи които се намират в границите на Османската империя. Западно-европейското общество се интересува от Ориента, той е екзотичен и непознат, люлка на стари цивилизации, на юдейската, християнската и мюсюлманска религии.

Поради по-изостаналото социално-икономическо положение на османската държава в сравнение с индустриализиращите се европейски общества, тя не разполага със собствени ресурси, за да развие технологичните постижения на Западна Европа. По тази причина появата и развитието на фотографското изкуство в Османската империя е дело на чужденци.

В европейските ателиета на Цариград, се фотографират и голям брой български революционни дейци, търговци, деятели на църковно-националната борба, интелектуалци. В сбирката „Портрети и снимки“ в Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ се палят фотографии направени в студията на Васил Каргопуло, братя Абдулах, Паскал Себах и др.

Както в Цариград, така и в българските земи първите фотографии са чужденци. От тях местните жители изучават техниката на снимането. Възрожденската интелигенция е тази част от българското общество, която първа се докосва до техническите постижения на Запада, едно от тях е и изкуството на фотографията. Чрез нея общественици, революционери, деятели, свързани с църковния въпрос, учители, търговци оставят както спомен за делата си, така и специфична информация за тяхното съвремие.

Една дигитална „среща“ на българистиката и унгаристиката: база данни¹

Ина Вишоградска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Адаптирането на заемки, езиковият контакт и чуждото влияние са неизменно сред най-притегателните лингвистични проблеми. Настоящата работа разглежда именно богатството от славянски заемки в унгарския език, като целта е да „осветли“ езиковия материал, събран в трудовете на унгарски учени: представя се идеята за създаване на дигитална база данни на славянските заемки в унгарския, като се набелязват основните параметри, както и факторите, които играят роля за функционирането ѝ, и изобщо за приложимостта на таъв тип база данни. Славянските елементи в унгарския език са сред най-старите – навлизат в езика през периода XI–XV в. – и едновременно с това са и най-многобройните – поради геоисторически причини и поради факта, че езиците-донори са различни славянски езици. А изворовите данни за славистиката, и по-специално, за българистиката са изключително интересни.

Задачата на подобен тип база данни не е да се изброят трудовете и приносите на унгарските лингвисти слависти (което безспорно също би представлявало интерес), а по-скоро чрез разкриването на конкретни характеристики на част от унгарския лексикон – славянските елементи – да се обърне внимание върху изходната форма, която е „запечатана“ в приемания унгарски в облика си отпреди седем-десет века. Именно тези словоформи могат да хвърлят допълнителна светлина върху някои тенденции в развитието на самите езици донори, славянските езици.

1. За елементите от славянски произход в унгарския език

Далеч назад през вековете отвеждат следите от интереса към славянските елементи в унгарския език.² За славянските езици като обект на изследване може да се говори след края на XVIII в.; а многобройните и изключително сериозни работи върху славянските заемки в унгарския език от XX в. са показател за наличието на славистична школа в Унгария с ярки представители: Оскар Ашбот, Ласло Хадрович, Янош Мелих, Ищван

¹ Настоящата работа е реализирана с помощта на научен проект ДМУ 03117/14.12.2011 г.

² Свидетелство за интереса към славянските елементи има още в появилия се през 1595 г. петезичен речник „*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Vngaricae*“. На страниците от 118 до 123 са разположени 305 хърватско-унгарски словесни еквиваленти (думи) и е отбелязано, че унгарските думи (съответствия на хърватските) са всъщност славянски думи, навлезли в унгарския език. Това е дело на славянския хуманист полихистор Фаустус Веранчич (Верантиус), от чиято дейност е резултат и самият речник. За начало на изследванията върху славянските заемки в унгарски в съвременния аспект може да се посочи трудът на словенския учен Франц Миклошич (1813–1891) „*Die slavischen Elemente im Magyarischen*“, издаден през 1871 г. във Виена. Речниковата част на изследването предизвиква изключителен интерес в унгарската лингвистична общност. Тя е преведена и представена в 11 издания на академичното списание от 1882 г.

Кнежа, Имре Х. Тот и много други. Сред по-младите изследователи са и Андраш Золтан, Габор Балаж, Ищван Феринц, Агнеш Кациба, Михай Кочиш и др. Сред най-влиятелните представители има и изявени българисти – Имре Х. Тот, а от младата школа – Габор Балаж. За съжаление не мога да твърдя, че този интерес е реципрочен – уралистиката, по-точно, унгаристиката, не е така „популярна“ област в България.³

Встрани от фокуса на изследванията обаче се оказва фонологичното адаптиране на славянските заемки. Основната задача на разработките е етимологична. Освен с разкриването на думите и регистрирането им като славянски, езиковедите се занимават и с конкретния език-източник. За тази цел се следят фонетичните характеристики на заетите думи, но в качеството им на основа, показател за принадлежността им към един или друг славянски език.

1.1. Разглежданият материал представлява един обширен слой от заемките в унгарския език, които обуславят почти 10% от лексиката му. Думите са навлизали в него в продължение на стотици години, като са попадали в различни етапи от развитието му. Именно поради високата степен на нативизация, унгарските изследователи срещат трудности при утановяването на точния славянски език, от който е заета конкретната словоформа, и са се обединили около принципа да има сборно название на всички елементи от различните славянски езици – български, хърватски, сръбски, чешки, словашки, словенски, полски и т.н. – *славянски заемки*.

1.2. *Източници*. Обширният и изчерпателен труд на Ищван Кнежа „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” [„Славянските заемки в унгарския език“] (том 1 и 2) е един от основните трудове, чиято задача е събирането и проследяването на етимологията на всички думи, които имат славянски произход.⁴ Книгата обхваща лексикалния слой, съдържащ думи, навлезли в унгарския от и през славянски езици. Всяка една лексикална единица е представена с информация къде и кога е регистрирана първата ѝ графична поява и е посочен най-вероятният славянски език източник. В голяма част от случаите са представени и хронологично разпръснати графични или диалектни варианти на една и съща дума. Именно поради тази причина трудът е полезен и богат източник не само за изследователите на унгарската лексикология, но и за славистите, занимаващи се с фонологични, морфологични или лексикални проблеми на дадени славянски езици. Много от разглежданите думи без усилие могат да бъдат идентифицирани като имащи славянски корени, а значението на една част от тях става ясно за носителя на някой славянски език (особено на български език), без да е необходимо да се допита до обясняващите значения бележки.

1.2.1. Едновременно с това редица думи, определени като славянски, имат най-разнообразна съдба и относително неуточнена история. Самият автор на доста места изказва мнение, че не може със строга увереност да се определи дали дадената дума е със славянски произход, или просто някой славянски език е спомогнал при навлизането ѝ в унгарския. Пример за подобна дума е унгарската *deszpot*, заета през славянски (<*деспот*) от гръцки (<*δεσποτης*). И докато посоченият случай е относително ясен като

3 Тук може да се посочи студията на Беню Цонев (Год. СУ-ИФФ, т. XIII-XIV, С., 1920, с. 1–27 1917/18, който е описал взаимното езиково влияние между българи и унгарци; както и изследвания през последните десетилетия – сред тях са трудовете на Борис Парашкевов, Александър Александров, Индра Маркова, Лиляна Лесничкова, Савелина Банова, Дьора Сонди и др.

4 Kniezsa, I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Bp., 1974.

схема на заемане, то съществуват голяма част „двойствени“ случаи, при които е ясно, че има досег със (и влияние) славянски език, но точният произход на думите остава неясен. Тази проблематика в унгарската славистиката е може би най-разглежданата и въпросът за произхода на дадена дума – доколко може да бъде класифицирана като славянска, от кой точно език е заета и т.н. – често провокира научни дискусии.⁵ Несъмнено с откриването на нови, досега непознати писмени паметници, е възможно да се хвърли светлина върху точната етимологическа история на някои от тези унгарски думи, както и вероятно това дълго да остане в областта на догадките.

2. Хронология и стратификация

Както бе посочено, славянските елементи са сред най-старите лексикални единици в унгарския език, което мотивира изследователите да търсят момента на навлизането им дори преди появявата на унгароезичните племена в Европа. Връзки между славяноезични и унгароезични племена се наблюдава още през ок. IX в. (станали на територията на южните руски степи). Смята се, че от този период в унгарския са останали славянски думи, естествено малко на брой, например: *szégyen* ‘част от въдица’, *tanya* ‘махала’, *terem* ‘зала’, *lengyel* ‘поляк/полски’.⁶ Друг източник на славянските заемки в езика е субстратът, идващ от асимилираните славянски племена, които унгарците са заварили в Карпатския басейн. Според И. Х. Тот (1984) това е било славянобългарско население, организирано в държавно и църковно отношение. Авторът отчита, че влиянието на българите от Карпатския басейн върху унгарския език е значително и оказва по-сериозно влияние, отколкото изглежда на пръв поглед. Това негово мнение се подкрепя и от други видни слависти, напр. Ашбот и Кнежа. В резултат от това унгарците са заели думи, семантично свързани с бита, държавността и правото, термини от византийския християнски ритуал, занаятчийски професии и др.

2.1. Както бе отбелязвано по-горе, количеството на заетите славянски елементи далеч надхвърля броя на заемките от който и да било друг език (напр. тюркски – почти 5% от лексиката, а немски малко над 5%). Влиянието на всички славянски езици е безспорно, но те са такъв сериозен фактор само взети заедно. Идеята за запазване на цялостен, обединен облик на славянските говори намира широка подкрепа сред езиковедите, като се утвърждава тенденцията да се говори с общото название *славянски* за всички заемки, които са навлезли в унгарския от различните славянски езици. Друг основен мотив за това „обобщено“ отношение към думите лежи във факта, че в много случаи е невъзможно да се установи със сигурност от кой точно славянски език е заета дадената дума.⁷

Дълбоката асимилация и силното присъствие на не малко славянски думи проличава и в словообразователната активност. Според Сигетвари такива тенденции могат да се търсят при всяка една привнесена дума, стига тя да е пребивавала в езика достатъчно дълго.⁸ Принципът за темпо на нативизацията всъщност поддържа факта, че унгарският е в състояние да припознае чужд елемент изцяло като свой и да го натовари граматически.

5 Вж. напр.: Тот, И., По въпроса за славянските заемки в унгарски език. – Български език, 2006, № 1, с. 91–98.

6 Zoltán, A., Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Bp., 2005, p. 20.

7 Пак там; Bárczi, G., A magyar szókincs. Bp., 2001 и др.

8 Kertész, Zs., Vowel Harmony and the Stratified Lexicon of Hungarian. – In: The Odd Yearbook, 7, 2003, pp. 62–77.

Поради факта, че славянските думи са изключително отдавна в унгарската лексика, както и поради тяхното сериозно количествено присъствие – броят им приближава този на думите с угрофински произход (Золтан отбелязва, че угрофинските основи обуславят малко над 10%⁹), често една славянска дума е в основата на продуктивно семейство от сродни думи и композити, напр.:

(1) <i>tiszt-</i> < стб. <i>чьсть</i>	
tiszt-el	tiszt-eleg
tiszt-elendő	tiszt-elet
tiszt-eletadás	tiszt-eletdíj
tiszt-eletes	tiszt-eletkör
tiszt-eletlen	tiszt-eletlenség
tiszt-eletpéldány	tiszt-eletreméltó
tiszt-elgés	tiszt-elő
tiszt-eltet	tiszt-es
tiszt-ességtelen	tiszt-i
tiszt-jelölt	tiszt-ség и др. ¹⁰

Тяхното присъствие не е ограничено само в една част на речта и, както е видно от многобройните примери по-горе, те са изключително витални (активни) в унгарската морфология и морфосинтаксис. Освен в най-различни части на речта, славянски произход имат и редица географски и лични имена, напр. *Balaton* ‘Балатон’, *Pest* ‘Пеща’, *Kovács* ‘Ковач’, *Mészáros* ‘Месарош’, *Bodnár* ‘Боднар’, *Kádár* ‘Кадар’, *Takács* ‘Токач’, *Szász* ‘Сас’ и др. Немалка част от славянските лексикални единици са се превърнали в диалектни форми.

3. „Лингвистичен разрез“

Базата от данни, налични в трудовете на унгарски слависти, безспорно представляват източник за конкретни разработки на различни лингвистични дирения. Пример за „приложимостта“ им са наблюденията върху някои фонологични паралели, представени по-долу. Този подход – чрез един „лингвистичен разрез“ – към славистичния/българистичния материал в трудовете на унгарските слависти, е избран с цел да се демонстрира един от многото аспекти за почерпване на информация, а също и за богатството на славистичния корпус.

3.1. *Фонологични паралели* Преплитането на чуждата и родната фонологична система, което се наблюдава при заемаването на думи, понякога води до появата на форми, носещи белезите на двата езика. Независимо, че се изхожда от унгарската форма, не убягват от внимание следите, останали от славянския произход.

3.1.1. При едновременното протичане на две отделни тенденции, засягащи вокалните системи (морфофонологично генерирани промени) в унгарския и славянските езици, се наблюдава следното: 1) изпадането на краесловна редуцирана (слаба) гласна (*i, y, u, ü*) в унгарския, и 2) изпадането на славянските ерове в идентична

⁹ Zoltán, A., цит. съч., с. 11.

¹⁰ По Zoltán, A., цит. съч.

позиция (___#) и в неударена позиция.¹¹ Като резултат от това в унгарския се установяват следните словоформи (заемки):¹²

- (2)
a. olasz < сл. власи	‘италианец’
ret(e)k < сл. getky	‘репичка’
б. molnár < сл. mlynar	‘воденичар’
reség < сл. пьсарь (ср. псар)	‘(арх) кучкар’

Както се вижда от примерите, в резултат от взаимодействието на двете системи при рецепцията на думите, те дават форми, контролирани от фонологичните условия в унгарски, както се очаква: в краесловна позиция изпадат гласни (нередуцирани), които биха се запазили в славянския език.¹³ В примерите от 2.а. унгарската вокална промяна е „отнесла“ и иначе неподлежащи на изпадане в славянските езици гласни – в този случай унгарският език действа като асимилиращ (а унгарската вокална система е „разпознала“ краесловната гласна от заемките като „своя“). От друга страна, както показват примерите от 2.б., унгарският език запазва еровете, ако са в позиция, различна от края на думата. Независимо, че в славянските езици изпадат, в унгарския те не са засегнати, защото правилото за вокалната промяна действа само по отношение на краесловна гласна.

3.3. Гореописаните примери за някои аспекти в процеса на адаптиране на славянски думи са нагледно доказателство в подкрепа на споменатото вече твърдение, че заемките от момента, в който попадат в унгарския език, се третираат като вътрешноезиков елемент. И именно там трябва да се търсят механизмите, използвани за тяхното адаптиране. Естествено, заемките (дори след попадането им в приемащия език) се разпознават от унгарския език като чужди елементи – поне докато са „пресни“. Независимо от това (или именно поради този факт) те се асимилират и попадат в *ядрото* (ако ползваме терминологията на Ито и Местер).¹⁴

До изпадането на еровете в славянските езици се срещат изключително отворени срички, като в предвокалната позиция се среща често струпване на повече от една или две съгласни (характеристика на славянските езици, запазила се и досега).¹⁵ Оптималната конструкция на сричката в унгарския е CV и има следната особеност, наследена от угрофинския: нетърпимост към струпването на консонанти в онсета (предвокалната консонантна група). В съвременния унгарски език се срещат маргинални думи (изключително от чужд произход), които имат две и дори три (състоящи се от строго определени) съгласни, но през този период наличието на повече от една съгласна пред вокала, особено в началото на думата, е съвсем необичайно за унгарския. Поради това

11 За изпадането на краесловна кратка (слаба) гласна в унгарски вж. академични граматика, напр.: Bárczi, G., L. Benkő, J. Berrár, A magyag nyelv története. Вр., 2002, pp. 146–147; за изпадането на славянските ерове напр. в: Велчева, Б., Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С., 1980, с. 112–139.

12 Примерите са по: Kniezsa, I., цит. съч.

13 Велчева, Б., цит. съч.

14 Itô, J., A. Mester, Japanese phonology. – In: Goldsmith, J. (Ed.), The Handbook of Phonological Theory. Cambridge, Mass.–Oxford, 1995, pp. 817–838.

15 Велчева, Б., цит. съч.

унгарският „разбива“ консонантните струпвания в началото на думата, дори и ако се състоят само от две съгласни:

(5) унг.	(през) слав.	
barázda	< бразда	‘бразда’
kalász	< клас	‘житен клас’
király	< крал	‘крал’

Тази „нетолерантност“ при адаптирането постепенно избледнява и в по-късни заемки такива двойни (а и в ограничен брой тройни) консонантни предвокални комбинации се запазват:¹⁶

(6) унг.	(през) слав.	
brindza	< brynza-brzndza (<рум. branza)	‘(вид)сирене’
grulya	< grul’a	‘(диал)картоф’
klapес (<klapcsi)	< chlapес	‘хлапак’

Тези несвойствени за унгарската фонологична система звукосъчетания разширяват „дупчиците на ситото“ и се оказва, че картата на фонотактичните ограничения придобива нови очертания.

4. Славянските елементи предоставят широк диапазон за изследване от диахронна гледна точка, тъй като групата заемки съдържа елементи, навлизали в езика основно още през периода X–XII в. Те попадат под ударите на многобройни и разнообразни езикови тенденции, действали, зараждали се и изчезвали през вековете. Така дават възможност да се надникне назад и да се изясни силата и обхватът на действие на езиковите явления през отделните периоди от историята на фонологичната система на българския език, както и на някои морфологични и лексикални проблеми.

Настоящата работа само леко повдига „плащя“, под който се намира ценен езиков материал, и е част от едно по-обширно изследване, чрез което славистичният материал от трудовете на унгарските слависти да бъде досъпен за българската лингвистика.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bárczi, Géza, A magyar szókincs. Вр.: Tinta Könyvkiadó, 2001.
- Балаж, Г. Л., Системна конгруенция в българската диахронна морфология. – В: Епископ-Константинови четения, т. 9, 2005, Шумен, с. 9–16.
- Велчева, Б., Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С.: Издателство на БАН, 1980.
- Zoltán, A., Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Вр.: Lucidus kiadó, 2005.
- Itó, J., A. Mester, Japanese phonology. – In: Goldsmith, J. (Ed.), The Handbook of Phonological Theory. Cambridge, Mass.–Oxford: Blackwell, 1995, pp. 817–838.

16 Това явление може да се обясни и с темпото на *нативизация* – колко време дадена заемка е престояла в езика. Натовареността на дадената дума в езика в случая не е от значение, тъй като се отчита разлика в „непропускливостта“ на предвокалната конструкция (онсета) по отношение на различни периоди, а не активното присъствие в лексикални слоеве или стилове.

Kertész, Zs., Vowel harmony and the stratified lexicon of Hungarian. – In: *The Odd Yearbook*, 7, 2003, pp. 62–77.

Kniezsa, István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Vp.*: Akadémiai Kiadó, 1974.

Тот, Имре, Славяно-български заемки в унгарския език. – *Съпоставително езикознание*, LX, 1984, № 5, pp. 28–36.

Тот, И., Г. Л. Балаж (Ред.), *Будапештское евангелие. Среднеболгарский памятник XIII–IV в. Сегед*, 2003.

Тот, И., По въпроса за славянските заемки в унгарски език. – *Български език*, 2006, № 1, с. 91–98.

A DIGITAL “COOPERATION” OF BULGARIAN AND HUNGARIAN STUDIES: A DATABASE

INA VISHOGRADSKA

Sofia University St. Kliment Ohridski

Summary

The present work deals with the thick layer of Slavic loanwords in Hungarian, where its aim is to reveal the richness of the language material gathered and lying in the works of Hungarian linguists, and thus to put it under the spot light for the Bulgarian researchers. Loanword adaptation, language contact and foreign language influence are undoubtedly among the most attractive linguistic problems. Slavic elements in Hungarian belong the oldest borrowings – they entered the language during the 11th–15th century – and at the same time they are also amongst the most numerous ones, due to geographical and historical factors, and due to the fact that different Slavic languages are the donor languages. Hence, they can be a truly interesting source for investigations in various linguistic directions within the Slavic studies field, and, respectively, Bulgarian studies.

Az interkulturális kommunikáció nyelvi vonatkozásairól magyar és bolgár nyelvi anyag alapján

Liljana Lesznickova

Ohridi Szent Kelemen Egyetem, Szófia

A mai világunkat a kulturális sokféleség és az interkulturális párbeszéd erősödése jellemzi. Az élet és a társadalom globalizációja, a növekvő információmennyiség, a munkavállalói mobilitás, az egységes világpiac kialakulása, *a vállalati szféra nemzetköziesedése, a felgyorsult idegenforgalom, a diákcseré-programok, a vegyes házasságok következtében a kultúrák közötti kapcsolatok egyre szélesebb méreteket öltenek, és egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert.* Manapság az interkulturális folyamatok valamilyen formában mindannyiunk életét befolyásolják, és egyre több területet hatnak át. A 21. század embere számára természetes a külföldiekkel való mindennapi érintkezés vagy találkozás. A kommunikáció során azonban akarva-akaratlanul szembesülünk a kultúrák különbözőségeiből, a nyelvi és nyelven kívüli eszköztáraink félreértelmezéséből adódó konfliktusokkal, mert a kultúra és a kommunikáció szoros összefüggésben áll egymással. A nyelv a kultúra egyik hordozója és közvetítésének legfontosabb eszköze. A nyelvi-kulturális sajátosságok és különbségek legnyilvánvalóbban a nyelvhasználatban mutatkoznak meg. *Kultúraspecifikus háttérismeretek nélkül nem lehet igazán megérteni egy nyelvet, miként a kultúra tényleges megismeréséhez is szükség van a nyelvtudásra.* Edwart Hall szerint a „kultúra kommunikáció”, és a „kommunikáció kultúra”. Vagyis azért kommunikálunk úgy, ahogy kommunikálunk, mert egy bizonyos kultúrában felnöve megtanultuk az adott kultúra nyelvét, szabályait, normáit.¹

Nyilvánvaló, hogy konkrét értelemben az „interkulturális kommunikáció” szókapcsolat képtelenség: kultúrák nem kommunikálhatnak egymással. Egy magyar és egy bolgár társalgásakor nem a magyar kultúra beszélget a bolgárral, hanem két különböző kultúra képviselői. „Az interkulturális kommunikáció tehát szociolingvisztikai szempontból eltérő kulturális közösség tagjainak kommunikációja.”²

Ha azonban a kultúrák közvetve, egyéneken keresztül találkoznak, felmerül a kérdés, hogyan és mivel képviseljük személyünkön keresztül kulturális hovatartozásunkat. Ha egy bolgár vállalkozik a magyar nyelv elsajátítására, milyen eltérések nehezítik számára a magyarok megértését, melyek okozhatnak kommunikációs zavart, kétkedő pillantásokat? Mi az, ami az azonosság érzetét kelti benne, és mi járul hozzá látókörének kitágulásához? Ezen összetett kérdéssorra megpróbálok vázlatosan válaszolni néhány konkrét példával.

A nyelvi relativitás elméletéből ismeretes, hogy a nyelvek különbözőképpen képezik le a valóságot, ami komoly problémák elé állítja a nyelvtanulót és a fordítót. Az egyes nyelveket nemcsak grammatikai, lexikai, fonológiai jegyeik különböztetik meg, hanem

1 Falkné Bánó, K., Kultúráközi kommunikáció. Bp., Püski Kiadó 2001, p. 12.

2 Szili, K., A pragmatikai kutatások a nyelvtanításban (különös tekintettel a magyar mint idegen nyelv tanítására). – In: Hungarológiai Évkönyv, 1, Pécs, 2000, pp. 84.

beszélőik nyelvhasználatának, nyelvi viselkedésmódjának jellemzői is, azaz miképp szólítják meg egymást, miként búcsúzkodnak, hogyan mondanak nemet, milyen módon reagálnak a bókokra stb.

A nyelv eltérő használata, a beszélgetés különböző stratégiái, a másfajta köszönések, köszöntések, bocsánatkérési módok stb. történelmi és kulturális sajátosságokat, gondolkodásbeli különbségeket testesítenek meg. Tudjuk, hogy nem minden stratégia biztosítja a kommunikációs sikert, annak ellenére, hogy a helyesség szempontjából kifogásolhatatlan. Az egyes beszédaktusok nyelvi formái, viselkedési szabályai, tilalmai az adott nyelvhasználói közösség hosszú évszázadokon keresztül közös munkával kidolgozott termékei, a társadalmi konvenciók részei, tágabb értelemben a kultúra összetevői. Megértésük, elsajátításuk és alkalmazásuk a legnehezebb a nyelvtanulás folyamán, és több időt vesz igénybe, mint a nyelvi kompetencia kialakítása.

A kommunikáció csak akkor lehet hatékony, ha olyan idegennyelv-tudásra támaszkodik, amely nem nélkülözi a speciális kulturális vonatkozásokat. Az idegen szavak és kifejezések pusztá megtanulásának nem lenne nagy értelme, ha a nyelvtanítás céljai között nem szerepel az ismeretanyag átadásán túl a mások elfogadására és tiszteletére irányuló törekvés is. A külföldiekkel való konfliktusmentes kapcsolat érdekében szükséges a nyelvi egységek érzelmi töltésének tudatosítása is a tanulóknban, hiszen a nyelv három szintje (a szókészlet, a nyelvtan, a pragmatika) együttesen tölti be kultúrahordozó szerepét.

A nyelv használatának mikéntje szorosan összefügg a beszélő rendelkezésére álló formai eszközökkel. A beszélő – bármilyen nyelven beszéljen is – számos, egymástól eltérő stratégia között választhat az interakciós helyzeteknek, partnereknek és céloknak megfelelően. Egy pohár vizet például magyarul is, bolgárul is többféleképpen lehet kérni. A formák használatát szociális és kontextuális tényezők befolyásolják. Bármelyik ismeretének a hiánya könnyen vezethet félreértésekhez, téves minősítésekhez, egyszóval kommunikációs csapdákhoz. A beszélő a kommunikációs helyzetet mérlegelve a birtokában lévő nyelvi lehetőségekből választja ki a megítélése szerinti legjobbat. A választott stratégiát legegyszerűbben a direkt – indirekt dimenzión helyezhetjük el attól az erőteljes parancstól kezdve, hogy *Adj egy pohár vizet!*, addig a célzatos kijelentésig, hogy *Szomjas vagyok. ~ Meghalok szomjan.*

A közvetlen és közvetett felszólítás nyelvi eszközei variálódhatnak a kommunikációs szituáció társadalmi paramétereitől és a szereplőitől függően: magasabb státuszúak felé és komolyabb dolgokat kérve rendszerint indirektebbek vagyunk. Indirekt megnyilatkozásokban pedig gyakrabban használjuk a feltételes módot és a tagadást, mint az imperatívuszi alakokat: *Becsuknád az ajtót? Nem csuknád be az ajtót? Abbahagynád? Válaszolnál már végre!*

A nyelvi kultúra azáltal, hogy a nyelvi kommunikációs eszközök kiválasztásának az optimalizációjával foglalkozik, tulajdonképpen kommunikációs kultúrává válik.³

Ma már nyilvánvaló tény, hogy a grammatikai szabályok elsajátítása csupán *szükséges, de nem elégséges* feltétele a sikeres kommunikációnak, mert a számtalan nyelvtanilag korrekt mondat alkotásának képessége nem feltételezi a nyelv minden szempontból megfelelő használatát. A célravezető kommunikációban sokszor a civilizációs és a kulturális szokások ismerete fontosabb, mint a hibátlan nyelvhasználat. Itt ízelítőül csak néhány magyar és bolgár nyelvi példát szeretnék felhozni.

3 Bańczerowski, J., A nyelv és a nyelvhasználat aktuális kérdései. – Egyetemi Fonetikai Füzetek, 24, 1998, p. 19.

Nem mindegy például, hogy valaki a *bocs*, a *bocsánat*, a *bocsánatot kérek* vagy a *bocsáss meg* kifejezést használja.

Állj meg! Megállj! Megállni!, illetve *Млък! Млъкни! Да млъчии! Да млъкваи!* – e nyelvi egységek kiválasztása a kommunikáció során a beszélő állapotával, akaratának intenzitásával, a hallgatóhoz való viszonyával hozható összefüggésbe.

A bolgár szülő az iskolából hiányzó gyerekének nem *igazolást*, hanem a tanárnak címzett *извинителна бележка* ‘bocsánatkérő írást’ szokott írni. Ennek megfelelően a hiányzás is lehet *igazolt* vagy *igazolatlan*, míg a bolgárban – *megbocsátott* vagy *megbocsátatlan*.

Másképpen címezik a borítékot Magyarországon és másképpen Bulgáriában, más sorrendben írják a címzett, valamint a feladó vezeték- és keresztnévét, más a dátumírás sorrendje is (magyarul: év-hónap-nap, pl. 2012. 09. 17., bolgárul: nap-hónap-év, azaz 17.09.2012 г.).

A magyar bolti eladó a *Mivel szolgálhatok?* vagy *Mit parancsol?* kérdésekkel fordul a vevőkhöz (bár ma már majdnem teljesen kiszorította őket a *Can I help you?* tükörfordítása), bolgár kollégája viszont a következő kifejezéseket használja: *Кажете!* ‘mondja csak’, *Какво ще обичате?* ‘mit fog szeretni’ vagy szintén az angol mintájára keletkezett *Мога ли да Ви помогна с нещо?*

A bolgárok általában grammban, a magyarok viszont dekában kérik napi bevásárlásuk során a felvágottat és a sajtot, a kocsmában pedig fél deci vagy egy deci pálinkát rendelnek, nem pedig 50 vagy 100 grammot.

A magyar nyelvben az állító és a tagadó válasz a valóságnak felel meg, a bolgárban viszont a logikának, ezért például a *Nem jön a busz?* kérdésre a válasz *Да*, azaz *Igen*, ha busz tényleg nem jön.

Az igenlést rendszerint fejbólintás kíséri, a tagadást pedig fejrázás, de a bolgároknál ez éppen fordítva van.

A magyarok annyiszor üdvözlik a kollégáikat a munkahelyen vagy az egyetemen, a kollégiumban, ahányszor találkoznak velük a nap folyamán, míg a bolgárok csak az első találkozáskor teszik. Ezért a bolgárok szemében a magyarok túl „köszöngetősek”.

A magyar fiatalok által búcsúzáskor használt *heló* nemcsak az angolokat, hanem a bolgárokat is zavarba hozza, ha először hallják.

A köszönés kifejezései, a megszólítás formái, a tegezés-magázás-önözés-tetszikezés választéka szemléletes példái annak, hogy a verbális kommunikációtársadalmi és kulturális konvenciók szabályozzák. A köszönési formák megválasztásánál a bolgárban főleg a beszélők viszonyát és közelségük fokát veszik figyelembe, míg a magyar nyelvben a beszédpartnerek nemét, státuszát és korát, valamint bizonyos esetekben a napszakot is. Hiába ismeri a tanuló az összes köszönési formát, ha nem tudja, mikor melyiket kell használni, s a variációk bőségében kétségei és gátlásai közepette elnémul. Ezért nem elegendő azt mondani a magyarul tanuló külföldinek, hogy a napszakok szerinti köszönési formák semleges töltésűek, hivatalos és személyes ismerősök körében egyaránt használhatóak, mert valóban inkább a személytelen, hivatalos szituációk köszönése a napszakok szerinti teljes forma (*Jó reggelt/napot/estét/éjszakát kívánok*), az idegenek, távolabbi ismerősök udvarias, kissé távolságtartó üdvözlése. Ilyenkor a *kívánok* szó elhagyása udvariatlanságnak számít. Ugyanakkor a *Jó reggelt!/Jó éjszakát!/Jó éjt!* köszönések újabb funkciót nyernek az ébredés és elalvás intim szituációiban: a magyarok így köszöntik legközelebbi hozzátartozóikat és azokat is, akikkel osztoznak ebben a helyzetben. Ezekben az esetekben a rövid forma nem udvariatlan, gyakran tesznek hozzá megszólításokat is. A teljes forma (pl. *Jó éjszakát kívánok*,

anyu! vagy *Jó éjszakát kívánok, Icukám!* a *Jó éjt, anyu!* vagy *Jó éjt, Icukám!* helyett) egyfajta körülményességet, merevséget tükrözne ilyenkor.⁴

Tekintettel kell lenni arra is, hogy míg a magyar *Jó napot kívánok!* csak a formális érintkezésben gyakori, a megfelelő bolgár *Добър ден!* köszönés stilisztikailag semleges. A *Привет* köszönési forma pedig stilisztikai szempontból szinte azonos a *Здравей, Здравейте* alakokkal, de a tekintélyre alapozott kommunikációban jobb elkerülni. Magyar ekvivalensei között az *Üdvözlöm* forma a magázás miatt némi távolságot fejez ki az *Üdvözöllek* formához képest.

A magyarok gyakran élnek a személyes megszólítás lehetőségével. Az anyanyelvében objektív, kívülről szemlélethez szokott bolgár észreveszi, de a gyakorlati nyelvhasználatban nemegyszer elfelejti, hogy a magyarok jóval többször használják a birtokos személyjelet. Nézzük egy egyszerű adatlap kérdéseit magyarul: *neve, születési helye és ideje, állampolgársága, állandó lakcíme* stb. A megszólítások is sugallhatnak személyességet: *uram, hölgyem, asszonyom, tisztelt nézőink/hallgatóink/ügyfelünk, köszönöm a figyelmüket* stb. A koccintáskor mondott *egészségedre, egészségére, egészségétekre, egészségükre* szavak a grammatikai eszközöknek köszönhetően utalnak a társaság tagjainak számára a kapcsolat minőségére, az *egészségünkre* alakban pedig a hallgatóorientált attitűdöt felválthatják az azonosulóval (Szili 2003: 190). Ezeknek a birtokos személyjeles formáknak a bolgárban szóközi alakok felelnek meg: *име, дата и място на раждане, гражданство, постоянен адрес, уважаеми зрители/слушатели, благодаря за вниманието, на здраве* и т.н. Bizonyos esetekben, mint például az *uram, hölgyem, asszonyom* szó esetében a magyar birtokos személyjelnek a bolgárban vokatívuszi végződés felel meg. Vö. *uram – господине, hölgyem/asszonyom – госпожо*.

A magyar nyelv figyelemreméltó eszköztárral rendelkezik a hierarchikus viszonyok kifejezésére.⁵ A bolgár nyelv kettős szembenálláshoz képest (*mu – Bue*) a magyarban egyes és többes számban elkülönülő, szimmetrikus, kettős megfelelésen alapuló formákat találunk (*te ↔ ön /maga; ti ↔ önök/maguk; te ↔ ti; ön /maga ↔ önök /maguk*). A bolgárban csak a „*mu*” (‘te’) tegezõ alak egyértelmű, míg a „*bue*” személyes névmásnak több magyar ekvivalense lehet a kontextustól függően. Így az *Искате ли кафе?* kérdés is többféleképpen fordítható magyarra: *Kér/kértek/kérnek kávét?*

A magyar nyelvi illeten szerint az önözés a nagyobb távolság, az ismeretlenség, a tisztelet (vagy mindegyik fogalom együttes jelenlétének), a magázás az egyenrangúak közötti távolság érzékeltetésének módja.⁶ A tegezés választóvonal, sajátos jelzés a kommunikációs partnerek között. A tegezésnél a beszélőtársak egy közösséghez tartoznak, és a tegezés üzenete: ‘annyi idős vagy, mint én’, ‘ugyanazt teszed, mint én’, ‘ugyanabban a helyzetben vagy, mint én’ stb. Bár az azonos korúak és neműek között a tegezõdés általában nem okoz gondot, érdemes tudni, hogy mindez nem jogosít fel arra, hogy bárkit letegezzünk: hiába egyidős velünk egy ismeretlen, csak úgy letegezni illetlenség. A nem magyar anyanyelvűeknek nehézséget jelent az, hogy a felsorolt tényezőkhöz nem rendelhetők kötelező érvényű tegezési szabályok, vagyis míg a magázást viszonylag egyértelmű normák irányítják (ismeretlenség, hatalom, alárendeltség, tisztelet, kor, nem), a társadalmi kontextushoz köthető tegezés a felek

4 Pál, E., A kultúráspecifikus ismeretek jelentősége a magyar, mint idegen nyelv oktatásában. – Hungarológiai Évkönyv, 2, Pécs, 2001, p. 132.

5 Szili, K., Távolságtartás, meghittség, azonosulás, szubjektivitás (Adalékok a nyelv és a kultúra kapcsolatához a magyar nyelvben). – Hungarológiai Évkönyv, 4, Pécs, 2003, p. 186.

6 Deme, L., L. Grétsy, I. Wacha (Szerk.). Nyelvi illeten. Bp., 1987, p. 415.

akarattól, belátásától, megegyezésétől függ: a fiatalok pl. szinte kivétel nélkül tegeződnek, a felnőttek esetében az azonos kor már „nem elég” a közvetlenebb alak használatához. Egy munkahelyen ebből adódóan többféle szabály is irányíthatja az ott dolgozók viselkedését: az azonos korúak, a közel azonos pozícióban levők szinte automatikusan tegeződnek, míg főnököket magázzák, a főnök tegezheti az alkalmazottakat, a nők a nőket inkább tegeznek, az idősebb férfiakkal hol igen, hol nem tegeződnek.⁷

A fentiekből kiderül, hogy a magyarul beszélőknek a megfelelő névmás vagy igealak kiválasztásával már a nyelvi interakció legelején el kell dönteniük, hogy a tiszteletet tükröző vagy a familiáris formákkal fordulnak a beszédpartnerükhöz, s azok közül is melyekkel. A feladat elég összetett: a beszélőnek a lehető leggyorsabban kell tudatosítania magában a situáció jellegét, pontosan tisztában kell lennie saját kommunikációs céljaival, meg kell becsülnie partnerének társadalmi helyzetét, korát, fel kell mérnie a köztük lévő távolságot stb. E szövevényes használati szabályokban eligazodni azonban nem egyszerű dolog a nem magyar ajkúak számára. A pragmatikai kompetencia „az a tudás, amely lehetővé teszi, hogy a nyelvet a legkülönbébb szociális interakciókban érvényes módon használjuk”.⁸ Az adott nyelvközösség társadalmi szokásainak és szabályainak az ismerete nélkül a nyelvet tanuló bizonyos kínos pillanatokot okozhat magának és másoknak, vagy akaratlanul mosolyt fakaszthat a hallgatójában, pl. ha letegez olyat, akit hierarchikusan nem lehet, vagy ha így szólít meg egy ismeretlen nőt a villamoson: *Asszony! Tetszik leszállni?*⁸ Birtokos személyjel híján a magyarok udvariatlannak érzik az *asszony* alakot, hiszen ebben a formában nem lehet megszólítás, de a külföldi nem érzékeli az apró hibából származó kommunikációs zavart.

Idekívánczik az a megegyezés is, hogy a fenti példák csak az érintkezés felszínén érvényesülő szabályokat ismertetik. Ezek a szabályok azonban a kommunikációs félreértések kikerüléséhez gyakran elégtelenek. A beszélgetőpartnereknek ismerniük kell a használt szavakhoz és kifejezésekhez kapcsolódó történelmi tényeket is, valamint a szavak stílusát, mégpedig abban a jelentésben, amelyben a beszélő használja. Egy rövid példa. Ha egy magyar beszélgetőpartner, amikor ortodox vallásról beszél és ezt nem ortodoxnak nevezi, hanem görögkeletinek, akkor egy művelt bolgár hallgató ezt az elnevezést ellenséges kifejezésnek értelmezi. Ennek az oka a távoli múltban gyökerező történelmi ellentét a római katolikus és az ortodox egyház között. Éppen ezért elmondhatjuk, hogy a szükséges nyelvi kompetenciát elsajátítani a felszínen levő udvariassági szabályokkal nem lehet. Ismerni kell a beszédpartnerek kultúráját, történelmét és irodalmát is. Ebben az esetben azonban általános szabályt felállítani nem lehet, mert nagyon függ a partnerek műveltségétől, tudásuk mélységétől, és ez esetenként nagyon különböző.

A sikeres, kulturális határokon ívelő kommunikáláshoz a nyelvtanulónak tehát a nyelvi kompetencián túl birtokolnia kell a szociolingvisztikai, szövegalkotói és stratégiai kompetenciákat is. Az anyanyelvi beszélők kultúrasajátos szociolingvisztikai érzékenysége arra utal, hogy az interkulturális ismeretek kiemelt szerepet játszanak a társas kapcsolatokban, ezért egyre erősebb az igény ezen ismeretek szisztematikus feldolgozására és minél hatékonyabb közvetítésére, elsajátítására, alkalmazására.

7 Szili, K., op. cit., 2003, p. 188; Hegedűs, R., Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Bp., 2004, pp. 107–108.

8 Szili, K., op. cit., 2000, p. 114.

IRODALOM

- Bañcerowski, J., A nyelv és a nyelvhasználat aktuális kérdései. – Egyetemi Fonetikai Füzetek, 24, Bp., 1998, pp. 7–24.
- Deme, László, László Grétsy, Imre Wacha (Szerk.), Nyelvi illemtan. Bp.: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1987.
- Falkné Bánó, Klára, Kultúraközi kommunikáció. Bp., Püski Kiadó, 2001.
- Hegedűs, Rita, Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2004.
- Pál, Erika, A kultúraspecifikus ismeretek jelentősége a magyar, mint idegen nyelv oktatásában. – Hungarológiai Évkönyv, 2, Pécs, 2001, pp. 128–134.
- Szili, Katalin, A pragmatikai kutatások a nyelvoktatásban (különös tekintettel a magyar, mint idegen nyelv tanítására). – Hungarológiai Évkönyv, 1, Pécs, 2000, pp. 113–119.
- Szili, K., A magyar nyelv a kultúrák közötti kommunikációban. – In: Fóris, A., E. Kárpáti, T. Szűcs (Szerk.). A nyelv nevelő szerepe. (A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye). Pécs, 2002, pp. 83–90.
- Szili, K., Távolságtartás, meghittség, azonosulás, szubjektivitás (Adalékok a nyelv és a kultúra kapcsolatához a magyar nyelvben). – In: Hungarológiai Évkönyv, 4, Pécs, 2003, pp. 182–191.

ЕЗИКОВИ АСПЕКТИ НА ИНТЕРКУЛТУРНАТА
КОМУНИКАЦИЯ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ УНГАРСКИ И
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК)

ЛИЛИ ЛЕСНИЧКОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме

В съвременния свят на глобализация все повече нараства необходимостта от знания и умения за междукulturно общуване и сътрудничество с представители на различни култури. В доклада чрез конкретни примери от унгарски и български език се илюстрират някои особености при реализацията на определено комуникативно намерение, за да се очертае своеобразието на анализираният езици както по отношение на средствата за постигането на дадена комуникативна цел, така и на правилата за тяхното функциониране и употреба.

Известно е, че всяка култура има свои специфични езикови прояви, в които се оглеждат национални характеристики като исторически опит, традиции, политически, социални и идеологически възгледи на носителите на дадения език. Всяка езикова общност си създава собствен модел на комуникативно поведение, обусловен от нейната култура. А културата на дадена личност, група или по-голяма общност се определя от конвенции, правила, норми, които са в основата на стереотипите и ритуалите на общуване, осигуряващи комуникацията в рамките на дадената група. Умението на говорещите да приспособят своето индивидуално речево поведение към задължителните общи образци е показател за придобита прагматична културна компетенция. Ефективността на речевото общуване се определя не толкова от владенето на лексиката и граматиката на даден език, а по-скоро от познаването на конвенционалните образци на речево поведение в конкретни диалогични ситуации. Затова в комуникацията на чужд език неадекватната реакция, употребата на неуместна форма, нарушаването на нормите на „добрия тон“ вследствие на недостатъчното познаване на културната специфика на съответната езикова общност са доста по-смущаващи, отколкото допускането на граматични грешки, към които

носителите на езика обикновено се отнасят с по-голямо снизхождение. Ето защо в чуждоезиковото обучение е особено важно овладяването на прагматичните стойности на езиковите средства и придобиването на знания относно възможностите за реализиране на определено комуникативно намерение в контекста на сложните взаимоотношения между говорещ, адресат и ситуация.

Изборът на езикова стратегия при реализирането на определено комуникативно намерение в конкретна житейска ситуация е изява на лично отношение към тези, с които общуваме, и се определя както от индивидуалния комуникативен код на говорещия и от неговите предпочитания, така и от особеностите на езиковата система и нейната речева реализация. Наблюденията показват, че в една и съща комуникативна ситуация, при аналогични екстралингвистични обстоятелства носителите на унгарски и български невинаги избират еднакви средства за изпълнение на дадена комуникативна задача. Дори когато в двата езика се прилага еднаква стратегия, „ходовете“ в рамките на избраната стратегия имат понякога различна стойност, тъй като функционалната натовареност на идентични в структурно отношение синтактични модели невинаги е еднаква. Обикновено колкото по-експресивен е даден израз, толкова по-често неговата употреба, макар и отговаряща на изискванията за точна и изразителна реч, може да се окаже неподходяща, да се квалифицира като проява на ниска социална интелигентност.

Излазът на Егейско море в балканската политика на Австро–Унгария през последната четвърт на XIX в.

Петър Каменов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. внасят много сериозни изменения в политическата карта на Балканския полуостров. На мястото на Османската империя се появяват редица нови образувания, като автономното княжество България, изкуствено създадено от Великите сили, провинцията Източна Румелия, независимите балкански държави, кралствата Румъния, Гърция и Сърбия, както и кралството Черна гора. Същевременно чрез разпокъсване на българските земи на пет части, ареопагът на европейските държави внася нов елемент в политическото състояние на Балканите, а именно засилването на борбата на българския народ за национално обединение.

Причините са свързани с разпокъсването на България по силата на Берлинския конгрес, в резултат на което от българската държава са отнети областите Източна Румелия, Македония и Егейска Тракия по посока на юг; освен това, Северна Добруджа е дадена на Румъния под формата на компенсация за връщането на Бесарабия на царска Русия след войната от 1877–78 г.; наред с това са допуснати и други несправедливости – даването на Нишкия санджак и Западните покрайнини на Сърбия, също като военна плячка за участието ѝ в руско-турската война от 1877–78 г.

Европейските държави и особено царска Русия, Англия, Австро-Унгария, Италия и Франция са заинтересовани от бъдещето развитие на политическите събития на Балканите поради сложната и противоречива обстановка след Берлинския конгрес. От споменатите европейски държави Дунавската монархия има претенциите да се превърне в ръководна сила, която да диктува процесите на полуострова и същевременно да превърне зоната на Балканите в колониално владение на империята през следващите десетилетия.

Плановете на Балплатц в тази насока не са никак безпочвени. През последната четвърт на XIX в. многонационалната империя представлява сериозен противник за редица държави, като царска Русия, Италия и Франция, защото благодарение на решенията на Берлинския конгрес и помощта на Германия и Англия, Австро-Унгария има възможността пряко да контролира и дирижира хода на събитията в този район. Още през 1883 г. в своя меморандум до император Франц-Йосиф министърът на външните работи граф Калноки, посочва, че „след Босна и Херцеговина идва ред на Македония, Албания и Егейско море, като гаранция за сигурността на империята“.¹ Неговият предшественик граф Андраши също в меморандум от 1875 г. излага подобни мисли с оглед на бъдещата глобална стратегия и геополитическите интереси на Австро-Унгария на Балканите и по-специално към югозападния дял на полуострова. Военната

1 MNL OL, K 27 (Kálnoky, G., Memorandum, 1881).

окупация на бившите турски провинции Босна и Херцеговина (1881) приближават в значителна степен Виена и Будапеща към желаната цел.

Осъществяването на плановете на австро-унгарската дипломация относно овладяването на излаза на Егейско море е пряко свързано с основните компоненти на балканската политика на Монархията. Става дума за „активно противопоставяне на обединението на един славянски Пиемонт на Балканите (било Сърбия или България), за поддържането на статуквото във връзка с решенията на Берлинския конгрес и за противопоставяне на Русия, за да не създаде тя военно-политически блок от държавите в региона“.² От казаното личи, че България е една от страните с приоритетно значение за бъдещето на балканската политика на империята и същевременно компонент от първостепенно значение за овладяването на този излаз през последната четвърт на XIX в.

Съвременната българска историография може да се похвали с доста успешни научни изследвания, обхващащи балканската политика на Австро-Унгария през XIX в., както и за двустранните отношения през посочения период.³ Подобни изследвания съществуват и в европейската историческа наука. Те проследяват – в различна степен и на различни теми – развитието и значението на балканската политика на Дунавската империя във връзка с двустранните и многостранните ѝ отношения на през този период.⁴ Независимо от това, нужно е да се каже, че проблемът, отнасящ се до ролята и значението на излаза на Егейско море, е все още слабо проучен.

Кои са главните причини през последната четвърт на XIX в. излазът на Егейско море да се превърне във въпрос от първостепенно значение за плановете на австро-унгарската дипломация? Преди всичко, желанието на управляващите кръгове във Виена и Будапеща да постигнат абсолютно и пълно надмощие над царска Русия и да превърнат Балканите в постоянна зона на австро-унгарско влияние. От особена важност е и фактът, че самият излаз от гледна точка на геополитическите интереси на Монархията е важна част от политиката на Балпатц по отношение на Средиземно море и Проливите.

Пътят, по който трябва да се осъществи тази идея, минава предимно през области със стратегическо значение – Босна и Херцеговина, Македония, Албания и Епир. Ето защо, след окупацията на първите две, на Балпатц не му остава нищо друго освен да започне настъпление към овладяване на подстъпите към този излаз. През последната четвърт на XIX в. Австро-Унгария е една сравнително силна европейска държава с развита промишленост, транспорт и селско стопанство. Освен това, многонационалната

2 Ibidem.

3 Паскалева, В., Австро-Унгария и националните движения на Балканите (1875–1877). – Поредица „Балкани“, 1977, кн. 4; Христов, Хр., Освобождението на България и политиката на Западните държави, 1876–1878 г. С., 1968; Божилова, Р., Сърбия и реформената акция на Великите сили в Европейска Турция (1895–1903); Манчев, Кр., Проблемите на сръбската външна политика в края на XIX в. (1889–1893); Лалков, М., България в Балканската политика на Австро-Унгария, 1878–1903. С., 1993.

4 Schiner, W., Der Österreichische-Italienische Gegensatz auf dem Balkan und der Adria, 1875–1896. Stuttgart, 1936; Sosnosky, Th., Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. II. Stuttgart und Berlin, 1965; Todorowa, Zw., Über die Politik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien 1878–1912. Berlin, 1965; Taylor, A. J. P., The Habsburg Monarchy 1809–1918. London, 1958; Palotás, E., Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp., 1982; A Balkán-kérdés. Bp., 1972; Galántai, J., A Habsburg monarchia alkonya. Bp., 1985; Dr. Balanyi, Gy., A Balkán-probléma fejlődése, 1856–1914. Bp., 1920; Dr. Kováts, A., Magyar imperializmus a Nyugat-Balkánon. Bp., 1913.

империя, която е закъсняла значително при разпределението на колониите в Африка, Азия и останалите части на света, упорито се стреми към наваксване на изгубеното.

Окупираните по решението на Берлинския конгрес две бивши турски владения – Босна и Херцеговина превръщат Австро-Унгария в колониална държава на Балканите. Още повече, че през последната четвърт на XIX в. в промишлено отношение и по производство на оръжия, транспортна техника, капиталовложения и машинна техника Дунавската империя изпреварва Италия пет пъти, а царска Русия седем пъти.⁵ Общата ѝ промишлена продукция през този период по нищо не отстъпва на промишлеността на Франция, която без провинциите Елзас и Лотарингия след войната от 1870 г. изостава значително от държави като Англия и Германия.

На практика осъществяването на плановете, свързани с осигуряването на излаза, е възможно единствено чрез поддържането на статуквото в полза на турското военно и политическо присъствие на Балканите и противопоставянето на националното обединение на България. Въз основа на редица проучвания и архивни материали, отнасящи се до балканската политика на Монархията през посочения период, става ясно, че осъществяването на плановете за излаза е преминало през три етапа. Първият се отнася до времето на източно-румелийската криза от 1878–79 г.; вторият е пряко свързан с политическата криза в България 1886–94 г., а третият – с управлението на д-р К. Стоилов (1894–98).

Предпоставките за провеждането на особено активна политика от страна на австро-унгарската дипломация са овладяването на стратегическите железопътни линии на Балканите с маршрутите Виена–Белград–Ниш–София–Пловдив–Одрин–Цариград, построяването на линията Сараево–Митровица–Скопие–Солун и нейното свързване с линиите на Австрия и Унгария. Наред с това превръщането на пристанището на Солун във втори Триест за Дунавската империя, както и превръщането на Македония и Албания в протекторати за Австро-Унгария. За успешното осъществяване на тези задачи Балплатц насочва усилията си главно по посока на България.

Основните проблеми на австро-унгарската дипломация произхождат от това, че поради разпокъсането на България в земите, останали извън държавните граници на Княжеството и областта Източна Румелия, се засилва неимоверно много българското национално-освободително и обединително движение. Източно-румелийската криза от 1878–79 г. показва, че политиката на Австро-Унгария е насочена предимно към създаване на изкуствени етнически области за сметка на българските национални интереси с цел да се запази статуквото на Балканите и присъствието на Турция в региона. От огромната документация на видния дипломат Бенямин Калай е видно, че по време на тази криза в основни линии, целта на Балплатц е Източна Румелия да се откъсне от България и постепенно да се превърне в „най-европейската област на Турция и Балканите“.⁶

Протоколите на Филиполската конференция от 1879 г., чиято задача е да осигури автономия и Органически устав на областта, доказват многократно стремежите на австро-унгарската дипломация да постигне важни цели, а именно построяването и свързването на линията София–Белово с Ниш–Белград и Виена при участието на австро-унгарските капитали в съотношение 3 към 1 в полза на австро-унгарските банки.

5 Berend, T. I., Gy. Ránki, *Gazdaság és társadalom*. Bp., 1973.

6 MNL OL, P 344 (Philipoli konferencia).

Техническата подготовка на строежа и бъдещото снабдяване с транспортна техника, вагони, дрезини, локомотиви и др. да става само от заводите на Австро-Унгария.⁷ Освен това, да се изработи такъв Органически устав, според който, небългарското население да бъде ръководено, като за целта се предлага официалният език да бъде турският, тъй като областта е автономна, но подвластна на Високата порта.⁸ Интересите на Виена и Будапеща изискват и построяването на две отклонения по линията, т. е. от Одрин по посока на Измир и пристанището в залива на Измир (Смирна), а другото по посока на градовете Ямбол–Бургас от Пловдив. Според Меморандума от 1881 г., представен от граф Калноки, като допълнителна идея се посочва и необходимостта от железница, свързваща Сараево–Скопие–Солун.⁹ Не на последно място в редица документи се говори за изграждането на единна пристанищна система по бреговете на Адриатика, като Триест, Риека, Дубровник, Велона и Солун. Докато първите три пристанища са на територията на Австро-Унгария, то последните две са притежание на Турция.

За целта още по време на кризата от 1879 г. в Източна Румелия Балпатц оказва сериозна дипломатическа помощ на Високата порта за разгромяване на Кресненско-Разложкото въстание на българското население в Македония. След това по силата на режима на капитулациите отпуска заем, за да се възстановят въоръжените сили на Турция, срещу който турското правителство дава съгласието си да се изпълни проектът за построяването на железницата Сараево–Митровица–Скопие.¹⁰ До обявяването на Съединението през 1885 г. австро-унгарската дипломация успява да постигне важна победа, като подписва със Сърбия прословутата Тайна конвенция от 1881 г. Осигурявайки си подкрепата на Гърция и Турция, Балпатц дава съгласието си за бързото изготвяне на проекта за линията Сараево–Митровица–Скопие–Солун.

През периода от 1881 до 1886 г. за интересите на Дунавската монархия са постигнати значителни успехи: сръбските и българските железопътни линии са свързани с тези на Австро-Унгария; проектът за линията Сараево–Сопие–Солун е готов; стойността на капиталовложенията достигат около 85 млн. крони; същевременно за преоборудването на пристанищата по Адриатическото крайбрежие и Солун са отпуснати допълнително 30 млн. крони; промишлената продукция на транспортна техника достига общата сума от 285 млн. крони; търговията с балканските страни изцяло се намира в ръцете на австрийските и унгарските търговски централи.¹¹

Острата вътрешнополитическа криза в България през 1886 г. до падането на Ст. Стамболов през 1894 г. е етап от особено значение за осъществяването на плановете на австро-унгарската дипломация; тогава тя постига най-големите си завоевания за позиции на Балканите.

Кризата в България идва много навреме, въпреки някои твърдения, че „същата е предизвикала обръкване“ в Балпатц. Още на Берлинския конгрес дипломатите на царска Русия и Дунавската монархия постигат споразумението, че „ако нещата вземат такова развитие, което ще доведе до обединяването на Княжеството с Източна Румелия

7 MNL OL, K 173 (Közlekedési Minisztérium, 1878–1885).

8 MNL OL, P 344 (Kelet-Rumélia, 1878–1879).

9 HHStA PA, F 111 (Graf Andrassy, Korrespondenz des Ministerium des Aussern); MNL OL, K 118 (1875/83, Eisenbahn Frage).

10 MNL OL, P 344.

11 Berend, I., Gy. Ránki, op. cit.

без сътресения, то и двете страни са съгласни¹². Укрепването на режима на Стамболов в значителна степен улеснява задачите на Балпатц. През цялото му управление, въпреки направените отстъпки в Македония в полза на българската Екзархия и българския народ, като цяло Австро-Унгария запазва своите стратегически позиции.

Богатата в това отношение дипломатическа кореспонденция на Ст. Буриан, тогавашен генерален консул на Монархията в София, потвърждава, че за тези години дипломатията на Балпатц съумява да разшири своето влияние не само в България, но и в Турция и в Македония. Как иначе да си обясним острите пререкания между София и Виена във връзка със строежа на линията Сараево–Митровица–Скопие и отказа на австро-унгарската страна да бъде осъществена линията София–Кюстендил–Скопие.¹³ Наред с това, при отпускането на многобройните заеми за правителството на Ст. Стамболов, винаги са поставяни различни условия за тяхното използване. Едно от тях е построяването на линията Пловдив–Ямбол–Бургас и модернизирването на пристанището в градовете Варна и Бургас.¹⁴ Не на последно място е и изискването на Балпатц да се открият консулства на монархията в градовете Скопие, Битоля, Велес, Воден и Солун, като това в Солун да бъде с ранга на генерално. За целта е изпратена нота до Високата порта през 1892 г.¹⁵ Разгръщането на консулските служби на Австро-Унгария на територията на Македония и строежът на железопътната линия до Солун показват, че осъществяването на излаза на Егейско море не е химера за Виена и Будапеща.

Оказвайки непрекъснато дипломатически услуги на турското правителство и намсвайки се активно в решаването на „македонския въпрос“ и в политическата криза в България, австро-унгарската дипломатия подготвя почвата за постепенно анексиране на Босна и Херцеговина. За това се говори многократно в преписката на граф Калноки с Буриан и Каличе. Ненапрасно граф Калноки посочва, че „сегашното състояние на Балканите дава основание да се разгърнат всички сили за разширяването на влиянието на Монархията и противопоставянето на процесите за обединение“.¹⁶ Противоречията със Стамболов, разбира се все още не са тема, от която Балпатц да се плаши, макар че след срещата на Стамболов с Н. Пашич през август 1889 г. става ясно, както съобщава Буриан, че „българите са заинтересовани от целостта на Македония и разширяването на диоцеза на Екзархията там“.¹⁷ Що се касае до признаването на княза и неговия избор, а така също правенето на отстъпки по режима на капитулацията, нещата остават непроменени. Целта на австро-унгарската дипломатия е чрез частични отстъпки да бъде поддържано влиянието в България, особено това става важно след събитията в Сърбия през 1889 г.

Засилвайки позициите си в Княжеството и в Македония, за да успее изцяло по програмата за осигуряване на излаза на Егейско море, Балпатц възприема плана за бързото построяване на железници по посока на Албания. Ето защо Балпатц настоява за пълното приложението на чл. 37 от Берлинския конгрес, по силата на който наред с

12 HHStA PA, F 111; MNL OL, K 118 (1875/83).

13 MREZsL (Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára) [Синодален архив на унгарската реформатска църква], K 45 (Burián István levelezése, 1886–1895).

14 Пак там.

15 Пак там.

16 MNL OL, K 8 (Kálnoky, G., Delegáció-Napló, 1890); HHStA, PA-Bulgarien XV, K 135 (1890–1892).

17 MREZsL, K 45; HHStA, PA-Bulgarien XV, K 36 (1892).

Новопазарския санджак, където се въвеждат по-късно австро-унгарските окупационни части, да се започне строежът на линията Митровица–Беловар–Бйеловар, за да се свърже и Албания.¹⁸ За да се осигури и тази задача, Балплатц предлага на Турция и Италия преговори за „постигането на съвместно съглашение за въвеждането на реформи в Македония и Албания и въвеждането на кондоминиум върху построяването на железниците в Албания“.¹⁹

От данните и сведенията на архивите на Министерството на търговията и транспорта на Унгария, дневниците на двете делегации и преписките с дипломатическите представители в София и Цариград, е ясно, че в стремежа си на всяка цена да запазят постигнатите успехи през годините 1878–90 г. ръководните кръгове в Балплатц възнамеряват да наложат едно солидно икономическо обвързване на България с Австро-Унгария. Ето защо освен отпускането на заеми се предвижда и изработването и подписването на редица съглашения, според които несправедливите искания на Виена и Будапеща да бъдат наложени в редица области от стопанския живот. Фигурират такива, като откриването на търговски бюра по поречието на р. Дунав и в Българските градове Видин, Лом, Свищов и Русе. Основаването на представителства на фирмата „Лойд“ и „Унгарски кралски параходни дружества“ във Варна и Бургас.²⁰ Същевременно се възпрепятства българското движение за национално обединение в Македония. Налице е стремеж Солун да се превърне във втори Триест. През първата половина на 90-те години въз основа на данните, изпратени от Солун за състава на населението, се посочва, че „от 150,000 жители 5,000 са българи, сърбите са още по-малко; броят на турците е 35,000, евреите – 80,000, а гърците – 25,000“.²¹ Тези данни са изисквани от Балплатц, за да се изясняни етническият състав на града и на тази основа да се постигне споразумение с Високата порта за свързването на железницата с град Солун и построяването на модерно пристанище там. От сведенията, постъпили от Балплатц след 1892 г. се вижда, че по силата на преговорите за Македония ще се преговаря и за състоянието на Албания. Вилаетите Скутари, Янина, Косово и Монастир ще се считат за зони на австро-унгарските интереси поради скорошното обвързване на Солун с железницата Сараево–Митровица–Скопие. Освен това проектът за железницата Митровица–Беловар по посока на Албания трябва да стане изключително с помощта на австро-унгарските капитали.

До падането на Ст. Стамболов през месец май 1894 г. в София се водят преговори не само с българското правителство, но и редица разговори с дипломатическия представител на Италия. Това е необходимо, защото Италия също е заинтересована от посоката на австро-унгарската експанзия на Балканите.²² По принцип италианският представител е съгласен срещу „значителни отстъпки в полза на стопанските интереси на своята страна в Албания“ да признае целите на Австро-Унгария в Македония. Предложен е и вариант за бъдещите железопътни линии на албанска територия същите да бъдат осъществени с участието на Италия, без участието на Турция.²³ Така наред със

18 Пак там, 1889.

19 HHStA, PA-Italien, K 67 (1892).

20 MNL OL, K 173 (1892–1895, Közlekedési Minisztérium, Közös minisztertanácsi jegyzőkönyv); K 27 (1892).

21 HHStA PA-Türkei, XII (1892).

22 H. Kováts, A., Magyar imperializmus a Nyugat-Balkánon. Bp., 1913.

23 HHStA PA-Italien, K 67 (1893).

Сърбия и България и Италия се нарежда сред държавите, заинтересовани от Балканите и по-скоро от югозападния дял.

За италианското правителство от значение е и пристанището Валона, още повече, че разстоянието от Бриндизи до Валона по море е само 75 км. Противоречията между двете държави за Албания дават известна възможност на българското правителство непрекъснато да настоява за разширяването на правата на българското население в Македония и допострояването на железницата София–Кюстендил–Скопие. Още през 1893 г. Стамболов открито изразява негодуванието си от аспирациите на Австро-Унгария в разговор с Буриан, в който заявява, че „освен Сърбия и други държави проявяват интерес към Македония без да се съобразяват със София“.²⁴

Въпреки позицията на Италия и възникналите противоречия със Стамболов, Балплатц съумява да лавира и след отстраняването на българския премиер придобива възможност да поднови своите действия в Македония. Заедно с Босна и Херцеговина, Македония представлява съществено звено при осигуряването на стратегическия ландшафт за изхода на Егейско море. Имайки предвид това в Балплатц подемат активно ролята на съветник на Високата порта във връзка с реформите за Македония и Европейска Турция.

През 1894 г. е постигната сериозна победа за австро-унгарската дипломация. Въз основа на споразуменията с Турция в Солун е открито представителство на австрийската компания „Лойд“ за търговия и мореплаване с Леванта. В резултат на това се подновяват преговорите за модернизирването на пристанището в Солун и стационарирането на част от търговската флота на Австро-Унгария именно в гр. Солун. Окончателното решение е получено през следващата година, но на практика Балплатц печели още една солидна база на Балканите. До 1894 г. търговският обмен на Австро-Унгария със страните от Леванта възлиза на около 135 млн. крони, от 1894 г. до края на века сумата достига общо 250 млн. крони.²⁵

Пак в тази връзка на територията на Европейска Турция търговският обмен достига приблизително 400 млн. крони. Всъщност наред с България и Македония, Турция също се превръща в пазар за австро-унгарската индустрия. От голямо значение за силните стопански позиции в тази част на Балканския полуостров е режимът на капитулациите, който продължава да е в услуга на целите на Монархията. Естествено, че след падането на Стамболов, обстановката в България временно остава непроменена. Но граф Калноки се вълнува от създалата се обстановка заради факта, че предстои окончателното свързване на линията Сарев–Митровица със Скопие, а оттам и със Солун.

Докато изпълнява длъжността генерален консул в София (т.е. 1895 г.), Буриан многократно се опитва да запази съществуващите отношения, въпреки че в своите доклади посочва многократно, че „българската страна е готова да преговаря за признаване на княза с всички европейски държави и Турция, но живо се интересува от проектираните реформи за Македония и настоява да се разширят правата на Екзархията“.²⁶ Възникналите противоречия с правителството на д-р К. Стоилов след 1895 г. са предмет на няколко изследвания и се явяват като предпоставка за Австро-

24 MREZsL, K 45 (1893). NL

25 MNL OL, K 168 (Kereskedelmi Minisztérium, 1893–1895).

26 HHStA PA-Bulgarien XV, K 36 (1894).

Унгарската дипломатия да засили дейността си по отношение на Гърция.²⁷ Тъй като тя живо се интересува от Епир, Македония и Албания, усилията на новия външен министър граф Агенор Голуховски са насочени към разширяването на стратегическите позиции на Балканите.

Както проф. Е. Палоташ посочва в труда си, „за да отбие апетитите на балканските страни спрямо Македония, е възприета тактиката на договаряне с Турция и прилагането на идеята да се постигне споразумение с царска Русия за статуквото на Балканите“.²⁸ По дипломатически път Балплатц предупреждава българското правителство за „опасността от размирици и сътресения на полуострова и по-специално в Македония, ако то продължи да настоява за допълнителни привилегии и подпомагане на Екзархията“.²⁹ Министерството на външните работи на Монархията (Балплатц) дава да се разбере, че „не е съгласно с тези искания и ще се противопостави по дипломатически път на всякакви опити за нарушаване на статуквото“.³⁰

Съобщенията от София за намеренията на правителството да наложи своите разбирания по „македонския въпрос“ с помощта на Петербург, са причината да се подновят разговорите с дипломатическия представител на Англия във Виена. Великобритания не е заинтересована от нова руска заплаха поради интересите си спрямо о-в Кипър и Суецкия канал, както и заради „запазването на равновесието на Балканите“. Английската страна дава уверения, че е „съгласна двете страни да окажат дипломатическа помощ на Турция и да се изолират балканските държави от проблемите на статуквото“.³¹ Осигурявайки си в известна степен помощта на английския посланик в Цариград Е. Менсон, австро-унгарските политически кръгове предприемат нов вариант спрямо Портата. Целта е да ангажират турското правителство в „опазване на реда в областта и приемането на международните решения във връзка с бъдещите реформи в Македония“.³²

През лятото и есента на 1895 г. австро-унгарската дипломатия засилва своята дипломатическа активност във връзка с преговорите, водени в Цариград с Високата порта относно бъдещите реформи. Изявленията на министър Голуховски са следните: „В интерес на самата Турция е да успее да проведе реформите и то главно в областта на местната администрация, чрез назначаването на местни администратори-християни, както и да се въведат промени в системата на правораздаването, като се назначат съдии и следователи също от християнски произход.“³³ По въпросите за прилагането на реформите Балплатц преговаря и с останалите европейски държави, главно с царска Русия, Германия и Франция.

От редица дипломатически документи на Министерството на външните работи на царска Русия и Австро-Унгария проличава загрижеността за „регулирането на българския въпрос в Македония, посредством една широка европейска намеса и преди всичко чрез подобряването на отношенията на Австро-Унгария с царска

27 Пак там, 1895.

28 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

29 ННStA PA-Bulgarien XV, K 36 (1895).

30 Пак там, 1895.

31 Пак там, 1896.

32 Пак там.

33 ННStA PA-Türkei XII, K 168 (Goluchowski, A., 1896).

Русия“.³⁴ Разговорите между Голуховски и Лобанов през есента на 1895 г. водят до едно изключително важно заключение, което никак не е в полза на българските национални интереси в Македония. А именно „обстановката в Турция, поради арменските събития, бъдещите реформи трябва да станат под опекуството на Великите сили, колкото до Русия, тя счита за целесъобразно да подкрепи позицията на Виена за запазването и непроменянето на статуквото на Балканите“.³⁵

По такъв начин Австро-Унгария си осигурява в значителна степен „ненамесата“ на руската дипломация, като същевременно се явява арбитър по делата за реформите в Европейска Турция. От друга страна, отстранява аспирациите на Италия да участва в комисията по реформите, предвид италианските искания за Албания и чрез поддържането на статуквото оказва важна услуга на Турция. Срещу това обаче, както личи от документите Балплатц настоява „да се постигне съгласие, според което се дава възможност да се увеличи вноса на промишлени стоки в Европейска Турция при намалено мито и австро-унгарските капитали да участват в модернизирването на пристанищата в Солун и Измир, да се прекара железопътната отсечка Цариград–Измир“.³⁶

Всичко това показва, че апетитите на Австро-Унгария за стопанската и дипломатическата инвазия се засилват и за в бъдеще тя ще се превърне в най-важният конкурент за останалите европейски държави.

Осигурявайки си помощта и разбирането на Форин офис за политиката си на „запазване на статуквото“ на Балканите, всъщност Балплатц започва предварително една сериозна подготовка за бъдещето анексиране на Босна и Херцеговина, а оттук и за разширяването на своето всестранно влияние в Македония с цел да си осигури излаза на Егейско море. В тази връзка граф Голуховски дава нареждания до генералния консул в Солун да „съдейства с всички сили на турската държавна администрация да запази мира и спокойствието в областта и да се противопоставя на всякакви опити за политизиране и революционизиране на българското население“.³⁷

През януари 1896 г. паралелно с австро-унгарската инициатива започва и тази на Англия: правителството на Лондон официално прави предложение на Петербург за „подготовката и провеждането на съвместна международна конференция по проблемите на реформите и вътрешното състояние на Турция при едно широко международно участие“.³⁸ Основната цел на английската дипломация е да се постигне един кондоминиум по отношение на Турция и Проливите с помощта на останалите европейски държави. Позицията на Балплатц е „против оказването на дипломатическа подкрепа за излаза на Егейско море и Македония“.³⁹

За да представи нещата в благоприятна светлина през март-април 1896 г. Виена внася предложение до Петербург, в което се посочва, „необходимостта от преговори за реформите в Европейска Турция, признаване на руските стремежи към Проливите и подписване на двустранно съглашение“.⁴⁰ Предвид на своите цели и на предстоящите

34 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

35 ННStA PA-Türkei XII, K 168 (1896).

36 Пак там, 1896–1897.

37 Пак там.

38 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

39 ННStA PA-England VIII, 1897 (Goluchowski, A.).

40 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

переговори с царска Русия, по предложение на Балплатц е създадена специална комисия, чиято задача е да изготви „един приемлив и за двете страни меморандум, в който да се посочи пътят за постигането на политическата и стопанската интеграция на славянските провинции с Монархията в рамките на империята“.⁴¹ За ръководители на тази комисия са назначени Бенямин Калай и Куен-Хедервари, като специалисти по славянските проблеми.

Отделно от това, се обръща сериозно внимание от ръководните среди на австро-унгарската дипломация и унгарското правителство, ръководено вече от Д. Банфи, привърженик на активната политика на Балканите,⁴² щото Балплатц да изрази ясно становище по проблемите на Македония и предстоящите реформи в Европейска Турция пред българското правителство и го предупреди да не се меси със сила и други средства.⁴³ Особено остра е реакцията на политическия печат в Унгария, в който се сочи, че „една революция в Македония може да създаде обстановка за всеобща балканска война, която ще се превърне в европейска; ето защо заради несъстоятелните интереси на балканските държави Европа не бива да оказва помощ на една или друга страна“.⁴³

На практика през есента на 1896 г. става ясно, че Балплатц е успял да засили своите позиции относно балканските проблеми и освен това, тя (Австро-Унгария) се превръща във важен фактор за поддържане на статуквото, а оттам и на собствените си интереси за излаза на Егейско море. Естествено, че в Балплатц не мислят изцяло да се съгласят с позициите било на царска Русия или на някои балкански държави; ето защо се провеждат дипломатически сондажи в Атина за постигането на „приятелски и делови връзки между двете заинтересовани държави“.⁴⁴

От особено важно значение за развитието на събитията на Балканите представлява руско-българското помирение (1897) – съществен момент в цялата европейска политика на Дунавската монархия в края на 90-те години на XIX в. Отчитайки всичко това, австро-унгарската дипломация бърза официално да изрази своето становище относно предстоящото подписване на дипломатическите отношения между царска Русия и българската страна чрез редица публикации в печата. По този повод във вестниците „Pester Lloyd“ и „Magyar Hírlap“ [„Унгарски вестник“] се появяват заглавия, които твърдят, че „възстановяването на отношенията не променят изцяло нещата в полза на българските тежнения в Македония, която по силата на Берлинския конгрес е и си остава част от Европейска Турция, а бъдещите реформи ще се установят в зависимост от политиката на европейските, а не на балканските държави“.⁴⁵

В преписка между Куен-Хедервари и Голуховски Б. Калай твърди, че „събитията от 1878–1879 г. и тези от 1885 г. на Балканите не бива да се повтарят, още повече, че Македония е възловият въпрос за осигуряването на пряка връзка с излаза на Егейско море“.⁴⁶ Цялата тази кампания около провеждането на реформите в Македония цели преди всичко осигуряването на едно „относително спокойствие“ в областта и

41 Goluchowski, A., Memorandum, 1896; HHStA, Allgemeines Geheimakten für der Aussern Politik, K-III. 1896–1897.

42 Pesti Hírlap, 1896; Pester Loyd, 1896; Magyar Hírlap, 1896.

43 Пак там, 1897.

44 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

45 Pester Loyd, Magyar Hírlap, 1897.

46 MNL OL, P 344 (1897).

засилването на австро-унгарското влияние. Свързването на линията Скопие–Солун през 1896 г. полага основите на широкомащабно настъпление на Австро-Унгария за овладяването на Западните Балкани. Това е същността на балканската стратегия на австро-унгарската политика в този момент.

Не без значение е и фактът, както отбелязва Е. Палоташ, че „в този момент интересите на Англия и Монархията по въпроса за Пролитите и Егейско море съвпадат, поради това, че Лондон е твърде заинтересован от Египет и същевременно няма достатъчно сили, за да си осигури гърба в западната част на Средиземноморския басейн. Само о-в Кипър не стига за поддържането на политическото равновесие в региона“.⁴⁷ Осигуряването на излаза на Егейско море за Австро-Унгария означава превръщането на Турция, България и Гърция в страни, зависещи от политиката и стопанската мощ на Австро-Унгария. Пренасочването на интересите на царска Русия към Далечния изток в значителна степен определя и нейната пасивна политика към Балканите, което се изразява в подписването на договора с Виена през 1897 г.; до голяма степен този договор е в разрез с българските национални интереси на Балканите. След подписването на този договор, фактически Австро-Унгария отстранява за дълъг период руската дипломатия от парливите проблеми на Балканите и успява да наложи своето виждане за реформите и запазването на статуквото, което се превръща в триъгълен камък за Балпатц. Предвижданията за „възможни условия за провеждането на анексията на Босна и Херцеговина“, се оказват несъстоятелни, но затова пък военното присъствие в Новопазарския санджак в полза на Австро-Унгария нараства неимоверно много. В края на 1897 г. в общи линии са постигнати значителни успехи за глобалната политика на Балпатц.

Фактите, разкриващи силното стопанско присъствие на Монархията в този район, са съществени за определянето на насоките на австро-унгарската експанзия на Балканите. За периода 1894-1897 г. капиталовложенията се увеличават приблизително два пъти във връзка с завършването на линията Скопие–Солун и модернизирването на пристанищата в Солун и Измир, а така също и поради строежа на отсечката Одрин–Измир. Превозът на стоки и пътници на австрийския „Лойд“ през Среди-земно море също нараства значително, като са реализирани печалби от порядъка на 320 млн.⁴⁸ Не по-маловажно е и това, че започват стратегически строежи по посока на Албания, изразяващи се в железопътни линии.

Идеята на Ами Буе и граф Андраши от втората половина на ХХ в. Солун да се превърне във втори Триест на Дунавската империя постепенно придобива реални очертания. Този факт означава, че Австро-Унгария е не само Дунавска, но и Средиземноморска империя. Възползвайки се от предоставените ѝ възможности след подписването на договора от 1897 г. с царска Русия, Австро-Унгария насочва усилията си към „силно ограничаване на българското национално-освободително движение в Македония“.⁴⁹ От балканските страни, съседни на тази област, след съединението от 1885 г. България заема централно място в позициите спрямо Македония.

Ето защо ръководството на Балпатц отделя специално внимание към политиката на правителството на д-р К. Стоилов през годините 1894-1898 г. За австро-

47 MNL OL, K 168 (Kereskedelmi Minisztérium, 1897).

48 Goluchowski, A., Memorandum, 1896; HHStA, PA, K 747.

49 Palotás, E., op. cit.; A Balkán-kérdés..., op. cit.

унгарската дипломация не е „закономерна появата на мощно национално движение в Македония без претенциите на България“, което е в пълен разрез със стремежите на Австро-Унгария да си осигури нужния ѝ излаз при Солун чрез Македония. Затова в специална нота до австро-унгарските консулства в Солун, Битоля и Скопие се посочва „необходимостта от противопоставяне на действията на българските правителствени емисари в Македония и засилване на активността на римокатолическото духовенство сред униатите в областта“.⁵⁰

Въпросът за Македония още повече се превръща в стратегически за Балпатц в резултат на въстанието на гръцкото население на о-в Крит, който официално принадлежи на Турция и където въпросът с провеждането на реформите, предвидени от чл. 23 и 61, продължава да бъде висиящ. Гръцкото правителство е готово да признае „специалните интереси“ на Виена в Македония и при излаза на Егейско море, ако тя помогне да се въведат реформи на о-в Крит и да се осигури широка автономия за гръцкото население. В Атина сериозно се готвят за война и, както съобщават дипломатическите доклади от консулствата в Атина и Солун, „не е далеч моментът от избухването на военен конфликт между Гърция и Турция, който може да породи аспирациите и на другите балкански държави“.⁵¹ Става дума за България и Румъния, която в края на 90-те години също проявяват интерес към проблема Македония, поради „наличието на куцовласите, като румънско население“.

Сложната обстановка на Балканите вследствие на гръцко-турския конфликт (1897) за о-в Крит и засилването на революционните брожения в Македония принуждават Балпатц да вземе спешни мерки, сред които на първо място е отпускането на специален банков кредит за Турция и привеждането на австро-унгарските войски в Новопазарския санджак и Босна в състояние на бойна готовност. От спомените на генерал-фелдмаршал фон Хютцендорф научаваме, че е съществувала реална възможност да се „проведе широкомащабна операция с помощта на армията за анексирането на Босна и Херцеговина и евентуална окупация и на Македония“.⁵²

До края на 1898 г. австро-унгарската дипломация успешно отбива атаките на балканските държави за „преразпределение за наследството на Турция на Балканите“, благодарение на което запазва силните си позиции до кризата от 1908 г. Въпреки, че до края на XIX в. осъществяването на идеята за излаза на Егейско море остава в известна степен химера, то предпоставките за нейното осъществяване са налице. И главно е, че при борбата да запази своето влияние и присъствие австро-унгарската дипломация успява да окаже негативно влияние върху процесите за освобождението и обединението на българите от Македония, с което поставя пред нови изпитания политиката на България и дава възможност на други балкански държави впоследствие да се намесят в разрешаването на „македонския въпрос“.

50 HHStA PA, K-747 (1897).

51 Пак там, 1897.

52 Österreichische-Ungarn-Wien K.U.K. Archiv-1897, HHStA, Militärkanzlei-Kriegsarchiv.

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG BALKÁN-POLITIKÁJA A 19. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉBEN ÉS AZ ÉGEI-TENGERI KIJÁRAT

PÉTER KAMENOV

Ohridi Szent Kelemen Egyetem, Szófia

Összefoglalás

A 19. század utolsó negyedében bekövetkezett nagy politikai felfordulás oka az osztrák–magyar–orosz egyezmény, amelyet 1897-ben írtak alá Péterváron. A berlini kongresszus után, 1878-tól 1897-ig a két birodalom között az ellentét komoly politikai válságot generált. Elsősorban azért, mert a nagy bolgár politikai válságok idején, 1885–1895 között mind az orosz, mind az osztrák–magyar diplomácia Szerbiát és Bulgáriát saját érdekszférájának tekintette.

Bosznia és Hercegovina okkupációja után 1881-ben mind Bécs, mind a magyar kormányok fontolóra vették az égei-tengeri kijárat megszerzésének szükségességét mint fontos politikai és gazdasági célkitűzést. Ezt az álláspontot vizsgálta felül a két kormány az 1897-es egyezmény aláírása után Bécsben. Az akkori közös külügyi miniszter, A. Goluchowski szerint éppen ez az egyezmény biztosította a Monarchiának a lehetőséget, hogy előbb-utóbb annektálja az égei-tengeri sávot. Ez a zóna akkor az Oszmán Birodalom tulajdona volt. A problémát az jelentette, hogy az említett tengeri sáv Délnyugat-Macedóniában volt, ami azt feltételezte, hogy csakis diplomáciai úton lehetséges ezt a politikai feladatot végrehajtani. De az osztrák–magyar diplomácia nem volt hajlandó szembeszállni Törökországgal. Ez háborút jelentett volna. Egy ilyen megoldás utat nyitott volna Bulgáriának és Szerbiának, hogy fegyveres beavatkozás után kiszakítsák egész Macedóniát. Bécsben és Pesten is a politikai körök tudtak a bolgár–szerb titkos egyezményről 1897-ben, amely szerint, ha olyan politikai helyzet alakul ki, illetve vagy Oroszország, vagy a Monarchia háborút indít Törökországgal szemben, akkor a két balkáni állam be fog avatkozni. De a politikai és katonai körök sem Bécsben, sem Péterváron nem voltak hajlandók a status quón változtatni. Egy nagy balkáni háború az Oszmán Birodalom számára veszélyt, sőt a teljes feldarabolást is jelenthette.

Az égei-tengeri kijárat kérdését egészen a balkáni háborúk végéig nem sikerült megoldani az osztrák–magyar diplomataknak. Macedónia feldarabolása mégis megtörtént 1913 után, de sem a bécsi, sem a pesti köröknek nem sikerült véglegesen megoldani ezt a problémát saját érdekeiknek megfelelően.

Регионализм и централизм между двумя войнами (на примере Югославии)

Ласло Биро

Центр гуманитарных исследований, Институт истории – ВАН

После первой мировой войны на обломках великих империй Восточной Европы появились новые государства, такие как Чехословакия, Югославия (С воссоединением польских земель после почти полутора столетий небытия была восстановлена в качестве самостоятельного государства также Польша). Отдельные части образовавшихся стран – особенно это касается Югославии – принадлежали раньше различным империям, между ними было мало связей, более того, во многих случаях можно сказать: абсолютно никаких связей не было. Регионы, включенные в новые государства, находились на разных ступенях экономического и культурного развития, имели разный опыт и традиции организации политической жизни, унаследовали резко различающиеся между собой политические и административные институты, а также институциональные системы (речь идет об экономической, налоговой, таможенной системе, системе правосудия и народного образования).¹

Перед новыми государствами стояла очень нелегкая задача – интегрировать воссоединенные, сильно различающиеся по многим своим характеристикам регионы в единое целое, организовать из унаследованных систем и территорий целостный, живой и хорошо функционирующий организм. Работа шла на многих уровнях. Предстояло сформировать единую политическую, экономическую, финансовую, таможенную, административную систему, единую систему народного образования.

В принципе перед новыми государствами стояли разные альтернативы там, где дело касалось строительства новой системы государственного управления. Одна из возможностей: это полная интеграция, точнее централизация, при которой надо было создать единые институты, распространяющие свое действие на всю страну. В этом случае никакая территория не могла бы получить автономию и практически никакие вопросы не должны были решаться на локальном уровне. В основе подобных представлений лежала концепция, в соответствии с которой после первой мировой войны было создано в новых границах мононациональное государство (nation state), в котором все жители страны принадлежали к одной нации. Но была и другая возможность: сохранение некоторых форм автономного управления. В этом случае некоторые вопросы (в основном культурные и социальные) должны были решаться на локальном уровне. Только дела, напрямую связанные с единством государства и его целостностью, относились к компетенции центральных властей: речь идет в основном о внешней политике, внешней торговле, обороне (при этом могли быть использованы такие формы общественного устройства как федерация, конфедерация).

¹ Подробно об организации и унификации разных систем в Югославии между двумя войнами см.: Bíró, L., A jugoszláv állam (1918–1939). Вр., 2010.

ПРОБЛЕМА ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

До появления новых государств мало кто думал об их внутреннем устройстве. Иначе и быть не могло, поскольку вплоть до последних лет первой мировой войны только утописты и мечтатели думали всерьёз о кардинальном изменении всей карты Средней и Восточной Европы, то есть о распаде Австро–Венгрии. В конце августа 1914 года была образована комиссия, в которую вошел ряд выдающихся сербских учёных. Они должны были определить цели Сербии в войне. Комиссия пришла к выводу, что на Балканском полуострове надо создать большое, крепкое государство, которое обеспечит мир и равновесие в этом регионе. Сербь, само собой разумеется, думали, что такой страной будет Сербия, но в гораздо более широких границах – к ней надо было присоединить Боснию, Герцеговину, Далмацию, Хорватию, Истрию, Словению, а также территории Южной Венгрии (Воеводина). Правительство и сербский парламент приняли предложения комиссии и определили целью Сербии в войне расширение государства. О внутреннем устройстве послевоенного государства и методах интеграции различных унаследованных систем речи не было.²

Ход международных событий привёл к тому, что в декабре 1918 г. воплотились югославские национальные устремления и было создано Государство сербов, хорватов и словенцев. К самостоятельной Сербии и Черногории (соединившейся с Сербией только в последние дни ноября 1918 г.) присоединились и некоторые части бывшей Австро–Венгрии (Словения, Хорватия, Босния и Герцеговина, Воеводина). Последние составляли 58% территории нового государства.

Вопрос о будущей политической системе и государственном устройстве обсуждался перед образованием нового югославского государства. Летом 1917 г. начались первые серьёзные переговоры между сербским правительством и представителями хорватской эмиграции,³ а по сути дела эта дискуссия продолжалась на протяжении всего периода существования первой или королевской Югославии.⁴ Обобщённо говоря: сербы хотели централизовать новое государство, организовать его внутренний строй теми же методами, как они это сделали на территориях Южной Сербии (в частности, в Косове и Македонии, присоединенных к Сербии по итогам Балканских войн). Сербия после 1913 г. просто декларировала, что ее законы распространяют свое действие на вновь присоединенные территории. Однако хорваты и словенцы хотели достичь автономии в новой стране. Ещё перед созданием нового государства на переговорах с представителями Сербии их представители всегда утверждали, что каждая часть вновь

2 Janković, D., Niška deklaracija (Nastanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine). – In: Istorija XX. veka. Zbornik radova, X, 1969, pp. 95–98; Trgovčević, Lj., Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–20. Beograd, 1986, pp. 29–32.

3 Подробно см.: Janković, D., Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine. Beograd, 1967.

4 Обобщённо об истории Югославии, с разными подходами, см.: Petranović, B., Istorija Jugoslavije 1918–1988. I. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941. Beograd, 1988; Dimić, Lj., Srbija i Jugoslavija. Novi Sad, 2001. (Istorija srpske državnosti. III. Ed. Popov, Č.); Matković, H., Povijest Jugoslavije (1918–1941). Hrvatski pogled. Zagreb, 1998; Goldstein, I., Hrvatska 1918–2008. Zagreb, 2008; Sokcevič, D., Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Bp., 2011; Borak, N., Z. Čepić, J. Fischer, Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana, 2005; Vodopivec, P., Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca XPIVIII. stoletja do konca XX. stoletja. Ljubljana, 2006; Lampe, J., Yugoslavia as history. Twice there was a country. Cambridge, 1996; Sundhaussen, H., Geschichte Serbiens. 19–21. Jahrhundert. Wien–Köln, 2007.

образованного государства должна пользоваться определенной автономией, поскольку речь по сути дела идет о самостоятельных нациях. Кроме того, хорваты настаивали на том, чтобы конституция была принята после заключения соглашения между нациями, то есть квалифицированным большинством в парламенте.

В конце концов вопрос о внутреннем политическом порядке Югославии решила так называемая Видовданская конституция 1921 г. Конституционная ассамблея начала свою работу в декабре 1920 г., специальная комиссия приняла решение о том, какой проект будет обсуждаться парламентом. Представленные проекты конституции отражали различные представления о внутреннем управлении. Существовали как централизующие, так и децентрализующие (федеративные) проекты. В основе королевского предложения лежал централизующий проект, поддержанный более крупными и влиятельными сербскими партиями. В соответствии с ним страну предстояло разделить на 35 (33) административных единиц без учета более ранних исторических границ. Административные органы новых единиц (областей) должны были иметь очень узкую компетенцию. Другие проекты, представленные хорватскими, словенскими партиями, а также бывшим премьер-министром Стояном Протичем, предлагали создать в стране несколько (6-8) единиц (провинций, покраин), имевших свои законодательные органы, правительства, внутреннюю автономию в культурных, социальных, экономических делах. Эти крупные административные единицы совпадали бы с прежними историческими границами, в основном разграничивавшими территории проживания отдельных народов (наций). В этих проектах Сербия, Хорватия, Словения, Босния и Герцеговина, Черногория, Воеводина всегда представляли собой отдельные единицы.⁵

Сербские партии добились того, чтобы, вопреки прежним обещаниям и договоренностям, конституция была принята не квалифицированным, а лишь простым большинством голосов. Им удалось достичь того, чтобы за новую конституцию кроме сербских партий голосовали мусульмане Боснии и Южной Сербии.⁶ Первая конституция нового королевства не признавала никакой автономии, ни территориальной, ни этнической. Была подтверждена централизованная, унитарная политическая система. Она закрепила ведущую роль сербской династии во главе королём Александром. Король назначал премьер-министра, командовал вооружёнными силами. Страна в административном отношении делилась на 33 области, административные единицы, которые не были образованы в соответствии с этническим принципов либо границами исторических регионов.⁷

Вскоре после принятия новой конституции правительства и парламенты в разных провинциях (в Хорватии, в Боснии и Герцеговине, в Воеводине, в Далмации) прекратили свою деятельность. Таким образом, все территории и народы, имевшие до тех пор какую-либо автономию, были лишены своих законодательных органов и внутренней административной автономии, которыми они владели в Австро-

5 Popović, O., Oblik državnog uređenja prema nacrtima parlamentarne opozicije u Kraljevini SHS u vreme donošenja prvog jugoslovenskog ustava. – In: Anali pravnog fakulteta u Beogradu, 1987, pp. 384–404; Petranović, B., M. Zečević, Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. I. 1914–1943. Beograd, 1987, pp. 79–127.

6 Gligorijević, B., Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929. Beograd, 1979, pp. 99–109.

7 Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941). Mrđenović, D. (Ed.). Beograd, 1988.

Венгрии. Это оказалось особенно большим ударом для хорватов, располагавших до 1918 г. полной внутренней автономией. Позиции хорватской национальной элиты ухудшились, ее влияние уменьшилось. Не менее существенно, что Хорватия во времена дуализма, по всей вероятности, получала больше денег от государства, чем та доля, которую она должна была вносить в центральный бюджет. После 1918 г., в совместном государстве, ситуация изменилась, хорватские территории теперь вносили больше средств в общегосударственную казну. Хорваты пришли к выводу, что попали в менее благоприятное положение.

Централизованную, унитарную систему поддерживали двор, сербские политические партии, а в некоторые важные периоды (например, во время создания Югославии) сербы, жившие в Хорватии, а позже, в 30-ые годы, самая влиятельная словенская партия. Для сербов Югославия явилась воплощением их национальной мечты. Это государство впервые в истории объединило почти все сербское население. Сербь не хотели, чтобы между разными группами их этноса, жившими в разных частях страны, появились опять какие-то границы.

Новое государство со своей политической системой не обрело межэтнического мира. Быстро обнаружилось, что идеология югославизма не может создать единый югославский народ (или нацию), элиты отдельных народов и в дальнейшем представляли интересы своих народов и территорий. Таким образом, на всем протяжении короткой истории королевской Югославии происходила непрерывная политическая борьба между централистами-унитаристами и федералистами, то есть между управлявшими страной сербскими кругами из Белграда и представителями национальных элит из Загреба, Любляны, Сараева.⁸

Об автономии некоторых провинций или народов сербы долгое время не хотели даже слушать. Только весной 1939 г. были начаты переговоры между двором и представителями самой влиятельной хорватской партии. В августе стороны сошлись на том, что будет создана автономная хорватская провинция (бановина). Решающую роль в достижении компромисса сыграли международные факторы, изменение внешнеполитической обстановки. Вследствие аншлюса Австрия перестала быть самостоятельной страной, а Мюнхенское соглашение показало, что западные великие державы не могут защитить своих союзников, малые страны Средней Европы. Двор и правительство Цветковича хотели избежать распада Югославии, они думали, что договоренность с хорватами предотвратит их стремление к выходу из Югославии.

В соответствии с указом о хорватской Бановине предусматривалось создание новой, особой административной единицы. В нее были включены территории, на которых преобладало хорватское население. Бановина получала свой законодательный орган и свое правительство с относительно широкими компетенциями, особенно в культурной, экономической, социальной жизни.⁹ В 1939 г. начался новый период в истории королевской Югославии. Но эта новая эпоха продлилась совсем недолго, всего два года. В 1941 г., после нападения Германии и соседних стран Югославия распалась на разные части.

8 Романенко, С. А., Югославия: Кризис, распад, война. М., 2000, с. 60–61.

9 Banovina Hrvatska. Politička, administrativna i ekonomska struktura. Pavlaković, V. (Ed.). Zagreb, 1939; Boban, Lj., Sporazum Cvetković–Maček. Beograd, 1965.

МЕРЫ ПО УНИФИЦИРОВАНИЮ РАЗНЫХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ

За 10-15 лет все важные государственные институты были унифицированы. В ходе реализации экономической программы первоочередными задачами явились введение новой единой валюты, образование национального банка Югославии, запрещение использования иностранных денег. В январе 1920 г. был принят закон о создании Национального банка Королевства СХС. Большинство акционеров было из Сербии, и этот факт позже, во время мирового экономического кризиса приобрёл большое значение, потому что финансовая политика Югославия была предопределена сербскими интересами. До конца 1921 г. было введено новое средство платежа (динар). Обменные курсы (1 динар равен 4 прежним австрийским кронам) были установлены невыгодно для тех частей страны, которые принадлежали до 1918 г. Австро-Венгерской монархии.¹⁰

В 1918 г., на момент образования Югославии, в многонациональной стране существовало 5 разных систем прямого налогообложения. К 1930-м гг., приблизительно за 10 лет, постепенно была введена единая налоговая и таможенная система. Прямые налоги составляли 10–20% государственного дохода, а пошлина – 9–16%.¹¹ Современники много спорили о том, какая часть страны платит больше налогов. На основании имеющихся данных можно утверждать, что в период 1918–1929 гг. в Словении и Воеводине платили (на одного человека) в 3–5 раз больше прямых налогов, чем в южных районах страны, а в Хорватии в 1,5 раз больше, чем в Сербии. После унифицирования системы налогов картина незначительно изменилась, в Словении и Воеводине налог был теперь в 1,5 раз больше на одного человека, чем в среднем по стране, и в 3–4 раза больше, чем на Юге (см. таблицу 1).¹² Разница в уплате налогов была обусловлена экономическим потенциалом отдельных регионов страны. Думая об источниках пополнения бюджета, правительство не торопилось выравнять налоговую систему. Но в такой сложной и неоднородной стране, как межвоенная Югославия, народы и территории, платившие больше налогов, считали систему несправедливой, задерживающей их развитие.

В каждом государстве бывают различия в уровне развития между регионами, но это не всегда приводит к большим напряжениям. Однако в многонациональных странах все экономические и социальные проблемы неизбежно приобретают этническую окраску, становятся конфликтами между народами и таким образом возникает проблема лояльности отдельных народов к общему государству, а также солидарности с другими народами. В конце 1928 г. в Королевстве СХС противоречия между народами стали настолько острыми, что король Александр боялся распада страны. После

10 Kosijer, Lj. St., *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884–1924*. Zagreb, 1924; Ugrčić, M., *Novačni sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967, pp. 97–105; Lampe, J., *Unifying the Yugoslav Economy, 1918–1921: Misery and Early Misunderstandings*. – In: *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*. Djordjević, D. (Ed.). Santa Barbara–Oxford, 1980, pp. 139–156; Hadži-Pešić, J., *Novac Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd, 1995, pp. 10–29.

11 *Ministarstvo Financija Kraljevine Jugoslavije 1918–1938*. Stanarević, N., S. Milačić, M. Milošević, M. Smiljanić, M. Spasić (Eds.). Beograd, 1939, pp. 54–97.

12 *Statistički godišnjak*, X (1940), p. 467. Рудольф Бичанич по данным министерства финансов определил по отдельным историческим регионам. На одну голову в 1936 г.: Воеводина – 290, Словения – 240, Хорватия – 199, Сербия и Черногория – 112, Босния и Герцеговина – 66, Далмация – 61 динар. Bićanić, R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zagreb, 1938, p. 139.

Таблица 1. Прямые налоги по бановинам в 1933 и 1936 гг.

Бановина	Пропорция населения (%)	Пропорция налога (%)		На одну голову (динар)	
		1933	1936	1933	1936
Дравская	8,2	11,5	13,1	198	232
Савская	19,4	22,1	25,0	156	185
Дунайская	17,1	28,4	24,6	222	207
Приморская	2,6	2,9	2,6	60	56
Моравская	10,3	5,4	4,7	70	64
Дринская	11,0	6,4	5,8	77	69
Врбаская	7,5	2,6	2,1	46	37
Зетская	6,6	2,5	2,6	50	55
Вардарская	11,3	4,7	4,1	56	51
Белград	2,1	13,3	15,4	86	90
Югославия	100,0	100,0	100,0	133	141

переговоров с руководителями разных партий и иерархами православной церкви он решил осуществить государственный переворот, распустил парламент и ввёл режим личной власти. Король запретил партии и организации на национальной основе. В прокламации от 6 января 1929 г. он подчеркнул, что его целью является именно сохранение единства государства и единства народа. В рамках этого 3 октября 1929 г. он издал закон, которым упразднялось прежнее административное деление государства и вводилось новое, на бановины, полностью игнорировавшее национальный принцип и интересы отдельных национальностей. Королевство сербов, хорватов и словенцев было переименовано в королевство Югославия.¹³

По мнению Александра, в целях сохранения государственного единства необходимо было укреплять югославское национальное сознание граждан. Король полагал, что спустя 10 лет после образования Югославии не только может быть, но должно быть сформировано общее национальное сознание. Он считал, что путем административных мер можно заменить этническое сознание отдельных народов югославским сознанием. По официальной идеологии югославизма южные славяне составляли этническое единство.

Принятие нескольких законов о просвещении было направлено на то, чтобы и школы также участвовали в насаждении идеологии интегрального югославизма. В законе об основных народных школах, принятом в декабре 1929 г., отмечалось, что задача школ состоит не только в том, чтобы обучать детей читать и писать, они должны воспитывать их в духе югославизма и государственного единства. Кроме того, закон предписывал преподавать 14 предметов (в том числе историю) по единой для всей страны программе. Языком обучения стал официальный язык государства (так называемый «сербо-хорватско-словенский» язык).¹⁴

13 См. прокламацию: Ćulinović, F., Jugoslavija između dva rata. Zagreb, 1961, II, pp. 7–8.

14 Išić, M., Osnovno školstvo u Srbiji 1918–1941. Beograd, 2005, II, pp. 18–57.

МЕРЫ ПО ВЫРАВНИВАНИЮ СОЦИАЛЬНОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО УРОВНЯ РАЗНЫХ РЕГИОНОВ

Важнейшие государствообразующие системы к 1930-м гг. были унифицированы. Процесс унификации был тесно связан с постоянным стремлением властей к централизации страны. Однако Югославия так и не стала единой страной. Отдельные ее части сохранили свои специфические черты и большие региональные различия. Можно сказать, что общество Югославии было «крестьянским океаном», поскольку приблизительно 70–75% населения работало в сельском хозяйстве, только Словения была исключением в этом плане (около 60%).¹⁵ Более традиционные общества находились в южной части страны. Этот более традиционный порядок отражался во многих планах, например, в южных частях страны девушки раньше выходили замуж, обычно в 20–25 летнем возрасте, тогда как в Словении одна четверть женщин вообще не вышла замуж (см. таблицу 2).¹⁶ На юге рожали больше детей, в Сербии, Косове, Боснии и Герцеговине на одинаковое число населения приходилось в четыре раза больше детей, чем в Воеводине или Словении.¹⁷ Рост численности населения на южных территориях был намного быстрее. Во времена королевской Югославии население Косова выросло на 69,7%, тогда как северные части страны только на 17–20%.¹⁸

Одновременно рост населения был большим на территориях, где условия сельскохозяйственного производства оказались намного хуже. Согласно исследованиям, миллионам крестьян перед второй мировой войной понадобилось покупать продовольствие до получения нового урожая, потому что собственные хозяйства не смогли обеспечить людей продуктами. Особенно тяжёлой была обстановка в горных районах, в Герцеговине, Черногории, Хорватии, там пропорция таких «дефицитных» крестьянских хозяйств достигала 60–70%.¹⁹

Система образования была менее развита на южных территориях, там было меньше школ и больше людей, которые не умели читать и писать (см. таблицу 3).²⁰ На северных территориях было в 1,5–2 раза больше школ, чем на юге (например, в Словении приходилось 1404, в Хорватии 1587, а в Боснии и Герцеговине 2550 учеников на одну школу).²¹ В Словении, Воеводине, Белграде, некоторых частях Хорватии почти каждый ребёнок посещал школу, тогда как в Боснии и Герцеговине, Косове, Македонии только 40% детей. На южных горских территориях деревни были меньше по размеру и маленькие села не были в состоянии поддерживать школу. В королевской Югославии

15 Tasić, D. J., *Socijalno-demografska slika Jugoslavije*. – In: *Socijalni arhiv*, VI, 1940, № 4–6, pp. 65–89; *Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931. IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*. Beograd, 1938–1940.

16 *Statistički godišnjak*, VI (1936), pp. 45–49.

17 Между 1921–31 гг. на 1000 человек: Косово – 22,8, Сербия – 21,8, Босния и Герцеговина – 20,4, Македония – 16,1, Черногория – 14,5, Хорватия – 10,0, Словения – 7,3, Воеводина – 5,5 детей. В целом в Югославии – 14,8. См.: Simeunović, V., *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961*. Beograd, 1964, pp. 30–32; *Statistički godišnjak*, V (1935), pp. 40–41.

18 Косово – 69,7, Босния и Герцеговина – 46,1, Македония – 42,9, Черногория – 39,6, Сербия – 26,6, Словения – 19,9, Воеводина – 19,0, Хорватия – 17,1%. В целом по Югославии – 29,6. Там же.

19 Kukoleča, S., *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*. Beograd, 1956, pp. 61–62; Isić, M., *Seljaštvo u Kraljevini Jugoslaviji*. – In: *Jugoslovenska država 1918–1998*. Piljević, Đorđe O. (Ed.). Beograd, 1999, p. 406.

20 *Statistički godišnjak*, I (1929), pp. 70–71, *Statistički godišnjak*, VI (1934–35).

21 Mayer, M., *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941)*. Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung? München, 1995, p. 100.

Таблица 2. Неженатые и незамужние в 1931 г. (%)

Бановина	15–19		20–24		25–29		30–34		35–39	
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Дравская	99,6	97,4	91,2	76,3	58,9	47,6	30,9	31,6	14,9	26,9
Савская	94,9	80,7	63,7	39,1	27,6	18,9	13,3	12,8	9,9	10,9
Приморская	97,6	91,8	79,2	53,6	40,1	25,8	16,7	12,3	10,0	9,5
Дунайская	92,3	79,5	53,7	28,2	17,9	9,2	8,5	5,4	5,6	4,0
Врбаская	91,1	75,0	53,8	19,8	19,2	6,0	8,3	3,3	5,4	2,5
Дринская	91,6	78,6	59,0	25,9	21,5	7,7	9,4	4,2	6,2	3,1
Моравская	77,6	74,7	33,7	17,6	10,2	4,2	4,7	2,3	3,1	1,6
Зетская	94,4	86,8	75,0	41,2	43,3	16,1	21,2	8,5	11,4	6,1
Вардарская	85,2	78,2	47,1	23,5	19,0	4,3	8,4	1,9	4,6	1,2
Белград	98,4	90,0	80,9	55,4	51,4	28,6	28,0	16,7	17,3	11,3
Югославия	91,6	81,8	60,5	34,9	26,6	14,9	12,8	9,2	8,3	7,6

Таблица 3. Неграмотные по бановинам, 1921, 1931 (%)

Бановина	1921			1931		
	муж.	жен.	вместе	муж.	жен.	вместе
Дравская	8,9	8,9	8,9	5,26	5,79	5,54
Савская	25,7	40,1	31,1	19,57	35,15	27,67
Дунайская	24,5	43,0	34,1	17,52	39,56	28,87
Приморская	53,3	77,2	67,2	44,11	69,76	57,46
Врбаская	76,1	91,4	83,5	59,89	85,81	72,60
Дринская	52,6	78,0	65,4	43,24	81,02	62,11
Моравская	53,5	86,6	70,8	38,83	83,72	61,96
Зетская	59,5	86,8	73,5	48,80	82,90	66,04
Вардарская	71,8	90,3	81,3	55,70	85,50	70,86
Белград	11,5	18,8	14,1	7,10	15,32	10,87
Югославия	42,2	60,3	51,5	32,27	56,40	44,61

система финансирования школ не способствовала выравниванию образовательных стандартов на разных территориях. Более развитые регионы – поскольку они платили больше налога – получали больше денег на образование.²²

22 Calic, M.-J., Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). – In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg. Hg.: Reiter, N., H. Sundhausen. Berlin, 1994, pp. 103–125; Dimić, Lj., Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. II. Škola i crkva. Beograd, 1996.

Таблица 4. Отношение национального дохода на 1 человека в соотношении к средней величине по Югославии (%)

Территория	Сельское хозяйство	Промышленность	Остальное	Вместе
Словения	90,8	317,3	177,1	160,5
Воеводина	175,5	107,7	125,7	146,0
Хорватия	120,2	123,0	141,5	128,3
Далмация	74,7	180,9	94,0	99,8
Сербия	88,1	45,6	70,4	74,5
Босния и Герцеговина	72,0	71,3	62,4	68,4
Южная Сербия	71,0	6,1	49,3	52,2
Черногория	46,7	3,2	32,2	34,1
Королевство СХС	100,0	100,0	100,0	100,0

Три четверти промышленного потенциала, три четверти капитала банков, три четверти торгового оборота приходились на северные территории, принадлежавшие ранее Австро-Венгерской монархии. Национальный доход на одного человека в Воеводине был в 2–3 раза выше, чем в Южной-Сербии (см. таблицу 4).²³

Таким образом, в экономическом плане не произошло выравнивания разных регионов, различия между регионами даже стали еще больше. Из логики свободного рынка следовало, что капиталовложение и развитие хозяйства протекало интенсивнее и быстрее на более развитых территориях. Одно исключение, впрочем, всё-таки существовало: это Белград, столица страны, где быстро развивалась промышленность, а с середины 1930-х гг. там концентрировался банковский капитал.

Во время первой (королевской) Югославии государством мало было сделано для выравнивания экономического уровня разных регионов. Здесь следует отметить три важные меры. 1) Только в 1938 г., но все же был создан специальный фонд, из которого менее развитые регионы дополнительно получали средства (например, Босния и Герцеговина, Черногория, Косово, Македония, Сербия). 2) Некоторые меры колонизаторского характера, принятые во время аграрной реформы, способствовали развитию более бедных регионов. Приблизительно 20–22 тысячи семей (80–90 тыс. человек) переселились на южные территории страны и получили там землю. Государство строило там новые деревни, дома, колодцы, школы. Оно тратило на одного колониста на юге в 3–4 раза больше, чем на севере.²⁴ 3) С постройкой железных дорог государство стремилось развивать менее развитые территории и включить их в систему кровообращения страны. Железнодорожная сеть на северных территориях была намного гуще. Главная проблема всё-таки состояла в том, что эти линии в основном вели к бывшим центрам, к Вене, Будапешту, а также к Салоникам. Таким образом, одной

23 Jakir, A., Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration. München, 1999, pp. 141–142.

24 Gaćeša, N., Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918–1848). – In: Seobe Srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova posvećen tristagodišnjici velike seobe Srba. Ranković, D. (Ed.). Beograd, 1990, pp. 111–125.

из наиболее важных задач было прокладывание линии Белград–Загреб, чтобы облегчить транспортную связь между двумя крупнейшими городами страны, а также между Сербией и Хорватией. Во время первой Югославии некоторые линии были построены в горных регионах, в Боснии, Косове и Македонии. Однако самый масштабный план – линия между Белградом и Адриатическим морем – так и не был реализован. Несмотря на это, можно сказать, что новые железнодорожные линии содействовали уменьшению региональных различий. Все-таки обширные территории остались почти без железных дорог (Черногория, Герцеговина).²⁵

Как мы видели, унаследованные региональные различия во время первой, королевской Югославии в основном сохранились. И вот возникает вопрос, более общего порядка, не только применительно к Югославии, уже не существующей: можно ли успешно интегрировать территории с различными уровнями экономического и социального развития, можно ли уменьшить различия отдельных регионов? Автор статьи не является в этом плане большим оптимистом.

Таблица 5. Развитие отдельных территорий в эпоху социализма

Территория	Рост	Национальный доход.		Доход
		1947	1990	
Словения	4,0	163	201	18,9
Хорватия	4,0	104	127	17,2
Центральная Сербия	3,6	100	105	18,2
Воеводина	4,0	100	122	19,4
Косово	1,6	49	22	8,8
Босния и Герцеговина	2,9	86	67	14,4
Черногория	2,9	94	72	10,2
Македония	3,3	70	64	15,9
Югославия	3,5	100	100	17,0

Первая, королевская Югославия старалась не допустить никакой автономии для отдельных регионов. Другая, социалистическая Югославия была построена по иному, федеральному принципу. В ней были созданы союзные республики, которые обладали широкой автономией. Были предприняты также попытки выравнивания экономического уровня отдельных частей государства. В 1965 г. был создан специальный федеральный фонд помощи отстающим регионам, были приняты и другие меры. Но поставленной цели достичь не удалось. Остались огромные различия между территориями в национальном доходе и в прибылях, получаемых на одинаковые суммы капиталовложения (см. таблицу 5).²⁶

25 Lazić, M., *Investiciona politika Kraljevine Jugoslavije u železničkom i drumskom saobraćaju 1919–1941.* – In: *Jugoslovenska država 1918–1998.* Piljević, Đ. (Ed.). Beograd, 1999, pp. 375–387.

26 Таблица содержит данные о росте национального дохода на человека в 1947–1990 гг. (%), национальный доход в регионах сравнивается со средней величиной по Югославии (100) и доходом на 100 динаров капиталовложений в 1952–1991 гг. См.: Miljković, D., M. Nikolić, *Razvoj republika SFR Jugoslavije 1947–1990 godine.* Beograd, 1996, pp. 9–10.

ЛАСЛО БИРО

REGIONALIZMUS ÉS CENTRALIZMUS
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT: JUGOSZLÁVIA PÉLDÁJA

BÍRÓ LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA

Összefoglalás

A két világháború között több új állam jött létre Kelet-Európában, amelyek az állami integráció során alapvetően két utat követhettek: az ország centralizációját, az egyes rendszerek egységesítését, vagy pedig az egyes régiók önálló fejlődésének, autonóm jogainak tiszteletben tartását. Jugoszláviában a rendszerek egységesítését, az állam centralizációját valósították meg. Az 1930-as évekre sikeresen befejeződött a politikai, gazdasági, szociális, oktatási rendszerek egyesítése, de nem sikerült csökkenteni az egyes országrészek közötti társadalmi-gazdasági különbségeket, sőt a szabad piaci keretek között a korábbi fejlettebb régiók, illetve az ország fővárosa, Belgrád nagyobb mértékben fejlődtek, mint a korábban is elmaradottabb vidékek.

Границите на „българската национална територия“ в Тракия (1913–1947)

Ваня Стоянова

Институт за исторически изследвания – БАН

Традиционно, понятието „граница“ се свързва главно с географията, правото и политиката и приложено в познанието за обществото означава линия, разделяща географското, политическо, социално и икономическо пространство, често – натоварено с национални характеристики. Държавната граница, от своя страна, е онази разграничителна линия, която, заедно с намиращата се над нея вертикална повърхност, очертават територията на държавата, над която се простира нейният суверенитет.

За разлика от „държавната територия“, използваният в настоящата статия термин „национална територия“ се свързва не толкова с теорията на държавата и правото, колкото с национализма, идентичността и емоцията. Така както нациите могат да изградят своите идентичности около езика и религията, така те могат да подслонят тази идентичност в определени места и територии и да защитават тези места и територии със същата упоритост и вяра, с които бранят своя език и религия.¹ Тяхната важност, обаче, е променлива величина. „Националната територия“ (nation's territory) включва местата от национална значимост, разграничавани по продължителността и решимостта, с която нациите водят борба за тяхното запазване или овладяване. „Периферията“ обхваща места с известно национално значение, но не до онази степен, която прави необходимо владението им. Всъщност, то дори може да не е желано. „Периферията“ е важна, защото свързва нацията със света около нея и дава примери за национално величие като илюстрира широкия пространствен обхват на националното присъствие в регионални и дори глобални измерения.²

Именно границите, очертаващи българската „национална“ територия в Тракия, са обект на внимание в настоящата статия. Това, обаче, придава допълнителен нюанс на понятието „граница“, схващано иначе от автора тук в неговото традиционно значение. Границите на една национална територия са динамични и преходни. Те са повече „предел“, отколкото „разграничител“ и в своето историческо развитие преминават от мисловното в реалното и обратно, променяйки по този начин и обхвата на „центъра“ и „периферията“ в пространството, с което нацията се идентифицира. Хронологически, статията разглежда развитието на идеята за границите на българското национално пространство в Тракия от 1913 г. до края на Втората световна или по-скоро – за „тракийските“ очертания на българската „национална територия“ и стремежът за превръщането им в държавни граници.

*

1 White, G., Nation, State and Territory. Origin, Evolutions and Relationships. V. 1. Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2004. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford, p. 18.

2 Ibid., pp. 60–61.

През 1878 г. след почти пет вековно отсъствие България се появява отново на европейската политическа сцена. Извън териториите на възродената българска държава остават земи, населени с компактно българско население, в които общобългарският възрожденски процес за социално-политическо освобождение и културна еманципация продължава в условията на новите балкански политически реалности. Неуспехът на организираното българско национално-освободително движение да осигури освобождението и обединението на българската нация тласка българската държава към войната като единствен възможен път за разрешаването на българския национален въпрос.

Обезсилването на Санстефанския договор придава задължителния ревизионистичен и иредентистки характер на българската национална програма след Освобождението.³ Единодушно приет от изследователите за крайна цел на българската външна политика и национална пропаганда през следващите шест десетилетия, в териториален план, обаче, той не „покрива“ изцяло българската етническа територия към момента на подписването му. Извън границите на „Санстефанска България“ остават българите, обитаващи почти цяла Южна Тракия до Бяло море (области, в които живеят още гърци и турци, наред с други по-слабо представени етноси). Всъщност, в договора от Сан-Стефано са включени районите на Ксанти и Свиленград (в Западна Тракия, т.е. в земите между Места и Марица), както и градовете Малко Търново, Люле-Бургас и Лозенград с техните околности в Източна Тракия (на изток от Марица до Черно и Мраморно море). Плод колкото на политическа договореност, отразяваща временно състояние на силите, така и на етнически и религиозни аргументи, Санстефанският договор задава параметрите на бъдещите български национални и държавни стремежи, без да ги изчерпва изцяло.⁴

Какво е мястото на Тракия в тях?

Както вече бе споменато, пространственото разпределение на важните за нацията места и земи (т.е., локализирането на институциите и центровете, важни за развитието на нацията и открояването на местата, прославени в националната литература и изкуство) спомагат да се определи и очертае „националната територия“. Но за да се установи колко точно важна е дадена територия за една нация, на помощ идва „факторът на решимостта“ – т.е. на твърдостта, упоритостта, решителността, с които в своята история нацията е била готова да я завладее или защити.⁵

В случаите, когато една нация е неспособна да удържи или постигне контрол над по-маловажни територии, националната идентичност може да се предефинира, за да изключи тези места от националния патримониум. В други случаи, обаче, дадена територия може да се окаже толкова важна за нацията, че за нея да бъде извънредно трудно да предефинира своята идентичност и тогава търсенето на военно решение може да продължи дори с цената на огромни човешки жертви.⁶ Приложен в българския случай, „факторът на решимостта“ безпогрешно разпознава този тип територия в Македония.

3 Казаков, Е., Геополитиката на България през XX век. С., 2007, с. 63.

4 Кесяков, Б., Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. С., 1925, с. 308-316. Картата на Санстефанска България вж на:
http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Bulgaria_after_Congress_of_Berlin_in_1878.png

5 White, G., *op. cit.*, p. 9.

6 *Ibid.*, p. 60.

Забавените възрожденски национално-образуващи процеси в Тракия, имащи като резултат по-бледото ѝ присъствие в българската национално-териториална програма в първите следосвобожденски десетилетия (до войните 1912–1913 г. и дори през Първата световна война) намират обяснение в близостта ѝ до имперската столица и Проливите, в ожесточения характер на религиозната българо-гръцка разпра и в етническата пъстрота на региона. От друга страна, по-компактният характер на българското население в Македония, многочислената и политически по-активна македонска емиграция в България правят звученето на Македонския въпрос по-гръмко и емоционално въздействащо сред българското обществено мнение и налагат безапелационно неговото решаване в дневния ред на българската нация и държава. От своя страна и българската пропаганда след Освобождението насочва цялото си внимание към Македония, за да обоснове бъдещото ѝ присъединяване към България и едва след поражението в Първата световна война, когато става ясно, че Македония е загубена, започва да търси аргументи в полза на българското присъствие в Тракия.⁷

Доминантата на етническия принцип (т.е. Македония) върху българските външнополитически избори до края на Първата световна война, макар и неуспешна като краен резултат, не е необичайна нито за региона, нито за епохата. За нация, формирала себе си в модерното време в границите на една империя повече върху единството на езика и религията, отколкото на икономическата жизнеспособност на националния организъм и гражданското равнопоставяне на членовете му, „етническият“ избор е естествено следствие от предходни процеси.

С изградените български училища и църкви, с удържаните победи над елинизма и особено с участието си във въоръжените националноосвободителни борби с върхна точка въстанието на Преображение, българите в Тракия дават ярка изява на волята си за свобода, на българското си национално самосъзнание и на стремежа си да бъдат част от българската държава.⁸

През 1912 г. балканските държави предприемат решителен шурм срещу империята, която пет столетия господства в Европейския югоизток. За няколко месеца Турция е изгласкана от континента и с Лондонския мирен договор се отказва от всички свои владения на северозапад от линията Енос – Мидия и островите в Егейско море. Краткотрайното балканско сътрудничество преминава в нова, междусъюзническа война, която за България завършва като Първа национална катастрофа.

Букурещкият мирен договор (28 юли 1913 г.) определя за Царството нови граници, в които влиза българското население от Западна (Беломорска) Тракия и част от Македония и които, въпреки понесените загуби, дават възможност на страната да провежда по-независима стопанска политика чрез директния излаз към Средиземно море. Очертава се възможност този дял от Беломорието, присъединен към България, да спомогне за икономическия ѝ напредък, за интегрирането ѝ в световната търговия, за повишаване на нейната икономическа и стратегическа значимост в района на Югоизточна Европа.

Нерешеният докрай национален въпрос и особено въпросът за Егейска и Вардарска Македония нарежда България на страната на Централните сили в избухналия през

⁷ Илчев, И., Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни 1821–1923. С., 1995, с. 402.

⁸ Филчев, И., Тракийският въпрос и тракийското движение в България. С., 2007, с. 17–96.

1914 г. глобален конфликт. Краят на Първата световна война ѝ донася Втора национална катастрофа.

Общоприето е мнението, че водещият лозунг в Париж, с който за „своите“ национални територии се борят и победители, и победени (доколкото за това им е дадена възможност), е „правото на нациите на самоопределение“, прогласено от американския президент У. Уилсън. В действителност, в аргументацията на миротворците, както и в националните пропаганди на спорещите за една и съща територия страни, присъства цялата палитра от аргументи, с които една национална държава претендира и защитава правото си над определена земя – от романтичния възглед за езика и религията, обединяващи населението в „националната територия“, през просветителската идея, свързваща целостта на държавната територия по-скоро с нейната сигурност и икономическа жизнеспособност, от географския детерминизъм за „естествените граници“ до геополитическите съображения и нововъзникналия страх от разпространението на болшевиизма. Над всички тях, обаче, прилаган избирателно, се извисява принципът за наказване на „виновните“, т.е. загубилите войната и поощряване на приятелите – минали съюзници и бъдещи партньори. България е в категорията на наказаните.⁹ Застрашени са не само нейните военни придобивки в Македония и Добруджа, но и Западна Тракия, станала част от държавната ѝ територия през 1913 г. и неоспорена от Солунското примирие (30 септември 1918 г.).

Тракийският въпрос от февруари до септември 1919 г. е сред най-оспорваните в комисиите и комитетите на Конференцията, занимаващи се с бъдещата българо-гръцка граница. Твърди защитници на гръцките претенции към Тракия са бившите ѝ и бъдещи съюзници Франция и Англия, подкрепяни от Япония; резервирана към тях е Италия, доколкото има свои собствени планове в Източното Средиземноморие. Еволюция претърпява американската позиция – от приемането на българските права над Западна Тракия въз основа на етнически и стопански аргументи и разширяване на източната ѝ граница в Одринско в зависимост от границите на проектираната от тях Константинополска държава (през януари 1919 г.), през защитата на българския излаз на Бяло море през Западна Тракия¹⁰ до приемането на компромисното решение за Междусъюзническа Тракия под съгласен мандат през септември 1919 г. и признаването с декларация на Американския конгрес от 20 януари 1920 г. на всички гръцки претенции над Източна и Западна Тракия.¹¹

Българската делегация на Конференцията за мира – изолирана и обгърната с враждебност, информирана по косвени пътища за очакващото я наказание – се опитва да представи своите доводи в защита на националната си територия и в частност на Тракия – с ноти и меморандуми по въпроса за Западна и Източна Тракия, с нарочни послания до председателя на Конференцията и до лидерите на съседните балкански държави, с изпращането на дипломатически емисари в европейските столици, с

9 За принципите на очертаване на границите на националните държави в Париж вж.: White, G., *op. cit.*, pp. 204–228; Генов, Г. П., *Ньойският договор и България*. С., 1935, с. 5–58. За българската пропаганда в защита на българските териториални интереси вж.: Христов, Х., *България, Балканите и мирът*. С., 1984, с. 53–75; Илчев, И., *цит. съч.*, с. 181–187.

10 Трифонов, С., *Българското национално-освободително движение в Тракия 1919–1934*. С., 1988, с. 14–15.

11 Пак той, *Антантата в Тракия 1919–1920*. С., 1989, с. 30, 40–45.

несръчни опити да се спечелят привърженици сред враждебната и почти единогласна антибългарска преса, с изложения, оборващи гръцките обвинения срещу България.¹²

Особено активно в защитата на българските права над Тракия е възстановеното на 22–24 декември 1918 г. в Одрин организирано тракийско движение в лицето на дружество „Одринска Тракия“. Приетата от първия, учредителен конгрес (събор) резолюция подчертава вековната и неразривна връзка на българското население в Одринско с българското отечество; призовава великите сили от Антантата и САЩ да приложат принципа на самоопределение на народите и с решенията си да направят възможно присъединяването на българите от областта към българската държава и завръщането на бежанците по родните им места. Специално към българското правителство и политици е отправен апел да отделят по-голямо внимание на тракийския въпрос, останал до този момент в сянката на македонския. Конгресът одобрява изработването на петиция относно българския характер на Тракия, която да се бъде представена на предстоящата Мирна конференция.¹³

В началото на 1919 г. Върховният комитет - новоизбраният ръководен орган на тракийската организация – организира масова акция сред бежанците от Източна Тракия за събирането на информация, необходима за съставянето на Петицията до Мирната конференция. (Западна Тракия все още е част от България, чиято съдба предстои да се реши в Париж). „Петицията на изгонените българи от Източна Тракия“ е подписана от 31 176 семейства със 166 650 членове (под реалния брой на бежанците от областта, пръснати в различни части на България). След представените факти за десетилетните опити на османската власт да обезбългари областта, достигнали своя връх през 1913 г., подписаните я бежанци изразяват увереност, че Мирната конференция ще възстанови принципите на справедливостта и ще даде възможност на тракийските българи да се обединят със своята обща родина – България. На 16 юни 1919 г. Петицията (в четири подвързани тома) е изпратена в Министерството на външните работи и изповеданията с молба да бъде предадена на председателя на Мирната конференция в Париж Ж. Клемансо. Вторият конгрес на „Одринска Тракия“, проведен в Одрин на 10 август 1919 г., се занимава отново с проблемите на бежанците – с положението им в страната, но и с перспективите за връщането им в Източна Тракия. Делегатите опровергават повдигнатите от гръцка страна обвинения, че сред подписаните петицията има насилствено включени гърци и приемат политическа декларация за бъдещата съдба на Тракия (в двете ѝ части). Съборът се изказва в полза на независима Тракия, в която населението свободно ще се разпорежда със съдбата си и намира за целесъобразно „създаването на едно общо независимо политическо цяло, което да обхваща източната и западната половина, поставени под един генерал-губернатор от някоя от Великите държави на Съглашението“.¹⁴

Междувременно, на 26 юли 1919 г. в Париж пристига българската делегация, водена от министър-председателя Теодор Теодоров. До този момент почти всички условия на мирния договор с България са подготвени, остава нерешен въпросът за Тракия. Сведенията, които достигат до българските делегати, вещаят предстоящото ѝ откъсване от българската държава и за това на 29 юли 1919 г. е решено да се подготви

¹² Вж. Христов, Х., цит. съч., с. 53–75, 172–203, 312.

¹³ Филчев, И., цит. съч., с. 158–159.

¹⁴ Пак там, с. 161–163.

изложение за Западна Тракия и Източна Македония като отговор на гръцките претенции. Задачата е възложена на българските професори – експерти по въпроса Д. Михалчев, Д. Мишайков и Йордан Иванов.¹⁵ Изложението е изпратено до Клемансо на 1 август 1919 г. В началото се изтъква, че Западна Тракия не е била предмет на спор при сключването на Солунското примирие на 29 септември 1918 г. В отговор на гръцките домогвания, целящи откъсването ѝ от Беломорския бряг, България представя „съображенията, които оправдават нашето владение на територията между Места и Марица“.¹⁶ Раздел I, „Исторически съображения“, представя българския характер на Тракия назад през вековете. В раздел II, „Етнически съображения“, са изложени доказателства за числения превес на българите - християни и мюсюлмани – сред останалите народности в областта. На трето място, сред политическите и културни съображения, се изтъкват постиженията на българското училищно дело, свидетелстващи за духовната еманципация и национална идентичност на българското население. Раздел IV, „Икономически съображения“, обосновава стопанското единство между Тракия и България. Лишаването на България от беломорски излаз би имало пагубни последици за нейната икономика и търговия и би я отделило от средиземноморските и океански държави, каквато всъщност е била една от най-главните идеи на балканската политика на централните сили. От друга страна, предлаганият вариант България да ползва гръцко пристанище под гръцки суверенитет като икономически излаз на Бяло море, е практически неосъществим и следователно – неприемлив.¹⁷ Изложението завършва с пожеланието, че „като имаме предвид горните съображения, които произтичат от националната правда и от жизнените нужди, ние сме убедени, че Конференцията ще дойде до заключение, какво ще бъде крайно несправедливо – да се откъсне беломорския бряг от България, за да го даде на Гърция и че като остави Тракия на българите, тя ще отстрани бъдещите съперничества на икономическа почва между двете страни, на която те се допъхват взаимно и ще влее в техните отношения примирителен дух, толкова нужен за мирното им развитие.“¹⁸ В приложения са дадени демографски и статистически данни в подкрепа на българските твърдения; декларация на депутатите мюсюлмани в българското народно събрание от 5 март 1919 г., с която те заявяват, че нямат повод да предпочетат гръцкото управление пред българското; декларация от името на българските евреи в полза на присъединяването им към България, независимо дали са в Добруджа, Тракия или Македония.¹⁹

Спряхме се по-подробно на съдържанието на изложението за Западна Тракия, защото оттук правните формулираните в него доводи ще залегнат трайно в защитата на българските права и интереси в областта, независимо от реда и детайлите, в които те се представят.

За да обърне внимание към положението в Западна Тракия, Т. Теодоров допълнително изпраща до председателя на Мирната конференция Клемансо разяснение към изложението и специално подчертава, че българомохамеданското население в нея е още едно свидетелство за българския ѝ характер.²⁰

15 Трифонов, С., Антантата в Тракия..., с. 38.

16 Българската делегация за мир. Документи по договора в Ньои. С., 1919, с. 7.

17 Пак там, с. 13.

18 Пак там, с. 13.

19 Пак там, с. 14–24.

20 Трифонов, С., Антантата..., с. 38.

На 8 август 1919 г. Теодоров представя на Клемансо вече споменатата петиция на българите от Източна Тракия. В съпроводителното писмо към нея се пояснява, че тази огромна маса бежанци са насилствено прогонени от Турция през 1913 г., настанени са в България, където очакват да се върнат по родните си места и да влязат във владение на своите имоти.²¹

На 16 август 1919 г. до Конференцията за мира е отправена „Бележка“ относно производството на тютюн в Ксантийско, провокирана вероятно от информацията, че се подготвя присъединяването на областта към Гърция. В бележката се изтъква особеното значение на производството на тютюн за икономиката на България като основна експортна стока във външната ѝ търговия и се отправя предупреждение за опасността от превръщането на Гърция в монополист в производството на тютюн в Македония и Тракия, което би довело до налагането на високи цени на международните пазари.²² Инициативата цели да привлече вниманието на САЩ и тяхната делегация, за които се предполага, че като „чужди консуматори на тютюн“, са заинтересовани от запазването на България като тютюнопроизводител.²³

На 10 септември 1919 г. българската делегация на Конференцията за мир прави още едно усилие да наклони везните в полза на българските интереси в Тракия и предлага на вниманието на делегатите ново изложение върху Източна Тракия като продължение на вече връченото становище за Западна Тракия. Тя отново припомня реокупацията на областта от Турция през 1913 г. и изгонването от нея „с най-голяма жестокост на почти цялото българско население – не по-малко от 200,000 души“, което живее разпръснато из България и води окаяно съществуване. Българската делегация настоятелно моли да му бъде дадена възможност да се завърне по своите домове и да възстанови своята собственост и права.²⁴

Изложението по въпроса за Източна Тракия до линията Мидия – Енос²⁵ съдържа свидетелства на учени и чужди пътешественици за българския характер областта, както и сведения, които изтъкват важната роля на Одрин и неговата околност в живота на българите от столетия насам. Като излага тези доводи, българската делегация се надява, че Конференцията за мира ще ги вземе предвид при определяне бъдещата съдба на Тракия и с решенията си ще допусне да се завърнат в нея хилядите изгонени българи.

Нито един от българските опити за оказване на влияние върху преговорите за мир не се увенчава с успех и връченият на 19 септември 1919 г. проект за договор е по-тежък и от най-мрачните очаквания. В тях, обаче, както и в трескаво изработените възражения към предложенията за мира, се очертават целите и аргументите на българската национално-териториална програма в двете части на Тракия:

1. За Западна Тракия България желае запазването ѝ в настоящите граници като се обосновава с етнически, стопански, географски, исторически, политически и етнографски аргументи, повтарящи се и допълващи се с всяко следващо изложение от май до октомври 1919 г., последното от които на 25 октомври 1919 г. в отговор на предложените условия за мир. В него се иска: ако въпреки представените доводи

21 Българската делегация..., с. 26.

22 Пак там, с. 32–33.

23 Трифонов, С., Антантата..., с. 39.

24 Българската делегация..., с. 95.

25 Пак там, с. 95–123.

Конференцията отхвърля българските възражения, то тогава България би приела територията, отстъпена от нея, „да се въздигне, в целостта ѝ, в автономна държава, независима от балканските държави и поставена под покровителството на главните съюзни и сдружени сили или на оная от тях, която Конференцията би посочила“.²⁶

Изрично се изтъква, че загубата ѝ би засегнала най-дълбоко живота на страната и нейното бъдеще.²⁷ Обещаваният стопански излаз през Бяло море би бил реален само ако бъде гарантиран от нейния собствен суверенитет.²⁸

2. За Източна Тракия исканията на официалната българска политика са по-предпазливи - отстоява се и се аргументира нейният български характер, но директно изказано е само искането за завръщане по родните места на прогонените над 200 000 бежанци от региона. Тракийското движение, с цитираната по-горе резолюция от 10 август 1919 г., в този момент е по-радикално и настоява за „създаването на едно общо независимо политическо цяло, което да обхваща източната и западната половина, поставени под един генерал-губернатор от някоя от Великите държави на Съглашението“.

И за двете области средството за постигане на справедливо решение, което българската делегация се осмелява да поиска, е плебисцит, в който населението в спорните територии да изрази свободно своята воля за бъдещия държавен суверенитет над тях. За първи път идеята за всенародно допитване е предложена с нота 430 на българското правителство до представителите на великите сили в София от 29 май 1919 г.; припомнена е от българската делегация за Мирната конференция на 12 септември 1919 г.; отново е изказана в речта на Теодоров пред Конференцията на 19 септември 1919 г. при връчването на условията на мира и не е пропусната в българския отговор на предложените условия. на мира.²⁹

Съюзните и сдружени сили не приемат нито една от бележките, направени от българската делегация по териториалните въпроси. На 27 ноември 1919 г. новоизбраният български министър – председател Александър Стамболийски подписва в парижкото предградие Ньои мирния договор, наложен от страните-победителки. Ньойският диктат откъсва от България една десета от довоенната ѝ територия, в това число - и Западна Тракия; оставя извън границите на страната населени с компактни маси българско население земи в Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа; налага тежки контрибуции и репарации на стойност 2 250 000 златни франка, обезоръжава армията, като оставя за нуждите на отбраната и вътрешния ред доброволна войска в размер до 33 000 души.³⁰

В отдел „Тракия“ от политическите клаузи на договора, съдържащ единствен член 48, са формулирани следвоенните права и задължения на Антантата и на България в откъснатите от нея територии в Беломорието: „България се отказва в полза на бившите съюзници и сдружени сили от всички свои права и титри върху територията на Тракия, които принадлежаха на Българското царство и които... сега не са дадени никому.

26 Българската делегация..., с. 151.

27 Трифонов, С., Антантата..., с. 20.

28 Българската делегация..., с. 150.

29 Българската делегация..., с. 27–28, 127, 144.

30 Генов, Г. П., Ньойският договор и България. София 1935, с. 65, 78, 91; Христов, Х., цит. съч., с. 284–314, 321–345.

България се задължава да признае решението на главните съюзени и сдружени сили относно тези територии, главно що се отнася до поданството на жителите им.

Главните съюзени и сдружени сили се задължават да гарантират свободата на икономическите излази на България на Егейско море. Условието на тези гаранции ще бъдат определени допълнително³¹.

В периода на Земеделското управление и до Лозанската конференция включително, „програмата-максимум“ и на българското правителство, и на Тракийската организация включва автономия на Западна и Източна Тракия, с вариант само за Западна Тракия. В предлаганите от българска страна варианти (на международни форуми, официални и неофициални срещи с преценявани като влиятелни фигури в международната политика лица или издигани в меморандуми и митинги лозунги) не може да се открие закономерност; ако трябва да се очертае някаква доминанта, то тя е приобщаването на целокупна Тракия към България.³²

Окончателно въпросът за съдбата на Тракия е решен от Лозанската конференция, която урежда сключването на мирния договор между Гърция и Турция след гръцкия разгром през 1922 г. Лозанският договор (24 юли 1923 г.) установява границата между двете държави по течението на р. Марица с изключение на района западно от Одрин, където към Турция е присъединен Караагач с околностите му по десния бряг на Марица. На 24 май 1924 г. България ратифицира договора, с което юридически той влиза в сила.³³

Ньойският договор и последвалите го международни споразумения се отразяват катастрофално върху страната и нейното население, останало да живее извън границите ѝ.

България загубва значителна част от земите си, излиза на Бяло море, а с това – и стратегическите си преимущества. В същото време към Гърция е присъединена територия без особена стойност по своите стопански характеристики и географско разположение за една южна и морска страна, а във военно отношение – незащитена и уязвима зона, лишена от своя гръбнак на север.

Държавно-териториалното разделение на българските земи довежда и до разпокъсането на традиционни стопански връзки, до нарушаването на икономически структури и пренасочването на цели стопански райони към други пазари. Това важи с особена сила за Беломорието, чийто естествен хинтерланд се оформя от долината на Струма, Родопската област и низината на Марица. През целия междувоенен период видни български географи и икономисти обосновават необходимостта от възстановяването на стопанските връзки между беломорския бряг и българските земи отвъд границата, а искането за осигуряване на реален, т.е. териториален излаз на Бяло море, вместо обещаните „икономически излази“ не слиза от външно-политическите програми на нито едно правителство след Ньойи. Безуспешните опити за решаването на проблема в контекста на регионалните рамки предизвикват неговото отлагане до

31 Генов, Г. П., Международни актове и договори, засягащи България., С., 1940, с. 461; Кесяков, Б., Принос към дипломатическата история на България, т. 2–3, с. 781.

32 Караганев, Р., цит съч., с. 81–82.

33 Божинов, В., Западна Тракия в дипломатическата борба (1918–1924). – Във: Външната политика на България 1878–1944, С., 1978, с. 260

времето, когато в Европа се извършват териториални промени, които актуализират поставянето му пред външния свят.³⁴

От неуспешната защита на българските права над Тракия през 1919 г. тръгват две тенденции в българската политика по отношение на областта през следващите две десетилетия. (Нека уточня, че неуспехът ѝ се дължи не на погрешната ѝ, а на безнадеждно закъснялата ѝ формулировка, резултат от късно осъзнати приоритети.)

Тези две тенденции са:

Нарастващата тежест на икономическите доводи в полза на българските права над Западна Тракия с искането за излаз на Бяло море сред аргументите от исторически, географски, геополитически, стратегически и етнически характер (последните все по-избледняващи с времето заради процесите на обезбългаряване на областта след Първата световна война.)

Възприемането на тракийския въпрос и от официалните фактори, и от тракийското движение като въпрос от държавна значимост.

След десетилетие на идейно и организационно лутане, през октомври 1933 г. Константин Петканов пред XVIII редовен тракийски събор формулира „идеологията на тракийската организация“. Силната държава, стопанският просперитет, вътрешното сцепление и единодействие в обществото, единната външна политика, която е право и задължение по-скоро на държавата, отколкото на партийните и обществените структури, стават нейни основни постулати. Жертваните в миналото „държавни интереси“, (т.е. постигането на стабилна държава със стратегическо значение и икономически потенциал) в полза на „националния принцип“ и приоритета „Македония“ в българската политика (т.е. обединението на нацията, чиято най-многобройна задгранична част е в Македония) се оценяват и от лидерите, и от интелектуалния елит на тракийското движение като фатална грешка. Сред тях надделява убеждението за необходимостта от единодействие на тракийската организация с българската държавна власт и от последователни усилия за насочване на нейната външна политика на юг с цел освобождението на Тракия в нейните „географически граници като пръв и най-важен етап в националните и държавно стопански стремежи на България“.³⁵

След 1919 г. обхватът на българските териториални аспирации на юг преминава през „целокупна Тракия“ - автономна или присъединена към България, през отнетата, но преди това призната с международен договор за българска Западна Тракия, до Беломорска област, включваща земи от Източна Македония и Западна Тракия. Еволюцията в българските териториални искания се извършва под въздействие на политическите обстоятелства и демографските изменения, които от своя страна налагат смяна или по-скоро - превес на едни приоритети над други. Направила в три предходни войни своя външнополитически избор главно на базата на етническите аргументи, дали тежест и предимство на Македония, след Първата световна война, без да се отказва от тях, българската политика оценява силата и ползата на икономическите доводи. Те са тези, които в новата геополитическа ситуация и навяваните от Германия национал-

34 Балканджиев, И., Беломорието – минало, настояще, бъдеще. С., 1942, с. 131–142; Генов, Г. П., Тракия и Беломорският излаз. – Тракийски сборник, кн. 3, 1932; Западна Тракия. С., 1946, с. 12–13; Мишайков, Д., Новите земи в стопанско отношение. С., 1918; Одринска и Беломорска Тракия (стопанска анкета). – ГСУ, ЮФ, кн. XV–XVII, С., 1921; Яранов, Д., Беломорска Тракия и Приморска Македония. – ГСУ, ИФФ, кн. 3–4, С., 1938, с. 1–139. За дипломатическата борба за Беломорски излаз. – Вж. Караганев, Р., цит. съч., с. 157–358.

35 Стоянова, В., Към ранната история на Тракийския научен институт. – ВНР, 2006, № 1–2, pp. 538–539.

социалистически възжелания за „нов световен ред“ напомнят за предпочитаните в англосаксонския свят доводи в полза на функциониращата, стратегически защитима и жизнеспособна държава, с уточнението, че заедно с тях върви и „самоопределението = самоуправлението“ на народите. Именно икономическите в съчетание с етническите принципи в полза на България изтъкват американските и италианските представители в комисиите на Парижката мирна конференция през 1919 г., до момента до който интересите им налагат това.³⁶

„Тракийския“ дял в българската национална територия, обаче, се концентрира в Западна Тракия, докато източният ѝ дял постепенно се превръща в „периферия“. От Източна Тракия българската политика се оттегля ефективно още през 1913 г. Съюзът с Турция потвърждава тази тенденция през Първата световна война. Дори и малката ректификация на границата по река Марица при Одрин – част от цената за влизането в Тройния съюз – е лесно отстъпена през септември 1918 г. с подписания на 24 септември 1918 г. протокол за цялостно уреждане на Добруджанския въпрос.³⁷ По време на Парижката конференция през 1919 г. въпросът за българския характер на Източна Тракия се поддържа в изложенията на българската делегация дотолкова, доколкото това би обосновало връщането в нея на прогонените бежанците, оставяйки възможността за благоприятно решение, в случай на външна подкрепа (от страна на САЩ или Италия), на един евентуален плебисцит. Неясните бъдещи граници на проектираната от САЩ Константинополска държава (от която впоследствие те се отказват), решителността на кемалистите да върнат Източна Тракия в границите на отечеството след гръцката ѝ окупация през 1920 г., победата им в гръцко-турския конфликт и триумфът им в Лозана слагат край на българските аспирации дори и в теоретичен план. Българският отказ от Източна Тракия е санкциониран през 1925 г. с Ангорския договор. В навечерието на поредната криза в европейските отношения и предстоящата военна кампания на Балканите (1940–1941 г.) българската политика отново потвърждава липсата на интереси и перспективи в посока на Източна Тракия с отказа на Соболево то предложение и подписаната българо-турската декларация от февруари 1941 г. Така, започвайки от 1913 г., а по-категорично – след 1923–25 г., Източна Тракия се превръща в периферна зона за българските национални аспирации, а Одрин, като идентификатор на българската национална идентичност, с двете големи военни операции – от 1205 и 1912–13 г., остава в паметта на нацията като символ на нейното историческо величие.

В навечерието на Втората световна война латентното, но неслизащо от дневния ред на българската национално-териториална програма искане за Западна Тракия се изкачва нагоре в дневния ред – след неоспорваните допреди 20 години Западни покрайнини и Южна Добруджа. Легитимните основания за това българските политици и пропаганда виждат в принадлежността ѝ към България след Букурещкия договор и в чл. 48 на Ньойския договор с обещанието за беломорски излаз, който дава нов акцент на българските териториални интереси – по-скоро в „беломорски“, отколкото в „тракийски“ измерения.

36 Вж. Христов, Х., цит. съч., с. 284–314.

37 Марков, Г., Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006, с. 310.

На 19 април 1939 г. министър-председателят Г. Кьосеванов изпраща до българските легации в чужбина Директива № 19. В нея се оповестяват българските териториални искания като условие за участието на страната в едно балканско споразумение: Южна Добруджа, Тракия от 1913 г. и евентуално – Западните покрайнини.³⁸

На 15 септември 1939 г. официално е обявено, че България запазва неутралитет в избухналия конфликт.³⁹

След връщането на Южна Добруджа към България с Крайовската спогодба (7.IX. 1940) на дневен ред застава проблемът за Беломорието. Италианската агресия в Гърция (28.X.1940), обаче, пренася световния конфликт на територията на Балканите и прави все по-трудно удържим българския неутралитет. Пълният неуспех на операцията и затягането на военните действия налагат на Германия да засили натиска си върху България за присъединяването ѝ към силите на Оста и да започне подготовка за установяване на прякото си военно-политическо господство на Балканите.⁴⁰

След срещата на цар Борис III с Хитлер на 17 ноември 1940 г. българският печат подема за няколко дни темата за връщането на Беломорска Тракия. Министерството на външните работи на 19 ноември 1940 г. разпраща на българските легации в чужбина материали върху българските искания за Западна Тракия и Източна Македония (Кавалската област) преведени на основните западни езици - за сведение и използване.⁴¹ В аргументите на българските претенции неизбежно се чувства влиянието на германските геополитически идеи за „новия ред“ в Европа: „Европа днес е пред прага на нова ера от политическо и стопанско устройство. Повече международна справедливост и усилен творческа дейност ще дадат на европейския континент характерния облик на стопански организирано общезитие... Балканският полуостров съставя неделима част от европейското общезитие и неговото политическо и стопанско устройство ще трябва напълно да отговаря на новите начало... За съжаление, обаче, в тази част на континента днес все още съществуват несправдите на Парижката мирна конференция. Тази аномалия спъва създаването на Балканите на онази творческа дейност, която би довела до най-рационално оползотворяване усилията на балканските народи, свързани по силата на географската закономерност с една естествена солидарност с останалата част на Европа... За да могат да се създадат на Балканите необходимите предпоставки за новия строй, трябва веднъж завинаги да се ликвидира с печалното наследство от Световната война...“⁴²

Но заедно с ясно различимото влияние на националсоциалистическата германска риторика, в доводите защо Кавалската област трябва да бъде част от България и защо страната има право на излаз на Бяло море има историческа, географска, етнодемографска и стопанска логика, както и вопиющ зов за справедливост, на които именно разчита и политиката за привличане на България в орбитата на Оста. „Историята, етнографията и стопанската география образуват главните източници, от които България черпи права за Източна Македония. Тези права са безспорни и тяхното отричане можеше да става само в онази политическа атмосфера на международна

38 Сирков, Д., Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, с. 127–128.

39 Тошкова, В., цит. съч., с. 19.

40 Пак там, цит. съч., с. 25.

41 ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1071, л. 1–46.

42 Пак там, л. 13.

несправедливост, която бе плод на Парижката мирна конференция.⁴³ Широк набор от аргументи обосновава и българските искания за излаз на Бяло море в материала „България и Беломорският въпрос“: Тракия и излазът на България на Бяло море от географско гледище; Тракийският въпрос и излазът на Бяло море от историческо гледище; Тракия от етнографско гледище; Икономическото значение на Беломорието. „Изложените до тук изводи водят до заключението, че Тракия и цялата Кавалска област като неразривно свързани с България, трябва да бъдат върнати на българската държава. С това ще се поправи несправедливост на Ньойския диктат, който отнема достъпа до свободно Бяло море, в явно нарушение на всички исторически географски народностни икономически основания само защото желанието на Англия бе да има един верен страж Гърция в близко съседство с протоците“.⁴⁴

За първи път териториалните искания на България надхвърлят границите от 1913 г. Изявленията в печата и изказванията на някои депутати в Народното събрание от това време свидетелстват за оформянето на териториалните стремежи, които правителството възнамерява да отстоява в следващите преговори.⁴⁵

На 1 март 1941 г. частите на XII германска армия навлизат в българска територия. По същото време във Виена българският министър-председател Богдан Филов подписва присъединяването на България към Тристранния пакт, след което външните министри на Германия и Италия Рибентроп и Чано му връчват секретни писма, в които се признават българските права над „една територия приблизително между устията на Струма и Марица“ при бъдещото уреждане на балканските граници.⁴⁶

Като съставна част от българския национален въпрос в периода на Втората световна война, българската политика в присъединената през 1941 г. с германска благословия Беломорска област извлича своите аргументи от същите географските и стопански характеристики на региона и стратегическото му разположение, свързващи го с българските земи на север в старите предели, от своите корени в миналото на областта и в сложната историческа съдба на българите, разпокъсани в границите на балканските си съседи, които съдържат българските възражения на готвения във Версай мир през 1919 г.

Интересно е да се отбележат общите черти в аргументацията за териториалните искания към Западна Тракия на „аспирираща“ в навечерието на войната, на „управляваща“ в хода на войната и на „победена“ след Втората световна война България. В подготовената през 1946 г. от българска страна документация за Мирната конференция в Париж, която трябва за обоснове българските териториални претенции към Беломорието, в значителната си част се занимава с въпроси на стопанството и жизнеспособността на българската държава при наличието на беломорски излаз и се опитва да представи и защити ефективните страни на българското държавно управление в периода 1941–1944 г.⁴⁷ Тракийската организация, от своя страна, поставя своя научен потенциал в подкрепа на искането на българското ОФ правителство за запазването на Западна Тракия в границите на България. През 1946 г. са подготвени и преведени на чужди

43 Пак там, л. 12.

44 Пак там, л. 13–37.

45 Сирков, Д., Българският национално-териториален проблем по време на Втората световна война. – В: България народност и нация през вековете. Ч. 2, С., 1988, с. 114.

46 Филов, Б., Дневник. С., 1986, с. 254–255.

47 Вж. Истината за гръцките репарационни искания. С., 1946.

езици пет брошури за Западна Тракия, които съдържат обосновката на българските права над областта, Меморандум до Великите сили за разрешение на Тракийския въпрос, както и обстояния труд на Ив. Батаклиев, А. Разбойников и Ив. Орманджиев „Тракия – географски и исторически преглед.“

Изходът от Втората световна война и мирът след нея охладят българските териториални стремежи на юг, превръщайки Тракия в онази част от „националната територия“, която има значението на символ и културно-исторически спомен. Водена от девиза „Тракия без граници“, в началото на ХХI в. Тракийската организация в България лансира идеята за „Евро-регион Тракия“, по подобие на други региони в Европейския съюз, която носи, може би, перспективи за нов тип регионално обособяване и идентичност, все още неясни и непредвидими.

THE BORDERS OF THE BULGARIAN “NATION’S TERRITORY” IN THRACE (1913–1947)

VANYA STOYANOVA

Institute for Historical Studies – BAS

Summary

In this paper the author accepts the traditional concept of borders as lines dividing the geographical, political, social and economic space, often charged with national characteristics. She also uses the term “nation’s territory” which is related to nationalism, identity and emotions rather than to the state and law theory. In this sense, border appears to be a dynamical phenomenon, a limit rather than a dividing line, which in its historical development passed from the sphere of imagination and aspiration into reality and vice versa, thus changing the scope the “nation’s territory” and the “periphery” in the space with which the nation identified itself.

The paper examines how the idea of the borders of the Bulgarian nation’s space in Thrace developed from the end of the Balkan Wars until the Paris Peace Treaty of 1947 or, what the “Thracian” outlines of the Bulgarian “nation’s territory” in Thrace were.

Until the end of WWI Bulgarian national aspirations were more clearly demonstrated in relation to Macedonia than to Thrace and were based predominantly on ethnic grounds. It was even after the defeat in the war and the loss Macedonia that arguments in favor of the Bulgarian presence in Thrace began to be actively searched for and launched in propaganda.

The author pays special attention to the defense of Bulgaria’s territorial aspirations at the Paris Peace Conference of 1918 by the official Bulgarian foreign policy representatives and by the Thracian organization in Bulgaria. The set of arguments included grounds of geographic, historical, ethnic, political, cultural and economic character. In the next two decades the evolution of the Bulgarian territorial claims developed depending on political circumstances and ethnic and demographic changes, which, in turn, required the change of priorities as far as the arguments were concerned. Having made its foreign policy choice mainly on the basis of ethnic reasons which had given preference to Macedonia, after WW I, without leaving them aside, Bulgarian policy appreciated the strength and benefits of economic and strategic arguments in relation to Thrace. At the same time, after 1919 the “Thracian part” of the Bulgarian “nation’s territory” concentrated in Western Thrace while Eastern Thrace gradually became “periphery”.

The outcome of WW II and the peace that followed cooled down Bulgarian territorial aspirations to the south turning Thrace, both Eastern and Western, into that part of the “nation’s territory” which has the significance of a symbol and cultural and historical memory.

Ethnic and Social Conflicts in Southern Hungary/the Vojvodina Region during World War II¹

Árpád Hornyák

Pécs University

In Hungarian and Serbian historiography, not unlike regarding other questions, completely different views have dominated the evaluation of the history of Southern Hungary/the Vojvodina region between the years 1941 and 1945. These are still significantly present in the public opinion of both nations, constituting the source of grave tensions. All this can hardly take us by surprise, if one takes into account that within less than four years the political system influencing the given area changed on two occasions. Also, both in the case of the Hungarian and of the Yugoslav taking over of power strong influence was exercised from the two states in order to make the national character of the region exclusive. Naturally, all these circumstances had an impact on the multiethnic society of the area, especially the two most important nations we are dealing with here, i.e. the Hungarians and the Serbs, with respect to their economic, social and intellectual-cultural situation.

When on 11th April 1941, obeying Horthy's famous command ("Forward to the millennial frontiers!") the Royal Hungarian Army transgressed the border drawn between Hungary and Yugoslavia in the treaty of peace of Trianon and signed on 4th June 1920, the Hungarian political and public opinion evaluated the events as the last really significant step of the policy of revision. The Hungarian Army, without having had to face any important armed resistance, conquered the area between the rivers Danube and Tisza within three years. The only armed resistance worth mentioning occurred near Petrőce (Backi Petrovac), which demanded the lives of 65 Hungarian soldiers and 212 more were injured.² According to official Hungarian sources in the military campaign into Southern Hungary 126 soldiers were killed and 241 injured.³ The Mura region, the Muraköz area, the western part of the Vojvodina, and the Bácska were reconquered by Hungary. (This was sanctioned by the Hungarian Parliament in a law passed in December 1941.)⁴

1 This article was written within the framework of the OTKA K 101629 project.

2 A. Sajti, Enikő, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Bp.: Napvilág Kiadó, 2004, p. 157.

3 *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában, 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborúja történetéhez*. Godó Ágnes, Antun Miletić (Eds.). Bp.: Zrínyi, 1986.

4 §20 of the 1941 Law concerns the attachment of the reoccupied territories of Southern Hungary to the Holy Hungarian Crown and the reunification of the country.

The southernmost part of Southern Hungary, i.e. the Szerémség/Sirmium/Srem came to the independent Croatian state, while the Bánát region came under direct German administration, and, therefore, to the Third Reich.⁵

The Hungarian population of the territories in question evidently received the Hungarian troops with joy and enthusiasm, as a liberation after a suppression lasting more than two decades, whereas the Serbs, similarly understandably, saw it as the continuation of the Hungarian oppression of many centuries. In all settlements the Hungarians organised popular festivals to greet the troops marching in, *Te Deums* were sung in churches, while the Serbs, although sporadically, were ready to organise the resistance.⁶ This resistance led eventually to the organization and realization of the so-called pacification action on the part of the Hungarian Army, which later had grave consequences.

One has to mention the Germans (Swabians) living in the area, too, who formed the most numerous nationality of the territory after the Hungarians. As a summary it can be claimed of them that they did not unanimously welcome the marching in of Hungarian troops. In a number of settlements they organized their own civil guards, waiting for the coming of the troops of the Third Reich. As this did not come about, the German population of the Southern Hungarian territories re-annexed to Hungary could join the Volksbund under the old and new regime and enjoyed the same rights as the Germans living in mutilated Hungary had gained from Budapest since the end of the 1930s. The German ethnicity living in the Bánát area, now under the governing of the Third Reich enjoyed a widespread personal and collective freedom, thereby creating the pillar of the German administration.⁷

In mid-April only a few days after the beginning of the military campaign, the Hungarian military leadership ordered the clearing of the territory from the conjectural or real četnik troops, i.e. the so-called pacification of the region. This pacification did not only involve the liquidation of the Serbian resistance, the četnik troops but also demanded the lives of numerous civilian, innocent victims. According to official Hungarian data altogether 2,870 civilians died in the action, mainly Serbians, while the Serbian sources give an account of some 3,500 people.⁸

Simultaneously with the pacification, evidently, the territory came under military administration, while the so-called committees of five and ten were formed of the local Hungarians, whose task was to evaluate the national loyalties and reliability of the primarily non-Hungarian population, mainly Serbs and Jews, to decide to which extent they constitute a danger to the Hungarian state power and new regime. This certainly gave occasion to many abuses.

The primary aim of the Hungarian military and then civil administration was the soonest possible reintegration of the territory into the system of Hungarian public administration. Also, they wanted to underline and strengthen the Hungarian character of the territories

5 Documents on German Foreign Policy. London: HMSO, 1962. Series D. (1937–1945) Vol. XII. The War Years February 1–June 22, 1941.630.

6 A. Sajti, E., A magyar állam berendezkedése a Délvidéken, 1941–1945. – In: The same author: Büntudat és győztes fölény. Szeged, 2010, pp. 77–78.

7 Janjetović, Zoran, Magyarok és németek Jugoszláviában. – História, 2011, No. 9–11, p. 46.

8 According to Hungarian statistical data the pacification had 1435 civilian casualties, whereas in the so-called gang fights 1,122 people died. Due to the attacks on the Hungarian Army 313 people were executed in summary jurisdictions. See: A. Sajti, E., Délvidék 1941–1944. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1987, p. 172.

(just like the Yugoslav authorities aimed at strengthening the southern Slavonic character of the areas after 1918). This was tried to be safeguarded with the alternating use of forceful and administrative means. The forceful ones primarily meant the clearing of the non-desired Serbian elements.

The Hungarian military, later civil authorities divided the southern Slavonic population of the area basically into three great groups, thereby envisaging three different behaviours and policies. As to the Croatians, who belonged to the state-building nation of the allied Independent Croatian State, who had mainly been dissatisfied with the Yugoslav Kingdom, a permissive and tolerant behaviour was prescribed in dealing with them for the local authorities.⁹ The Serbians were divided into two groups: “good Serbs”, who had live in the area prior to December 1918, i.e. could be considered as original settlers, and “bad Serbs”, who only came to the area after 1st December 1918 (the day of the declaration of the Serbian–Croatian–Slovenian Kingdom) from other parts of the former southern Slavonic kingdom. Their majority was constituted by Serbian and Montenegrin settlers, so-called Dobrovoljacs. In the interwar period, especially after the Great War, more than 15,600 families settled down in the Vojvodina region. This means that, even according to the most careful estimations, if one regards a family having four members (although it was not the usual case but a lot bigger number), even so, more than 60,000 people came to the Vojvodina, almost half of which settled down in the Bácska area and got a piece of land from the state.¹⁰ These new Serbian inhabitants were unanimously regarded unreliable and dangerous by the authorities.

It was these “bad Serbs” whom the Hungarian state authorities wanted to get rid of, in a way that they should be settled into Serbia. The first step in this direction was internation and the removal of them. Thereby the Hungarian administration would have killed three birds with one stone: firstly, it would have got rid of the unreliable elements, secondly, it would have changed, in fact, re-established the ethnic proportion of the area in favour of the Hungarians, and thirdly, it would have opened the way to revise the Yugoslav land reform, which had almost completely excluded the Hungarians from the possibility to receive a piece of land. The lands owned by the Dobrovoljacs would have been distributed amongst the Hungarian poor peasants. Almost 14,000 Serbs were interned, collected for expelling to Serbia. The Serbian government, however, actually with support of the German military leadership in Serbia, declined to take them over.¹¹ Following this, they were transported to camps organized in central parts of Hungary. The best-known camp was the work camp of Sárvár, where almost 10,000 Slavs were kept confined. Around 30,000 Slavs, mainly Serbs left the Vojvodina, basically the Bácska and other regions coming under Hungarian rule after the Hungarian taking over of power. This amounts to two thirds of the number of Hungarians

9 Henrik Werth, commander-in-chief of the Hungarian Army, therefore the highest authority of the territories, ordered the troops that “the military administrative organs should show friendly behaviour towards the Croatians as long as they do not misuse the confidence placed in advance in them by the Highest Military Lord”. Cited by A. Sajti, E., op. cit., 2004, pp. 162–163.

10 Gaćeša, Nikola, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj*. Novi Sad, 1968, pp. 43–46; The same author: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu, 1919–1941*. Novi Sad, 1972, pp. 391–394.

11 The Germans did not consider the time apt for the deportation intended by the Hungarian authorities. This would namely have meant the taking over of a great number of Serbs (150,000 people), which was made impossible by both the logistic and settlement circumstances. In fact, the settling down of the couple of thousands of Serbs arriving from Croatia and the Slovenian territories had constituted enough hardships for the German authorities.

who left the region following the Yugoslav seizing of power after the First World War.¹² (Fair enough, that number meant the Hungarians of this fate originally living in the entire area conquered and annexed by the Yugoslav state.)

The change of percentages that happened at the expense of the Hungarian population in the interwar period was attempted to be reverted by a settlement policy of the Budapest government. One has to think especially of the settling down of Széklers from Bukovina, who were settled from Rumania according to a bilateral agreement to the southern parts of the Bácska. About 14,000 people were involved, completed by the groups of the Hungarian diaspora in Bosnia (1,500 people) as well as by the so-called Vitéz families (481 families).¹³ All in all, the number of people settled in and down hardly exceeded the number of 20,000 persons, which means that the Hungarian government did not succeed in reconstructing the ethnic proportions of the times prior to World War I or even significantly to strengthen the presence of Hungarians in the Bácska.

The Serbians who lost their situation as a part of the majority nation and soon found themselves in a minority situation had to face, next to the aforementioned internations and deportations to work camps, several disadvantageous differentiations. What, however, mostly branded the co-habitation of Hungarians and Serbians was the so-called raid by the gendarmerie and the military authorities in the Sajka (in medieval and early modern times meaning “small boat”, referring to a characteristic occupation of Serbs settling down there) district and then in Újvidék (Novi Sad, Neusatz), in the course of which, as official Hungarian data bear witness 3,340, according to Serbian lists of victims, 3,808 people, mainly Serbs and Jews were killed.¹⁴

Based on all we have seen so far we can claim that under the new Hungarian administration in the Bácska, in Baranya as well as in the Bánát governed by the Germans it was not the social but rather the ethnic conflicts which were of crucial importance. These were mostly fuelled by the debates between the affected states. The changes of the political systems were not followed by basic changes in the social system. A not insignificant role was played in this respect by the war circumstances, namely, that these rendered it virtually impossible to demand graver social changes.

Notwithstanding this fact, in the last period of the war the ethnic-national conflicts were combined with elements of social conflicts as well. In autumn 1944 the history of the non-Slavonic peoples of Southern Hungary was written with black letters, especially that of the Germans and Hungarians. The former were either collected and deported to work camps or evacuated along with the German troops, or, so as to avoid being executed by the partisans, they denied their ethnic identity and confessed to be Hungarians. This way, by 1947 the Germans had virtually disappeared from the entire Vojvodina, not only from the Bácska which had come under Hungarian rule. At the outset it seemed to be very likely that the same would be the fate of Hungarians, too. What is more, in the autumn of 1944, the events showed in this direction, and by late November many thousands of Hungarians fell victim to the brutality and anger of partisans.

12 Slobodan, Cf., D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga-ISI, 1981, pp. 276–278.

13 A. Sajti, E., op. cit., 2010, p. 94.

14 A more detailed relation of this is to be found in: A. Sajti, E., op. cit., 2004, pp. 269–318.

There has always been a debate regarding the number of those who died in these. In Hungarian historiography numbers between 10,000 and 20,000 are the most characteristic ones. In popular literature, however, the number of around 40,000 also often appears and it can hardly be by chance that in public opinion this latter, higher number is the most commonly known. At the same time, Serbians mostly claim that the number cannot have exceeded 5,000. According to latest research carried out by the Serbian and Vojvodina state and provincial committees as well as the Hungarian-Serbian Joint Academic committee, the number can be around 10,000.

This conflict had at least three components. On the one hand, the character of revenge is conspicuous in the case of the raid carried out by the Hungarian authorities of 1942. The local Serbian population informed the partisans, they were the ones who let them know where to go, whom they had to attack and execute. On the other hand, one can identify the attempt to clean-up the territory from the non-Slavonic elements and indisputably to reconstitute the Slav character of the area. With the words of the leader of the Yugoslav military administration introduced on 17th October it was their declared main task to secure the Slavonic ethnic character of the region.¹⁵ This was primarily targeted against the Germans but also gravely affected the Hungarians, what is more, it was even applied to Rumanians, who were also sent in great numbers to work camps in the Bánát region.

Last but not least, the element of social conflicts can also be discerned, after all, Communist partisans tried to pave the way for and secure the territory for the inauguration of the new systems. Thus, Communist security forces did all they could, without respect, to national and ethnic identities, to get rid of the persons who could potentially thwart the success of seizing of power. This mostly affected the well-to-do, bourgeois, petit bourgeois strata.

The new ideology and the desire to introduce a new social system meant to be just played a decisive role in the events at the end of the Second World War, indeed, not only in the Vojvodina but in all new Yugoslavia. The basis for the social structure of the post-war era in the Vojvodina was furnished by the chosen bloody and radical solutions of the social and ethnic conflicts. The results and consequences of this can be felt down to our days.

15 Major General Ivan Rukovina stressed as soon as in his appeal issued on 22nd October that the introduction of the military administration came about in order to secure national future and retain the southern Slavonic character of these territories. A couple of days later, in the Vojvodina organ of the Communist Party, in the *Slobodna Vojvodina* the voice was even clearer: "The people feel that there was need for this determinate step and further energetic steps are needed that safeguard the Yugoslav character of the Bánát, Bácska, and Baranya." See: *Slobodna Vojvodina*, 28th October, 1944.

Ethnic structure of the population of the present territory of Vojvodina (1880–1991)¹⁶

Year	Total population	Hungarians	Germans	Serbs	Croats	Montenegrins	Slovaks	Rumanians	Ruthenians, Ukrainians	Others
Number										
1880	1,172,729	265,287	285,920	416,116	72,486		43,318	69,668	9,299	10,635
1890	1,331,143	324,430	321,563	457,873	80,404		49,834	73,492	11,022	12,525
1900	1,432,748	378,634	336,430	483,176	80,901		53,832	74,718	12,663	12,394
1910	1,512,983	425,672	324,017	510,754	91,016		56,690	75,318	13,497	16,019
1921	1,528,238	363,450	335,902	533,466	129,788		59,540	67,675	13,644	24,773
1931	1,624,158	376,176	328,631	613,910	132,517					172,924
1941	1,636,367	465,920	318,259	577,067	105,810					169,311
1948	1,640,757	428,554	28,869	827,633	132,980	30,531	69,622	57,899	22,077	42,592
1953	1,701,384	435,210		867,210	127,040	30,532	71,191	57,219	23,040	89,942
1961	1,854,965	442,560		1,017,713	145,341	34,782	73,830	57,259		83,480
1971	1,952,533	423,866	7,243	1,089,132	138,561	36,416	72,795	52,987	25,115	106,418
1981	2,034,772	385,356	3,808	1,107,375	119,157	43,304	69,549	47,289	24,306	234,628
1991	2,013,889	339,491	3,873	1,143,723	98,025	44,838	63,545	38,809	22,217	259,368
%										
1880	100.0	22.6	24.4	35.5	6.2		3.7	5.9	0.8	0.9
1890	100.0	24.4	24.2	34.4	6.0		3.7	5.5	0.8	1.0
1900	100.0	26.4	23.5	33.7	5.6		3.8	5.2	0.9	0.9
1910	100.0	28.1	21.4	33.8	6.0		3.7	5.0	0.9	1.1
1921	100.0	23.8	22.0	34.9	8.5		3.9	4.4	0.9	1.6
1931	100.0	23.2	20.2	37.8	8.2					10.6
1941	100.0	28.5	19.4	35.3	6.5					10.3
1948	100.0	26.1	1.8	50.4	8.1	1.9	4.2	3.5	1.3	2.7
1953	100.0	25.6		51.0	7.5	1.8	4.2	3.4	1.3	5.2
1961	100.0	23.9		54.9	7.8	1.9	4.0	3.1		4.4
1971	100.0	21.7	0.4	55.8	7.1	1.9	3.7	2.7	1.3	5.4
1981	100.0	18.9	0.2	54.4	5.9	2.1	3.4	2.3	1.2	11.6
1991	100.0	16.9	0.2	56.8	4.9	2.2	3.2	1.9	1.1	12.8

Sources: 1880, 1890, 1900, 1910, 1941: Hungarian census data (mother/native tongue), 1921, 1931: Yugoslav census data (mother/native tongue), 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991: Yugoslav census data (ethnicity), 1941: combined Hungarian (in Bácska 1941) and Yugoslav (in Banat and Syrmia/Szerémség/Srem 1931) census data. Remarks: Data between 1880 and 1910 include the settlements of Tompa, Kelebia, Csikéria of the present-day Republic Hungary at that time belonging to the administrative area of Szabadka/Subotica City. The Croats include the Bunyevats, Shokats and Dalmatian ethnic groups and the "Serbs of Roman Catholic religious affiliation in 1890".

¹⁶ <http://www.hungarianhistory.com/lib/hmcb/Tab21.htm>.

ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK
A DÉLVIDÉKEN/VAJIDASÁGBAN A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

ÁRPÁD HORNYÁK

Pécsi Tudományegyetem

Összefoglalás

A Délvidék/Vajdaság második világháborús történetében meghatározó szerepet játszott a kétszeri hatalomátvétel. Mind a magyar, mind a jugoszláv impériumváltás alkalmával erőteljes állami nyomásgyakorlás történt a terület saját nemzeti karakterének kizárólagossá tétele érdekében. Mindez természetesen kihatott a régió multietnikus társadalmára, különösen a témánk szempontjából két legjelentősebb nemzet, a magyarok és szerbek gazdasági, társadalmi és intellektuális-kulturális helyzetére. A legmeghatározóbb konfliktus a magyar államhatalom szervei által végrehajtott 1942-es újvidéki és Sajkás kerületi razzia, illetve két évvel később a partizánok által végrehajtott „tisztogató” tömeggyilkosságok voltak. Miközben a magyar hatalomátvétel időszakára kevésbé volt jellemző a szociális konfrontálódás (tekintettel a rendkívüli háborús körülményekre), a jugoszláv hatalom kiépülésekor a magyarok rovására is bekövetkezett véres eseménynek komoly társadalmi/szociális összetevője (is) volt. Túl azon, hogy mindkét esemény rendkívül kegyetlen és sok áldozatot követelt, jelentőségét növeli az, hogy döntő mértékben befolyásolta és mindmáig befolyásolja a két nemzet közvéleményét a másiktól alkotott kép formálásában.

Die Handelspolitik Deutschlands gegenüber Ungarn und Bulgarien, 1933–1934

Maria Koleva

Institute for Historical Studies – BAS

Der Regierungswechsel in Deutschland am 30. Januar 1933 hatte unter den führenden wirtschaftlichen Eliten in Ungarn und Bulgarien Hoffnungen für die Fortsetzung der beiderseitigen Beziehungen geweckt. Für die nach dem Ersten Weltkrieg territorial stark reduzierten beiden südosteuropäischen Länder – das gilt besonders für Ungarn¹ – und aus diesem Grund revisionistisch orientiert, erwiesen sich die beiderseitigen wirtschaftlichen Beziehungen mit Deutschland von großer Bedeutung. Dies hatte die Entwicklung in der 20-er Jahre, besonders während der Weltwirtschaftskrise gezeigt, als Deutschland zum wichtigsten Handelspartner zunächst Bulgariens geworden war und dann im Jahre 1931/1932 es an die erste Stelle in der ungarischen Einfuhrstatistik rückte.²

Angesichts der außenpolitischen Zielsetzung Nazi-Deutschlands war die Bedeutung des Ausbaus der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland einerseits und Ungarn und Bulgarien andererseits nach 1933 für die nationalsozialistische Regierung sehr wichtig. Ungarn hatte eine Schlüsselrolle für die Vermeidung ungewünschter zwischenstaatlichen Kombinationen der Großmächte in Südosteuropa ohne Deutschland, d.h. es sollte vor allem die nach der Weltwirtschaftskrise stark erhöhten Aktivitäten Frankreichs und Italiens in dieser Region neutralisieren. Aus diesem Grund war für Deutschland von entscheidender Bedeutung seine Position in Ungarn zu festigen, zumal auch die Politik Gömbös „gefühlsmäßig“ nach Deutschland orientiert war. Im AA (Deutsche Gesandtschaft in Budapest) schätzte man, daß dies „z.Z. allein auf wirtschaftlichem Gebiet möglich ist“, und zwar „daß wichtigen ungarischen Waren in ausreichendem Maße ein Absatz auf

1 Mit dem Trianon Vertrag vom 4 Juni 1920 hatte Ungarn zwei Drittel seines Territoriums, etwa 58% der Bevölkerung und 45% der Industriebetriebe sowie große Mengen an wichtigen Rohstoffe verloren. Bulgarien hatte dagegen wenige Verluste hinzunehmen. Laut des Vertrags von Neuilly vom 27. November 1919 wurde sein Territorium um 10% und seine Bevölkerung um 8% verkleinert. Es verlor aber wichtige Territorien, und zwar Süd-Dobrukscha und das westliche Trazien mit dem Hafen Dedeagatsch und hatte keinen Zugang zum Ägäischen Meer.

2 Höpfner, Hans-Paul, Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik, Fr. a. M., 1983, S. 242; Die Entwicklung der Handelsbeziehungen nach der Unterzeichnung des deutsch-ungarischen Handelsvertrags vom 18. Juli 1931, mit dem die Zollsätze für ungarische landwirtschaftliche Erzeugnisse gesenkt wurden (z.B. mit 75% die Zölle für den ungarischen Weizen) war erschwert. Wegen des Einspruchs meistbegünstigten Staaten (USA) konnten die von Deutschland gewährten „offenen Präferenzen“ nicht in Kraft treten. Man versuchte dann durch Währungsmittel den beiderseitigen Handel zu beleben. Dies geschah dadurch, daß Deutschland den ungarischen Exporteuren ein Pengöaufgeld zwischen 15–45% zahlte, was eine Art Präferenz für die ungarischen Waren war. Das waren aber nur außergewöhnliche und vorübergehende Umstände. In der 30-er Jahre änderte sich die Lage. (Foreign Office, Serial 6145 H/German Foreign Ministry: Geheimakten 1920–1936 [im folgendem: FO/GFM], Dok. v. 26. September 1933) Andererseits verpflichtete sich Ungarn die Zölle für zahlreiche deutsche Industrieprodukte zu senken, was zur Erhöhung der deutschen Einfuhr beigetragen hat.

dem deutschen Marke gesichert wird, wie dies auch von Seiten Italiens und Österreichs geschehen ist“.³ In Bezug auf Bulgarien konzentrierte sich die deutsche Politik gegen eine Vormacht Frankreichs und angesichts des geplanten Krieges schätzte man seine strategische Lage sehr hoch.

Aus diesem Grund orientiert sich die folgende Untersuchung auf die Entwicklung der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen den beiden revisionistischen Staaten – Ungarn und Bulgarien – in den ersten Jahren des Naziregimes. Es wird erforscht, wie sich die Beziehungen trotz der schweren innen- und außenpolitischen Verhältnisse in Deutschland entwickelten und welche Bedeutung sie für die Realisierung der außenpolitischen Ziele der Nazis hatten.

*

Die gleich nach dem Regierungseintritt der Nazis im Jahre 1933 eingeleitete Umstellung der deutschen Wirtschaftspolitik paßte sich der ideologischen Orientierung des neuen Regimes an. Die Ideen für die Eroberung neuen Lebensraums und der Antisemitismus standen im Zentrum der politischen und wirtschaftlichen Aktivitäten der nationalsozialistischen Regierung. In der Praxis lieft dies auf Verzicht auf den Welthandel und auf die Schaffung einer autarkischen Großraumwirtschaft hinaus, die das ganze Europa umfassen sollte. Außerdem wurde die Durchführung einer umfangreichen Aufrüstung geplant, was schwere Folgen für die gesamte Wirtschaft Deutschlands mitgebracht hatte.

In Bezug auf Südosteuropa sah das außenwirtschaftliche Programm Nazideutschlands weitere Ausdehnung des Präferenzsystems vor, um eine stärkere ökonomische und politische Präsenz in diesem Region bzw. in Ungarn und Bulgarien zu erreichen. Um dieses Ziel zu erreichen sah das neue wirtschaftliche Konzept nach 1933 zwei qualitative Änderungen vor. Die Präferenzverträge sollten ohne Zustimmung der meistbegünstigten Länder (einschließlich die der USA) in Kraft treten. Außerdem sollte das Präferenzsystem auf Grund der Gegenseitigkeit noch mehr erweitert werden.⁴

Um dieses Ziel realisieren zu können, empfahl schon während der Regierungssitzung am 7. April 1933 der Außenminister von Neurath „nach Möglichkeit den notleidenden Agrarstaaten des Balkans Zollpräferenzen für ihre wirtschaftliche Ausfuhr zu gewähren“. Seine Grundidee war „...einmal, ...politischen Einfluß zu gewinnen und ferner, ...dieses wichtige Absatzgebiet für unsere (d.h. die deutsche) Ausfuhr zu erhalten“.⁵ Für Ungarn und Bulgarien war eine solche Perspektive günstig, denn der Anteil der landwirtschaftlichen Erzeugnisse im Gesamtausfuhr Ungarns 60% und in Bulgarien sogar 80% ausmachte.⁶

Obwohl am 7. Februar 1933 Hitler den ungarischen Gesandten von Kanya empfang, unternahm man aber deutscherseits nichts Konkretes zur Intensivierung der wirtschaftlichen Beziehungen. Trotz des Drängens des ungarischen Ministerpräsidenten Gömbös erfüllten sich nicht die ungarischen Hoffnungen auf eine Erhöhung der Einfuhr von ungarischen landwirtschaftlichen Produkte in Deutschland. In den ersten Monaten des

3 FO/GFM, Dok. v. 26. September 1933.

4 Riemenschneider, Michael, Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Interdependenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus. Frankfurt a. M., 1987, S. 65.

5 Schröder, Hans-Jürgen, Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–1936. – In: Funke, Manfred (Hrsg.), Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. Düsseldorf 1977, S. 758–759.

6 Teichova, Alice, Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit. München 1988, S. 178.

Jahres 1933 stagnierte der deutsch–ungarische Warenaustausch und insgesamt zeigte der deutsch–ungarische Außenhandel sogar eine „abfallende Tendenz“. Die deutschen Waren (Automobile, Textil-, Stahl-, Papierwaren usw. Fertigwaren) wurden durch die präferenzierten österreichischen und italienischen Waren auf dem ungarischen Markt verdrängt. Auch der ungarische Industrieprotektionismus verhinderte eine weitere Ausdehnung des Handelsaustausches. Andererseits verhinderte die protektionistische deutsche Politik auf dem Gebiet der Landwirtschaft die Erhöhung der Ausfuhr der wichtigsten ungarischen Ausfuhrwaren (Weizen, Mehl, Schlachtvieh usw.) nach Deutschland und ermöglichte diese Ausfuhr „nur in beschränktem Maße“. Deshalb entstand Notwendigkeit von einem neuen Präferenzvertrag, mit dem „die Präferenzierungen dritten Staaten gegenüber zu tarnen“, um den beiderseitigen Handel wieder zu beleben.⁷

Eine solche Ausrichtung der beiderseitigen Beziehungen war zu erwarten, denn zunächst stand die Lösung der innenpolitischen Probleme für die Naziregierung im Vordergrund. Besonders hart in Bezug auf die Entwicklung des Handels mit den südosteuropäischen Ländern erwies sich auch die vom Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft Alfred Hugenberg durchgeführte protektionistische Politik auf dem Gebiet der Landwirtschaft. Die von ihm eingeführten Massnahmen für den Abwehr der landwirtschaftlichen Betriebe (im Februar 1933 wurde ein Vollstreckungsschutz für landwirtschaftliche Betriebe erlassen) und die starke Erhöhung der Zollsätze für die wichtigsten landwirtschaftlichen Einfuhrwaren, die vom Südosteuropa kamen, erschwerten den beiderseitigen Handel. Sie haben eine Enttäuschung in Ungarn verursacht, weil die ungarischen Erwartungen für eine Verstärkung des Handelsaustausches nicht erfüllt waren und vernichteten jegliche Hoffnung auf eine Intensivierung des Handelsaustausches. Dies führte zu einer Verschlechterung der Beziehungen. Ungarn ergriff entsprechende Maßnahmen mit dem Ziel, die deutsche Einfuhr einzuschränken, unter dem die einseitige Kündigung des Clearingvertrags vom 13. Mai 1933 war, das später zurückgezogen war.

In dieser Situation, als die Handelsbeziehungen gefährdet waren, entschloß man in Deutschland mit Ungarn in Verhandlungen einzutreten. Am 23. Mai 1933 schrieb der Ministerialdirektor der Abteilung für Südosteuropa im Auswärtigen Amt Köpke den deutschen Gesandten in Budapest von Schoen, daß die deutsche Regierung „den aufrichtigen Wunsch“ hat, die wirtschaftlichen Beziehungen zu Ungarn „im Rahmen des möglichen zu fördern“.⁸

Die bisherige Entwicklung der beiderseitigen Wirtschaftsbeziehungen bis Sommer 1933 verhinderte aber die von Deutschland erstrebte „organische Verbindung der beiden Volkswirtschaften“. In Deutschland verstand man diese Verbindung als eine Realisierung folgender Ziele: „1. die Umstellung der ungarischen Produktion auf tatsächliche deutsche Bedürfnisse, 2. die präferenzielle Behandlung ungarischer Waren auf dem deutschen Markt zur Herstellung der Wettbewerbsfähigkeit“.⁹

Deshalb, im Spätsommer, als er in Berlin war, bekam der Sachbearbeiter der Deutschen Gesandter in Budapest Leg. Sek. Dr. Schnurre den Auftrag, die Möglichkeiten für eine „präferenzierende Regelung des Warenverkehrs zwischen Deutschland und Ungarn“ zu prüfen. Nach einer Reihe von Besprechungen mit Vertretern der ungarischen Regierungs- und Wirtschaftskreisen kam er zu folgenden Feststellungen, zu denen auch

7 FO/GFM, Dok. v. 26. September 1933.

8 FO/GFM, Dok. v. 23. Mai 1933.

9 Ebenda, Dok. v. 26. September 1933.

Interesse das Reichswirtschaftsministerium (Posse, Dr. Hahn) zeigte. Obwohl schon im Vorjahr die Brocchi-Verträge mit Italien und Österreich in Kraft getreten waren, stellte Schnurre fest, daß Ungarn „entscheidendes Gewicht auf die Vervollständigung seiner Wirtschaftsbeziehungen durch Deutschland (legt), dem wirtschaftlich – und, soweit die Meinung des Ministerpräsidenten in Frage steht, wohl auch politisch – für die Zukunft des Landes die entscheidende Bedeutung beigemessen wird“.¹⁰

In dieser Situation ist es nicht zufällig, daß sich Hitler mit dem ungarischen Ministerpräsidenten Gömbös getroffen hat. Das Treffen fand Mitte Juni 1933 in Berlin statt. Obwohl vor allem politische Fragen erörtert wurden, hatte es bald füllbare Auswirkungen auf die Gestaltung der Handelsbeziehungen beider Länder. Am 22. Juli 1933 wurde eine Zusatzvereinbarung zum Handelsvertrag vom Juli 1931 unterzeichnet, mit dem bestimmte Zollfragen geregelt wurden, und zwar, die Einfuhrzölle für Gemüsesaaten, Fischereierzeugnisse und Früchte wurden ermäßigt. Das Ziel war den beiderseitigen Handelsaustausch zu fördern, um auf diese Weise auf die politischen Einstellungen in Ungarn Einfluß zu nehmen, die zu dieser Zeit für Deutschland nicht besonders günstig waren.¹¹

Als eine sichere Möglichkeit für die Intensivierung des beiderseitigen Wirtschaftsverkehrs sah man in Deutschland auch den Ausbau der ungarischen Produktion von Ölsaaten (Lein, Raps, Rizinus, Soja) und anderer Industriepflanzen (Flachs, Hanf). Im September 1933 waren schon deutsch–ungarische Verhandlungen in Gang, um die Erweiterung des Anbaus von Lein zu vereinbaren. Schon 1934 sollte Ungarn etwa 25 000–30 000 t Leinsaat nach Deutschland ausführen und in den nächsten Jahren diese Ausfuhr noch steigern. Weiter sah man die Erhöhung der Produktion bzw. die ungarische Ausfuhr nach Deutschland von nichtölhaltige Sämereien (besonders Klee- und Luzernsaaten), auch bestimmte Erzeugnisse der Fettwirtschaft vor. Das waren Produkte, die Deutschland aus Übersee einfuhrte. Durch die Realisierung dieser Produktion wollte Deutschland Devisen sparen.¹²

Im September 1933 folgte dann eine „Denkschrift ueber die Notwendigkeit des Ausbaus der deutsch–ungarischen Wirtschaftsbeziehungen“, die die Pläne Deutschlands gegenüber Ungarn konkretisierte.

Sechs Monate später, am 21. Februar 1934 wurde einen neuen deutsch-ungarischen Handelsvertrag („formal die, Zweite Zusatzvereinbarung zu dem Handelsvertrag zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn“ darstellte“) unterzeichnet, mit dem günstigere Bedingungen (v.a. in Bezug auf die Zölle) für die Erweiterung und Förderung des beiderseitigen Handelsaustausches geschaffen wurden. Neu war auch der Entschluß zur Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft. Es war geplant die Produktion von Leinsamen, Rizinusöl und andere Ölsaaten zu fördern. Die Dauer der Zusatzvereinbarung war bis zum 1. April 1937 festgelegt. Es war vorgesehen einen deutschen und einen ungarischen Regierungs-Ausschuß (wie dies im deutsch–holländischen Vertrag vom Dez. 1933 geschehen ist) zu errichten, die ständigen Kontakt unterhalten und strittige Fragen regeln. Ungarn konnte die Ausfuhr nach Deutschland durch Ausfuhrvergütungen in Höhe bis 22 Mill. Pengő begünstigen. In einer geheimen Vereinbarung war vorgesehen diesen Betrag „aus den in Ungarn eingefrorenen deutschen Warenforderungen zur Verfügung

10 Ebenda, Dok. v. 26. September 1933. Mit der Brocchi-Verträge wurde Österreich und Italien Warenpräferenzierung (Scheinkredit und Scheinbuchungen) gewährt.

11 Riemenschneider, M., op. cit., S. 73–74.

12 FO/GFM, Dok. v. 26. September 1933.

zu stellen“. Die politische Bedeutung war bedeutend, denn „die Ausfuhrvergütungen wirken ähnlich wie die sog. Kreditbegünstigungen der Brocchi-Verträge. Jedoch ist... das Verfahren bei der Rückerstattung der Ausfuhrvergütungen wesentlich vereinfacht“. Ein anderer Unterschied war, daß „Deutschland nur einseitig solche Begünstigungen“ gewährt (bei Brocchi-Verträge waren sie gegenseitig). Darüber hinaus hatte Deutschland wesentliche Vorteile, und zwar Zollermäßigungen und feste Einfuhrkontingente für die deutschen Waren in Ungarn. Präferenziert werden sollten deutsche Waren der Haushaltsindustrie, Papierwaren, Alpaca-Bestecke, Arzneiwaren, Lacke und Firnisse. Weiter wurden Währungsfragen geregelt, die für Deutschland günstig waren. Zu ernennen ist auch die vereinbarte zusätzliche Ausfuhr zugunsten Deutschlands, insbesondere 150 000 t Steinkohle, die bisher von der Tschechoslowakei geliefert wurden, und gewisse Mengen von Kunstseide. Der eigentliche Zweck der Vereinbarung war „eine Stärkung der politischen Unabhängigkeit Ungarns nicht nur gegenüber der Kleinen Entente, sondern auch gegenüber Italien zu erreichen“. Im Vergleich zum Jahre 1933 wurde auch eine „erhebliche zusätzliche Ausfuhr“ von ungarischen Waren nach Deutschland geplant.¹³ Schon im nächsten Monat (März) begannen die Verhandlungen zur Abänderung der bestehenden deutsch-ungarischen Clearing- und Verrechnungsvereinbarungen.

Nach der Einschätzungen sollte der jährliche Gesamtwert der begünstigten ungarischen Ausfuhr nach Deutschland im Jahre 1936 über 60 Mill. Pengő ausmachen. Nach den Angaben der Ausfuhrhefte der ungarischen Handelsstatistik betrug hingegen der Gesamtwert der ungarischen Ausfuhr nach Deutschland im Jahre 1933 nur etwa 45 Mill. Pengő. Es ist auch zu berücksichtigen, daß „nur etwa ein Drittel der ungarischen Gesamtausfuhr unter die Vorzugsregelung der neuen Vereinbarungen fällt“.¹⁴

Zur gleichen Zeit (Februar 1934) werden deutscherseits auch Pläne zur Errichtung einer Fabrik von Schweineschmalz ausgearbeitet, die am 1. September 1934 in Betrieb gesetzt werden sollte und jährlich etwa 100 000 dz Schweineschmalz nach Deutschland ausführen sollte. Im Falle, daß die Fabrik nicht zustande käme, war vorgesehen andere Wege zur Förderung der Einfuhr von Schweineschmalz aus Ungarn nach Deutschland zu suchen.¹⁵

Nach der Einschätzung der „Berliner Börsenzeitung“ war der Anfang des Jahres 1934 unterzeichneten deutsch-ungarische Handelsvertrag ein Muster für die vertragliche Regelung der Wirtschaftsbeziehungen mit den südosteuropäischen Ländern; er sei „bahnbrechend für die weitere handelspolitische Aktivität des Deutschen Reiches gegenüber den agrarischen Südost-Staaten“.¹⁶

Der Vertrag hatte Vorteile für Deutschland. Es hatte einen sicheren Markt für den Verkauf von Industriewaren sowie Währungsersparung. Politisch wurde eine Isolierung Ungarns vom Einfluß der Kleinen Entente und Italien erreicht. Für Ungarn spiegeln sich die Ergebnisse in der Daten der Außenhandelsstatistik. Von 1933 bis 1937 erhöhte sich die ungarische Ausfuhr nach Deutschland mehr als zweimal (von 11,2% [1933] auf 24,0% [1937]) und die Einfuhr – von 19,7% (1933) auf 25,9% (1937).¹⁷

13 Ebenda, Dok. v. 21. Februar 1934.

14 Ebenda.

15 Ebenda.

16 Riemenschneider, M., op. cit., S. 79.

17 Teichova, A., op. cit., S. 182–183.

Im Unterschied zu Ungarn war der Eintritt der Naziregierung in Bulgarien mit bestimmten Reserven und Distanzierung angenommen, obwohl man bereit war bei einer Revision des Versailles Systems durch Deutschland nicht bei Seite zu stehen und Nutzen daraus zu ziehen.¹⁸

Angesichts der schweren wirtschaftlichen Lage des Landes blieb auch die Hoffnung auf eine weitere Vertiefung der Handelsbeziehungen bestehen. Denn der Handelsaustausch Deutschlands mit Bulgarien war am Anfang des Jahres 1933 auch erschwert. Das war Folge der oben schon erwähnten protektionistischen deutschen Politik auf dem Gebiet der Landwirtschaft. Aus diesem Grund versuchte die bulgarische Regierung auf diplomatischem Weg die Möglichkeiten für die Erhöhung der bulgarischen Einfuhr in Deutschland zu klären. Am 9 Juni 1933 fand ein Treffen zwischen Hitler und dem bulgarischen Gesandten in Berlin Pomenov statt. Die Versicherung Hitlers, daß Deutschland auch in der Zukunft gute Beziehungen mit Bulgarien unterhalten wird und sein Versprechen für Erhöhung der Einfuhr von bulgarischen Eier in Deutschland mitzuwirken, waren in Bulgarien mit Erleichterung hingenommen.¹⁹ Abgesehen davon entwickelten sich die Handelsbeziehungen im Jahre 1933 sehr schwer. Die bulgarische Ausfuhr nach Deutschland schrumpfte stark und die Handelsbilanz wurde passiv.

Inzwischen, wurden Verhandlungen über den Abschluß einer Zusatzvereinbarung zum Handelsvertrag vom Juni 1932 durchgeführt, um den beiderseitigen Handelsaustausch zu erhöhen und zu erleichtern. Zu diesem Zweck führte der Direktor der Firma Gebrüder Dippe, Quedlinburg und Vorsitzender der Gesellschaft zur Förderung deutscher Pflanzenzucht Dr. Kühne Gespräche mit Vertretern der bulgarischen Regierung bzw. des Ministeriums der Landwirtschaft über die Einfuhrzölle bzw. zollfreie Einfuhr in Deutschland von Gemüse- und Blumensaat, die in speziellen bulgarischen Einrichtungen erzeugt werden sollten.²⁰ Am 24. November 1933 wurde dann eine Zusatzvereinbarung zum Handels- und Schiffsvertrag unterzeichnet, mit der die Zollfragen für die Einfuhr von Gemüse- und Blumensaat in Deutschland geregelt wurden. Es handelte sich vor allem um die Produktion von Industriepflanzen, z.B. Sonnenblumenkerne.²¹

Hinzu kam der Anbau von Industrie- und Ölsaaten. Im Jahre 1934 wurde auf Anregung vom deutschen Chemiekonzern IG Farbenindustrie in Sofia die Aktiengesellschaft „Soja“ gegründet.

Erst nach dem Abschluß des großen Entschädigungsvertrags für den Ankauf von alten Tabakbestände 1930–1933 im August 1934 zeichnete sich aber eine gewisse Erweiterung des Handelsaustausches ab. Als Gegenleistung führte Deutschland in Bulgarien Eisenbahnmaterial ein.²²

Im Endergebnis dieser Maßnahmen konnte die „bulgarische Ausfuhr 1937 mit über 5 Milliarden Lewa den größten Teil der Krisenverluste einholen“. Dies bedeutete, daß die Außenhandelsbilanz Bulgariens ständig aktiv war. Nach den Angaben der bulgarischen

18 Марков, Георги, Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, с. 41–42.

19 Пак там, с. 43.

20 Колева, Мария, Германската икономическа политика към България между двете световни войни, С., 2012, с. 98.

21 Пак там, с. 99.

22 Вж. подробно: Беров, Любен, Голямата компенсационна сделка срещу български тютюни през 1934 г. и българо-германската търговия в навечерието на Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки, Т. 3, С., 1981, с. 318–338.

Handelsstatistik ist erst im Jahre 1937 ein Passivum in Höhe von 536 Millionen Lewa registriert.²³

*

Es fällt auf, daß die beide Länder, Ungarn und Bulgarien, im Jahre 1933, nach der Bildung der Naziregierung, sich für eine weitere Intensivierung der beiderseitigen Handelsbeziehungen erklärten. Aus innen- und außenpolitischen Gründen verstärkte sich die Interesse Deutschlands an eine Vertiefung der Verhältnisse aber erst 1933/34.

In der Tat zeigte Deutschland größere Aktivität gerade zu dieser Zeit, und zwar mit dem Inkrafttreten des „Neuen Plan“ von Jalmar Schacht, der im März 1933 Präsident der Reichsbank und im Juli 1934 Wirtschaftsminister geworden war. Schachts neue ökonomische Konzeption sah den Verzicht auf Platzierung von unmittelbaren politischen Bedingungen vor. Geplant wurde eine weitere Intensivierung der Wirtschaftsbeziehungen, die zur Stärkung des politischen Einflusses Deutschlands in Südosteuropa bzw. in Ungarn und Bulgarien führen sollten.

ТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА ГЕРМАНИЯ В УНГАРИЯ И БЪЛГАРИЯ, 1933–1934 Г.

МАРИЯ КОЛЕВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Утвърждаването на Националсоциалистическата партия на Хитлер като управляваща партия през 1933 г. в Германия променя съществуващата дотогава ситуация в Европа. Сред победените и ошетени след Първата световна война ревизионистки страни Унгария и България, като част от Югоизточна Европа, обаче началото на нацисткото управление събужда надежди за ревизия на мирните договори.

Предвид на икономическото и политическо развитие през 20-те години на XX в. (френската хегемония и пораженията на световната стопанска криза) очакванията на двете страни са насочени предимно към продължаване и по-нататъшно задълбочаване на двустранните стопански отношения и към ревизия на мирните договори. В началото на управлението на нацистите надеждите им обаче не се оправдават. Едва след стабилизирането на нацисткия режим се отбелязва активизиране на политиката на Германия в региона.

В статията е проследено развитието на двустранните стопански отношения на Германия с Унгария и България и по-конкретно пътят към сключването на търговски договори, на основата на които се изграждат и развиват стопанските връзки през 30-те години на XX в. Показателен в това отношение е подписаният на 21 февруари 1934 г. търговски договор с Унгария, който става „образец“ за развитието на търговските отношения на Германия и с другите югоизточноевропейски страни. Открояват се икономическите и политически мотиви на политиката на нацистка Германия по отношение на Унгария и България, както и постигнатият икономически ефект през 1936/37 г.

23 Koleva, Maria, Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Bulgarien in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts. – In: Collegium Germania 3: Die Rolle der Wirtschaftsbeziehungen zu Deutschland in der Entwicklung Bulgariens. Von den 1930er Jahren bis zur Gegenwart. Hrsg. Non Zvetana Todorova, Sofia, 2000, S. 88.

Не отдать ли Марамуреш Украине? Прикарпатский уезд и устье Дуная в советских планах 1945 года

Александр С. Стыкалин

Институт славяноведения – РАН

Ставшие доступными для исследователей в последние полтора десятилетия фонды российских дипломатических и партийных архивов обещают еще немало интересных открытий историкам стран Дунайского бассейна там, где дело касается национально-территориальных споров новейшего времени. Речь идет не только о так называемом „трансильванском“ вопросе, находившемся в центре внимания Парижской мирной конференции 1946 г., либо о вопросе „бессарабском“. Гораздо меньше мы знаем о некоторых других, менее масштабных государственно-территориальных спорах, не успевших привлечь внимание прессы и мирового общественного мнения и разрешившихся, что называется, „в рабочем порядке“, в том числе в процессе секретных двусторонних контактов.

В числе таких споров предпринятая весной 1945 г. попытка распространить власть „Народной Рады Закарпатской Украины“ на румынский уезд Марамуреш с центром в приграничном городе Сигету-Мармацией (Сигет). Наличие в Марамуреше немалочисленного украинского (русинского) меньшинства внушало надежды на возможность реализации этого плана. События, связанные с этим инцидентом, нашли отражение в ряде донесений красноармейских политработников и представителей Союзной Контрольной Комиссии (СКК) в Румынии, адресованных в Москву (отчасти они уже опубликованы в российских научных изданиях).¹

Соседний с Марамурешем край, Закарпатская Украина (или Подкарпатская Русь), как известно, по итогам Первой мировой войны отошел от Венгрии к Чехословакии, однако Венгрия вернула его себе вследствие насильственного расчленения первой Чехословацкой республики. Южные районы Закарпатской Украины перешли к Венгрии вместе с Южной Словакией в результате первого Венского арбитража в ноябре 1938 г. В марте 1939 г. хортисты оккупировали весь край. В конце осени 1944 г., когда Красная Армия прорвалась через Карпаты, в Закарпатской Украине была сформирована местная власть, контролируемая Москвой – так называемая „Народная Рада“.² Вопрос о послевоенной судьбе этого края был формально отложен до окончания войны. Президент Чехословакии в эмиграции Эдвард Бенеш еще задолго до конца войны ожидал, что рано или поздно советская сторона, ссылаясь на право украинцев воссоединиться в одном государстве, предъявит претензии на эту область, заселенную

1 См.: Трансильванский вопрос. Венгеро–румынский территориальный спор и СССР. 1940–1946. Документы. Отв. ред. Т. М. Исамаов. М., 2000, с. 302–309.

2 См.: Марвина, В. В., Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. М., 2003.

преимущественно этнически близким украинцам населением.³ Опыт присоединения к СССР Восточной Галиции в 1939 г. и Северной Буковины в 1940 г. не оставлял в этом смысле никаких иллюзий. Контактируя с эмиссарами Москвы, Бенеш не скрывал своей позиции: Чехословакия в принципе не возражает против передачи Советскому Союзу этой, хотя и слабо развитой в экономическом отношении, но стратегически важной области.⁴ Она настаивает лишь на том, чтобы эта акция была осуществлена договорным путем, с соблюдением всех норм международного права и только после восстановления границ Чехословакии на сентябрь 1938 г. (так называемых «домюнхенских» границ). Известны слова Бенеша: нам не стоит удерживать за собой этот бедный край ценой русской вражды. С другой стороны, рассуждал Бенеш, если отдать Закарпатье СССР до восстановления довоенных границ, это могло бы создать нежелательный прецедент и дать повод для предъявления претензий на чехословацкие территории со стороны других соседей, прежде всего Венгрии. Достаточно только одного прецедента, и нас быстро «растасили бы кто куда», заметил как-то президент Чехословакии.⁵

Надо при этом заметить, что в стратегических планах Москвы Чехословакии придавалось немалое значение. Внеоднократно публиковавшейся записке руководителя одной из комиссий Наркомата иностранных дел СССР Ивана Майского наркому Вячеславу Молотову от 10 января 1944 г. отмечалось: «СССР выгодно стремиться к созданию сильной Чехословакии, которая ввиду политических настроений ее населения, а также в связи с недавним (декабрь 1943 г. – А.С.) подписанием советско-чехословацкого пакта о взаимопомощи на 20 лет способна быть важным проводником нашего влияния в Центральной и Юго-Восточной Европе».⁶ Бенеш не мог знать об этом конкретном и других документах, подготовленных в Москве для внутреннего пользования. Однако стремление Сталина сделать Чехословакию проводником российского влияния в Центральной Европе в противовес германскому влиянию было ему хорошо известно. Последовательный союзник британской и американской демократий и убежденный либерал, Бенеш тем не менее смотрел на присутствие (конечно, временное) Красной Армии по другую сторону Карпат принципиально иначе, чем либералы Запада, явно негативно (как, может быть, неизбежное, но

3 Дело в сущности не менялось от того, что не все они причисляли себя к украинцам, часть называла себя русинами, воспринимая русин (ruthenians) как самостоятельный славянский этнос, ориентирующийся на союз либо с русскими, либо с венграми, либо с чехами и словаками. Вопрос этот находится за скобками нашего исследования. Следует только заметить, что различия в национальной самоидентификации населения этого края находили самое непосредственное выражение в культурной жизни и были важным фактором формирования партийно-политических программ – в межвоенном Закарпатье были пророссийские, прочехословацкие, провенгерские партии, часть украинофильских сил в конце 1930-х годов искала пути решения украинского вопроса вне СССР (т.е. создания самостоятельной украинской державы) при поддержке нацистской Германии. В свою очередь и пражская политическая элита, поначалу рассматривавшая население края как русин, лишь по мере сближения с середины 1930-х годов с СССР стала выражать больше готовности признать их за украинцев. Соответственно вместо более привычного для чехов и словаков названия края (Подкарпатская Русь) стало чаще использоваться другое – Закарпатская Украина.

4 В межвоенный период Закарпатская Украина обеспечивала общую границу Чехословакии с союзнической (по Малой Антанте) Румынией. Во время войны, в условиях формирования с лета 1941 г. антинацистской коалиции с участием СССР, чехословацкая политическая элита, находившаяся в Лондоне, считала существенным установление послевоенных границ с Советским Союзом как наиболее мощной в регионе державой, не заинтересованной в усилении германского влияния.

5 Подробнее см.: Марьина, В. В., цит. соч.

6 Трансильванский вопрос..., с. 222.

большое зло) оценивавшие перспективу перехода советских войск через Карпаты в Дунайскую низменность и превращения их в фактор давления в Центральной Европе. В подходе Бенеша, напротив, возобладали в то время не опасения сталинского диктата, а стремление сделать Красную Армию гарантом непосягаемости на чехословацкие земли со стороны ближайших соседей – Германии, Венгрии и Польши.

Примерно через два месяца после формирования в Ужгороде Народной Рады Закарпатской Украины, в начале февраля 1945 г. в соседний румынский уездный центр Сигет (укр.: Сигот) прибыли ее эмиссары для подготовки „съезда народных представителей“, от которого ожидали положительного решения вопроса о присоединении уезда Марамуреш к Закарпатской Украине. Состоявшийся 4 февраля съезд специально отобранных представителей принял соответствующий манифест, что дало повод начать работу по формированию в Марамуреше новых органов власти – „народных комитетов“, подчиненных ужгородской Народной Раде. Им предстояло перенять функции управления у советской военной администрации. Поездка в Сигет уполномоченных Народной Рады и проведение съезда народных представителей были одобрены, насколько можно судить из донесений,⁷ Политическим управлением 4-го Украинского фронта Красной Армии, а также Центральным Комитетом Коммунистической партии (большевиков) Украины, чьи эмиссары к этому времени находились в Ужгороде (Хотя Закарпатская Украина до 29 июня 1945 г. еще не входила в состав СССР, вопрос о ее вхождении воспринимался украинской партийной элитой как фактически предрешенный). Более того, наряду с делегацией Народной Рады в Сигет по указанию члена Военного Совета 4-го Украинского фронта Л. З. Мехлиса (в прошлом шефа военной контрразведки СМЕРШ) прибыли офицеры-политработники из Политуправления фронта. Они присутствовали на съезде и принимали участие в редактировании его резолюции. После того, как съезд провозгласил присоединение уезда Марамуреш к Закарпатской Украине и вслед за этим начали формироваться новые органы власти, руководство уездной и городской администрацией должно было осуществляться уже из Ужгорода, местной организации компартии также предстояло формально перейти в подчинение парторганизации Закарпатья, которая к этому времени уже фактически порывает связи с КПЧ и начинает интегрироваться в КП(б) Украины. Обо всем, что происходило в начале февраля в Сигете, Мехлис, как следует из тех же документов, докладывал в Москву, в Главполитуправление Красной Армии, а также в Киев первому секретарю ЦК КП(б) Украины Н. С. Хрущеву, который, как явствует из документов, всецело поддержал инициативу по присоединению уезда Марамуреш к Закарпатской Украине.

Между тем, эта инициатива была более чем проблематична уже в силу этнического состава территории. Ведь, в самом деле, даже согласно может быть и не совсем точным данным, которыми располагали красноармейские политработники, среди населения как в городе, так и в уезде, численно преобладали румыны. Среди горожан они составляли как минимум 55%, среди жителей уезда 74%. Украинцы составляли 18% жителей уезда и 10% жителей города. 32% горожан приходилось на венгров, которых в селах почти не было. Численность еврейского населения в г.Сигете (на родине лауреата Нобелевской премии мира Э. Визеля и живописца Ш. Холлоши, который, работая в Мюнхене, стал учителем М. Добужинского, В. Фаворского и других известных русских

7 Там же, с. 302–309.

художников) резко снизилась вследствие Холокоста. Евреи в большинстве своем были в то время в Сигете венгероязычны.⁸

Явно преобладавшее румынское население, недовольное отторжением уезда от Румынии, с готовностью восприняло призывы к саботажу принятых решений и даже (в определенной своей части) поддержало попытку вооруженного мятежа. Начало волнениям положили распространившиеся 27 февраля по городу слухи о том, что новые власти уезда (отныне округа) собираются повсеместно закрыть румынские гимназии и школы, а вместо них открыть украинские. Для того чтобы заявить протест, в здание местной администрации явилась депутация учителей, которую, однако, заверили в отсутствии таких намерений. Между тем, на противников новой власти ободряюще действовала поступающая из Бухареста скудная и не всегда достоверная информация о резком обострении с середины февраля внутривосточной борьбы между силами, поддерживавшими премьер-министра генерала Н. Рэдеску, и коммунистами, предпринявшими массированное наступление в целях свержения неугодного им правительства. В донесении политотдела железнодорожных войск (а одна из железнодорожных бригад Красной Армии как раз была дислоцирована в г. Сигете) были зафиксированы разговоры в городских очередях: „Рэдеску начал действовать, скоро наша очередь.“⁹ В дни, когда прибывший в Бухарест зам. наркома иностранных дел СССР Андрей Вышинский шантажировал молодого короля Михая, требуя отставки действующего правительства, в Марамуреше ходили слухи о том, что начавшееся в столице „восстание“ коммунистов якобы подавлено.

Вечером 4 марта, согласно тем же красноармейским донесениям, была предпринята попытка поднять вооруженное восстание в одном из сел уезда в расчете на поддержку румынских политических сил Северной Трансильвании. Советской военной комендатурой были получены сообщения о запланированном на утро следующего дня более крупномасштабном выступлении в уездном центре. Во главе движения стояли бывший префект уезда, примары румынских сел, высокопоставленные сотрудники полиции (уволенные с осени 1944 г., с приходом Красной Армии). Участвовали в нем и представители румынской православной церкви.

Организаторы приурочили начало восстания к открытию традиционной местной ярмарки: утром 5 марта в Сигет из многих окрестных сел (как украинских, так и румынских) должны были съехаться сотни конных подвод. Накануне примары румынских сел саботировали отправку мужского населения на восстановление железных дорог; в городе и окрестностях появилось много отпускников и дезертиров румынской армии, в том числе и офицеров, не зарегистрировавшихся, как полагалось, у советского коменданта. В районе Окна-Шуготаг были задержаны диверсанты, пытавшиеся, как указывалось в донесениях, затопить водой соляные шахты, снабжавшие солью два фронта Красной Армии – 2-й и 4-й Украинские. Организаторы восстания связались с представителями Великобритании в СКК и, по некоторым данным, с миссией международного Красного Креста. 3 марта два советских офицера в ресторане в центре Сигета зафиксировали встречу бывшего префекта и двух других отставных уездных чиновников с майором британской армии, прибывшим из Бухареста.

8 Данные приводятся в донесении функционеров Союзной Контрольной Комиссии (СКК) по Румынии в Наркомат иностранных дел СССР от 16 апреля 1945 г. См.: Трансильванский вопрос..., с. 309.

9 Трансильванский вопрос..., с. 302–307.

Ожидая серьезные волнения в уездном центре, советская военная комендатура запретила утром 5 марта въезд в город. Движение на подступах к Сигету было перекрыто красноармейскими патрулями. Многочисленные подводы, шедшие к городу, останавливали. Было изъято большое количество оружия. По установленным в процессе последующего расследования данным, для участия в массовом выступлении из окрестных сел должны были подойти, но главным образом подъехать на подводах до 10 000 человек. Всего в „демонстрации протеста“ предполагалось задействовать свыше 15 000 человек. План организации выступления исходил из перерастания поначалу мирной демонстрации в восстание с захватом административных зданий и последующей апелляцией к Союзной Контрольной Комиссии в связи с посягательством одного из соседей¹⁰ на территориальную целостность Румынии. Арестованные 5 марта и в последующие дни организаторы восстания (более 50 человек) категорически отрицали в ходе допросов, что выступление было направлено против Красной Армии, хотя и происходило в ее тылу. Некоторые из них, правда, признали, что оно способно было вызвать определенные осложнения в международных отношениях.

Тем временем внутривосточный кризис в Румынии завершился 6 марта формированием нового правительства Петру Грозы, представлявшего левые силы во главе с коммунистами. И только после этого Советский Союз дал долгожданное для румын согласие на передачу Северной Трансильвании румынской гражданской администрации. Ранее, осенью 1944 г., правительство Румынии параллельно с освобождением края от немецких и венгерских войск приступило, ссылаясь на некоторые положения соглашения о перемирии от 12 сентября, к восстановлению в Северной Трансильвании довоенных румынских административных структур, однако предпринятые им в этом направлении шаги натолкнулись на противодействие советской стороны. Ссылаясь на обострение румыно-венгерских межэтнических противоречий, нарушавших спокойствие в тылу Красной Армии, командование в ноябре 1944 г. издало приказ об упразднении всех уже сформированных румынских структур и однозначной передаче управления в уездах Северной Трансильвании (в том числе в Марамуреше) в ведение советской военной администрации. Вопрос о разрешении Румынии на формирование в Северной Трансильвании своих собственных органов власти в течение нескольких месяцев, вплоть до марта 1945 г., оставался эффективным инструментом внешнеполитического давления на румынское правительство и всю политическую элиту. В конце концов официальная Москва добилась своего: в Румынии было сформировано приемлемое для сталинского руководства СССР левое правительство.

В конце марта 1945 г. в целях установления контактов с местными политическими силами и для содействия восстановлению в уезде Марамуреш румынской администрации в Сигет прибыл из Клужа Николае Гольдбергер, уполномоченный Национально-демократического фронта, объединявшего левые партии (он был одновременно секретарем объединенной северо-трансильванской организации

10 Т.е. Закарпатской Украины. С точки зрения международного права речь могла идти в марте 1945 г., конечно, не о субъекте международных отношений, а по сути дела о сепаратистской силе, нацеленной на присоединение (исходя из веских этнических и политических оснований) этого края к другой державе. Освобожденная от немецких и венгерских оккупантов Закарпатская Украина де-юре оставалась, хотя и неподконтрольной чехословацкому правительству, но все же частью Чехословакии, вопрос о ее присоединении к Советской Украине был формально решен через несколько месяцев.

румынской компартии). Гольдбергер, ссылаясь на изменение линии Москвы в отношении румынской администрации, попытался договориться с представителями органов, подконтрольных Народной Раде Закарпатской Украины, о порядке введения в уезде (как и во всей Северной Трансильвании) румынских административных структур, однако его попытки оказались тщетны – местные украинские органы (народные комитеты), как и следовало ожидать, категорически отказывались поступиться властью без указания Народной Рады. Не договорившись на месте, Гольдбергер направился в Ужгород, но его миссия и там не увенчалась успехом. Глава Народной Рады Закарпатской Украины Иван Туряница отказался вести переговоры о восстановлении румынской администрации в Марамуреше, рассматривая этот уезд как неотъемлемую составную часть Закарпатской Украины. О посещении Гольдбергером Ужгорода и его переговорах с Туряницей было хорошо осведомлено командование 4-го Украинского фронта (генерала армии И. Е. Петрова в это время сменил генерал армии А. И. Еременко), знали об этом и в Киеве, в ЦК КП(б) Украины.

Вернувшись в Сигет, Гольдбергер, не решившийся брать на себя ответственность за действия по введению румынской администрации в Марамуреше, обратился к одному из лидеров компартии и члену правительства Василе Луке с просьбой прибыть в отдаленный уезд. В. Лука, приехав в Сигет, также предпринял от имени правительства П. Грозы попытку договориться с представителями Народной Рады о плавной реорганизации формирующихся украинских органов власти в администрацию, подчиненную Бухаресту. Не дожидаясь ответа из Ужгорода, он образовал уездный Совет Национально-Демократического Фронта (НДФ), который составили представители разных общественно-политических организаций левого толка, в том числе украинских. 9 апреля Совет НДФ официально провозгласил установление румынской администрации на основе реорганизации создававшихся органов местной исполнительной власти. Персональный состав административных органов был подобран Советом НДФ при активном участии уездной организации компартии, к этому времени контролируемой Гольдбергером. Введение румынской администрации прошло без каких-либо эксцессов. Однако большая часть украинских функционеров окружного комитета закарпатской Народной Рады, несмотря на предложение Луки принять участие в работе реорганизованных органов власти, уехала в Ужгород.

Представители СКК, ознакомившись с составом образованной румынской администрации, пришли к заключению, что она создана „на здоровой демократической основе“ и „в общем отвечает соответствующим требованиям“.¹¹ В то же время, по их мнению, в обновленных органах власти города и уезда украинцы были представлены недостаточно. Предложение представителей СКК ввести дополнительно во властные структуры заместителя префекта уезда и заместителя примара города из числа украинцев не встретило возражений со стороны местного Совета НДФ. Что же касается сел с чисто украинским населением (а в уезде Марамуреш было 10 крупных украинских сел), то в них по-прежнему действовали народные комитеты, избранные в соответствии с директивами Народной Рады Закарпатской Украины. Их состав решено было не менять. У нас отсутствуют документы, подтверждающие, что Лука действовал в соответствии с какой-либо межгосударственной договоренностью (пусть неформальной), однако, можно быть уверенным, что решающий сигнал был

¹¹ Трансильванский вопрос..., с. 308.

дан не из Ужгорода, Киева или Бухареста, но из Москвы. Очевидно, что инициатива по присоединению к Закарпатской Украине румынского города и уезда, будучи поддержанной в Киеве украинским партийным руководством, вместе с тем не нашла понимания в Москве – в Наркомате иностранных дел и, выше, в Кремле.

Никита Хрущев упомянул о марамурешском эпизоде в своих многократно публиковавшихся и широко известных воспоминаниях. Согласно его версии, Туряница послал в близлежащий румынский уезд своих людей на собственный страх и риск. „Если в шутку, Туряница начал вести захватнические действия“ против Румынии, заметил Хрущев. При этом закарпатский лидер был движим прежде всего (как и многие другие в то время) заботой о воссоединении украинского народа в составе Советской Украины. „Вообще тогда у всех украинцев возникла сильная тяга к воссоединению“, вспоминал в конце жизни Хрущев. Так, к нему в Киев приехала летом 1945 г. делегация украинцев из Восточной Словакии. Они просили наряду с Закарпатской Украиной присоединить к Советской Украине отдельные районы Прешовского края. Сталин, однако, не хотел заходить так далеко, ибо это неизбежно вызвало бы конфликт с западными союзниками на Потсдамской конференции. А потому Хрущев был вынужден огорчить своих собеседников отказом, призвав их строить социализм в одном государстве с чехами и словаками. К Турянице и к Хрущеву (во время его поездки в Закарпатье) приходили также крестьяне из ситетских украинских сел и хлопотали о своем присоединении к Закарпатской Украине. Но ничего конкретного, продолжал Хрущев, нами не предпринималось. Из его воспоминаний узнаем, что вопрос был решен только после телефонного звонка Сталина в Киев. Хрущеву пришлось объяснять хозяину, что Туряница не находится у него в подчинении, а всего лишь его „сосед“, самостоятельно принимающий решения, хотя и прислушивающийся к мнению украинского руководства. Сталин ответил: „говорят, вы имеете на него влияние, пусть отзовет свои отряды с территории Румынии.“¹²

В апреле 1945 г. Закарпатская Украина действительно пока еще не входила в состав СССР, но ее будущая судьба, как уже отмечалось, была predetermined. Хрущев посетил весной 1945 г. Ужгород и Мукачево для ознакомления с обстановкой в крае, который должен был в самом скором времени (после правового урегулирования вопроса с чехословацким правительством) войти в состав СССР. Возлагая в данном случае всю ответственность на Туряницу (которого, кстати, он высоко ценил как партийного работника, о чем пишет в мемуарах), Хрущев, очевидно, лукавил. Есть все основания предполагать, что руководство Советской Украины, испытывавшее огромные внутривнутриполитические трудности в западных областях, отошедших в 1939–1940 гг. от Польши и Румынии, было не прочь использовать новое территориальное приращение в пропагандистских целях. Программа „собирания“ украинских земель не обязательно должна была полностью реализоваться с присоединением Закарпатья. С точки зрения Киева не был закрыт вопрос об „округлении“ границы в пользу Украины на некоторых других ее участках. В Кремле, в окружении Сталина, в свою очередь заботились об укреплении всей советской сферы влияния и могли ради этого пожертвовать амбициями коммунистов большой союзной республики. В Москве резонно опасались, что слабо мотивированная этническими аргументами территориальная уступка в пользу СССР (даже весьма незначительная) вызовет крайне негативный отклик в самых широких

12 Хрущев, Н. С., Время. Люди. Власть. М., 1999, Кн. 1, с. 573.

слоях румынского общества и породит серьезные внутривосточные осложнения для прокоммунистического правительства П. Грозы, пришедшего к власти с советской помощью и отвечавшего в тех условиях планам сталинского руководства.

Правда, весной 1945 г. вопрос еще не был окончательно снят с повестки дня, он всплыл через считанные недели после присоединения Закарпатской Украины к СССР 29 июня 1945 г. На сентябрь 1945 г. была намечена первая сессия Совета министров иностранных дел (СМИД) Великобритании, США, СССР, Франции и Китая, которому, в соответствии с решением Потсдамской конференции, было поручено заняться разработкой мирных договоров с бывшими европейскими союзниками Германии. Подготовкой советских предложений для вынесения на сессию занималась Комиссия Наркоминдела СССР по подготовке мирных договоров и послевоенного устройства во главе с Максимом Литвиновым (в то время замом наркома). Как известно из скрупулезных архивных исследований историка Л. Гибианского,¹³ комиссия рассматривала вопрос о целесообразности некоторой корректировки границы в районе г. Сигет, с обязательным выходом к железной дороге. Пересмотр мотивировался тем, что построенная еще при Габсбургах железная дорога (между маленькими закарпатскими городами Тячевым и Раховым) разрывалась как раз при подъезде к г. Сигет границей с Румынией, что исключало возможность ее использования Советским Союзом для внутренних перевозок.

До войны аналогичная проблема также стояла, ведь железная дорога разрывалась тогдашней чехословацко-румынской границей, но вопрос о перевозках был легко решен договоренностью двух дружественных правительств стран-союзниц по Малой Антанте. Труднее было дело с СССР: прорыв „железного занавеса“ пусть даже на участке в несколько десятков километров казался в Москве невыносимым даже такому последовательному стороннику сотрудничества с Западом, как Литвинов. Отдать кусок железной дороги соседней стране по существу означало отказаться от ее эксплуатации на всем протяжении, а провести соответствующий отрезок пути чуть севернее, по другому берегу Тисы (т.е. по советской территории) было невозможно из-за высоких скалистых гор – это не было сделано и в последующие десятилетия.

Претензии к Румынии не ограничивались участком железной дороги в Закарпатье. В комиссию поступила записка с пожеланиями Генштаба о корректировке границы в дельте Дуная. Речь шла о том, чтобы два наиболее судоходных русла Дуная (не только Килийское, но, если удастся, то и расположенное южнее Сулинское) с множеством мелких островов в дельте Дуная, а также более крупный остров Змеиный в Черном море около устья Дуная оказались под контролем СССР. При этом были заявлены претензии на некоторые земли, которые России никогда не принадлежали. Вопрос этот находился в поле зрения Наркоминдела еще летом 1940 г. при возвращении Бессарабии и присоединении к СССР Северной Буковины. Тогда, однако, Москва ограничилась занятием нескольких маленьких островов в Килийском русле. Что касается румынской стороны, то она, приняв ультиматум относительно Бессарабии и Северной Буковины, не только в 1940 г. (при занятии этих островов), но и позже, при обсуждении с новым, антигитлеровским правительством Румынии условий соглашения о перемирии в

13 См.: Гибианский, Л. Я., СССР и некоторые проблемы мирного урегулирования с Румынией на завершающем этапе Второй мировой войны. – В: Материалы Двусторонней комиссии историков России и Румынии (X Научная конференция. Москва, октябрь 2005 г.). Отв. ред. Л. Е. Семенова. М., 2007.

сентябре 1944 г., всячески уклонялась от того, чтобы в письменно-договорной форме выразить согласие с каким-либо пересмотром границ в дельте Дуная.

Ставить перед западными союзниками вопрос о пересмотре границ в дельте Дуная Сталин не считал целесообразным, предвидя жесткий отказ. Он надеялся, что ему удастся решить этот вопрос непосредственно с лидером прокоммунистического правительства П. Грозой, приведенного к власти, как уже отмечалось, в обмен на согласие Москвы восстановить румынскую администрацию в Северной Трансильвании, находившейся под властью Венгрии с 30 августа 1940 г.

В сентябре 1945 г., в ходе обсуждений у Сталина предложений по мирному договору с Румынией взвешивалось, возможен ли торг с Бухарестом. Если допустить некоторое упрощение, вопрос ставился примерно так: можно ли отказ от претензий СССР на участок железной дороги в районе Сигета компенсировать требованием о существенной корректировке границ в дельте Дуная. Это предложение, однако, осталось только в проектах, как и другое – внести в условия мирного договора с Румынией положение о том, что порт Констанца арендуется на 50 лет Советским Союзом у Румынии для строительства военно-морской базы (таково было другое предложение Генштаба, поступившее в комиссию Литвинова). От аренды Констанцы отказались из опасений, что западные союзники взамен предложат включить в текст мирного договора с Италией пункт об аренде итальянских портов (это не было в интересах СССР). Что же касается вопроса о Сигете, то очевидно, что в отказе от притязаний на участок железной дороги и часть земель уезда Марамуреш сыграли решающую роль вышеназванные соображения: не создавать ненужных внутривосточных трудностей прокремлевскому румынскому правительству. По данным Л. Гибианского, П. Гроза в ходе двухчасовой беседы со Сталиным в сентябре 1945 г. убедил его отказаться от этих планов. Румыния согласилась лишь передать СССР остров Змеиный, да еще пять мелких островов в Килийском русле (как мотивировал премьер-министр уступку Румынии, „дружба с СССР для нас важнее этих островов“).

Если же вернуться к событиям весны 1945 г., то при попытке присоединения Сигета к Украине налицо было несовпадение интересов центральной (московской) и местной (украинской) партийно-советской элиты, в результате чего события в приграничном румынском уезде были по-разному расценены в Москве и Киеве. Слишком самоуверенных украинских коммунистов пришлось одернуть из Кремля. Эта версия всецело подтверждается одним из документов – донесением уполномоченных советской части СКК в Румынии от 16 апреля 1945 г., где речь идет как раз об одобрении Хрущевым инициативы по присоединению Марамуреша к Закарпатью.¹⁴

Сама же инициатива действительно исходила, вероятнее всего, от Туряницы. В этой связи заслуживает внимания высказанное как-то в начале 1945 г. Э. Бенешем мнение о том, что украинский национализм, и в частности, в Закарпатье „отбился от рук“ Москвы и иногда „перехлестывает через край“; этой мощной националистической волной решили, согласно Бенешу, воспользоваться и украинские коммунисты, которые, преследуя свои цели, хотят поставить и Москву, и Прагу перед свершившимся фактом скорейшего (не дожидаясь окончания войны) присоединения Закарпаття к СССР.¹⁵ Слова опытного политика едва ли следует воспринимать

¹⁴ Трансильванский вопрос..., с. 307.

¹⁵ Подробнее см.: Марына, В. В., цит. соч., с. 105.

как проявление политической наивности или, напротив, как проявление лукавства, не отражающее его действительной точки зрения. Как известно из исследований (в частности, из вышеупомянутой работы В. Марьиной), проводившиеся в Закарпатье местной коммунистической властью меры по реализации избранной Кремлем линии на присоединение этого края к Советской Украине на самом деле часто опережали темпы, продиктованные центром, и более того, выходили за установленные Москвой рамки. События в Марамуреше в этом отношении как раз показательнее всего, хотя и не являются единственными в своем роде. Аналогичные случаи касались ряда сел Восточной Словакии.¹⁶ Сталин в телефонном разговоре с Хрущевым, о котором тот вспоминает в своих мемуарах, упомянул также о занятии закарпатскими вооруженными отрядами районов на левобережье Тисы, которые должны были отойти к Венгрии.¹⁷

У румынского коммунистического режима, прочно утвердившегося у власти к концу 1947 г., были свои виды на Марамуреш и г. Сигету-Мармацией. В конце 1940-х годов небольшой городок в живописном междугорье Карпат, в километре от нынешней румынско-украинской границы (кстати, одно из излюбленных мест творчества венгерских художников эпохи австро-венгерского дуализма) становится местом заключения наиболее опасных оппонентов компартии. В начале 1953 г. здесь умрет в старой габсбургской тюрьме Юлиу Маниу, в том же году погибнет Г. Братиану. Режим Г. Георгиу-Дежа, осознававший свою неукорененность в обществе, враждебность огромных масс населения и никогда не отключавший машину превентивного террора, считал целесообразным держать этих и им подобных арестантов именно в Сигете – ведь в случае каких-либо серьезных беспорядков в Румынии они могли быть в течение часа переправлены на советскую территорию. А в 1990-е годы г. Сигету-Мармацией становится местом проведения представительных международных конференций по истории тоталитаризма в Центральной Европе.

16 См.: Zselicky, B., Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945. Bp., 1998.

17 Хрущев, Н. С., цит. соч., с. 573.

LEGYEN-E MÁRAMAROS UKRAJNÁÉ?
KÁRPÁTALJA ÉS A DUNA TORKOLATA AZ 1945. ÉVI
SZOVJET TERVEKBEN

ALEKSZANDR SZTIKALIN

Szlavisztikai Intézet – ОТА

Miután 1944 végén a Vörös Hadsereg elfoglalta Kárpátalját, ebben a régióban a Vörös Hadsereg politikai szerveinek irányításával helyi hatóságok (az úgynevezett Népi Parlament) jöttek létre, amelyek kezdeményezték Kárpátalja csatlakozását a szovjet Ukrajnához (ezt a kérdést véglegesen 1945 júniusában rendezték). 1945 áprilisában Kárpát-Ukrajna Moszkvából irányított Nemzeti Radája (Tanácsa) megpróbálta kiterjeszteni hatalmát a romániai Máramaros megyére és Máramarossziget városra. Ezt az intézkedést támogatta a Kárpátalján állomásozó szovjet csapatok parancsnoksága; jóváhagyta Szovjet-Ukrajna Nyikita Hruscsov által vezetett republikánus kommunista szervezetének vezetése. De nem vették figyelembe a lakosság etnikai összetételét – az ukránok az etnikum 18%-át jelentették, míg a románok 74%-át. Máramaros román lakossága szembeállt az új hatalom bevezetésének kísérleteivel; Máramaros Kárpát-Ukrajnához való csatlakozásának tervei ellen határozottan lépett fel a Román Kommunista Párt is, attól tartva, hogy az esetleges engedmények a területi kérdésben a párt társadalmi bázisának gyengüléséhez vezethetnek.

Szovjet Ukrajna vezetősége bizonyos mértékben támogatta az új területek csatlakozását ehhez a köztársasághoz. Sztálin viszont többet törődött a kommunista erők pozícióinak megszilárdításával Romániában. Attól tartva, hogy Máramaros átadása nehéz helyzetbe hozza majd az 1945 márciusában hivatalba lépett és kommunista befolyás alatt álló Petru Groza kormányát, ő maga ragaszkodott a Máramarosról való lemondáshoz. Sőt, ahogy próbáljuk bemutatni a tanulmányunkban, Sztálin feltételezte, hogy a Szovjetunió lemondása a Máramarossziget városról és környékéről idővel ellensúlyozni fogja Románia követeléseit a Duna deltájában levő területek (különösen a szigetek) esetében felmerült határkiigazítás kapcsán.

The Socialist Federations¹

József Juhász

Eötvös Loránd University – Budapest

Modern federal states² can be divided into three basic categories according to the role they play in dealing with ethnic issues. The first is that of mononational federations. These are not necessarily ethnically homogenous, they can be heterogeneous, but in the latter case their member states are not ethno-regional units, and their population is integrated by a common political and national consciousness and the unified identity of the population. A typical example of a mononational federation with an ethnically heterogeneous population is the United States. In these countries federalism is only linked to the national question in a historical sense as it used to be a tool to unify the state and build the nation, but in a structural sense it is not so any more. From a structural and functional perspective they do not aim at the institutionalisation of national-ethnic differences or the protection of minorities, instead, they work as territorial power-sharing systems, which basically intend to articulate regional differences, the decentralization of administration, and the provision of democratic checks and balances.

Countries which are nationally and ethnically heterogeneous and work in a federal structure at least partially based on national and ethnic heterogeneity (i.e. at least some of their member states are ethno-regional units) are usually called ethno-federations. They are also referred to as multiethnic or multinational federations, but these two latter terms have a more restricted sense: they designate two versions of broadly defined ethno-federalism. Multiethnic federations in this narrower sense refer to those ethno-federal countries where – like in mononational forms – the population is united by state-patriotism and a unified identity of the population and/or where the demographic composition is characterized by the predominance of the majority nation. In these cases federation together with other institutions of consociation can be a successful means to handle linguistic and ethnic differences and conflicts. A typical example of such a multiethnic federation is Switzerland (where everybody defines themselves as Swiss first, and only belongs to one or other ethnic group or canton with a secondary group identity), but many analysts say that post-Soviet Russia and India are moving towards this form too.

On the other hand, the former Socialist federal states (the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia) and today's Bosnia-Herzegovina are considered to be multinational

1 The article is the shortened version of the concluding chapter of the author's book, entitled "Federalism and the National Question – Experiences of Ethno-Federalism in Central and Eastern Europe." (Föderalizmus és nemzeti kérdés – az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában. Bp.: Gondolat 2010).

2 The Forum of Federations website considers 27 countries as de facto federations Argentina, Australia, Austria, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Brazil, Canada, Comoros, Ethiopia, Germany, India, Iraq, Malaysia, Mexico, Micronesia, Nepal, Nigeria, Pakistan, Russia, St. Kitts and Nevis, South Africa, Spain, Sudan, Switzerland, United Arab Emirates, United States of America, Venezuela.

(http://www.forumfed.org/en/federalism/by_country/index.php?lang=en – 2012.09.03.)

federations, where the individual ethnic groups (or a majority of them, like in the Soviet case) had or have a separate national identity. Therefore, for this system, the loyalty of each nation is mainly linked to their own national member state, and the link to the union is secondary, through the member states. The success of multinational federations basically depends on whether the individual nations are linked together by some kind of a common long-lasting political interest. Due to the lack or weakness of common state-nation patriotism, only this can lead to internal cohesion, otherwise sheer power remains the only uniting force. As far as federation trends are concerned, the European Union is obviously moving towards this system.

We can see that in many countries federation does not serve as a remedy for national and ethnic conflicts. But it must also be noted that federalism is only one of the number of means to solve national and ethnic divergences. This is not only true in the negative sense (though it is absurd to refer to genocide and ethnocide, i.e. forced assimilation, border wars, population exchanges, deportations, etc. as “solutions”), but in a positive sense too. It depends on a number of factors whether it is necessary to federalize the given state in order to manage a national or ethnic problem in a civilized and democratic way, and, if so, in what form – or other means are sufficient, or in certain cases, more appropriate. Depending on the demographic structure, historical and political traditions, the economic and international situation of the country as well as the ethnic groups’ identity, their relationship and geographical pattern, a number of other options can come into question besides different forms of federalism. These can range from the equality of the citizens at individual level within a unified state or from different forms of autonomy to the various types of consocial techniques (cooperative mechanisms) and to peaceful break-ups.³

The three former socialist federal states of Central and Eastern Europe belonged to the group of multinational ethno-federations, since all of them meant to provide constitutional frameworks for the coexistence and integration of different nations. Although these states relied on the federalist theoretical traditions of their respective region in many ways, their theoretical foundations lay in the Bolshevik notions on national and ethnic politics. From the three socialist federations the Soviet Union was the first to be established on December 30th, 1922 (the first Bolshevik Constitution already defined Russia as a federation of Soviet republics in 1918). The first multinational federal state in the world was thus created, where 120 ethnic groups lived together, and which included 53 federal subjects in its final form: 15 union republics, 20 autonomous republics, 8 autonomous oblasts, and 10 national okrugs. The creation of the Yugoslav federation from six republics and two autonomous provinces in 1945 and that of the Czechoslovak federation from two federal republics in 1968 both followed the Soviet model.⁴

3 See: McGarry, J., B. O’Leary, B., The political regulation of national and ethnic conflict. – Parliamentary Affairs, Vol. 47., No. 1 (January 1994), pp. 94–115.

4 Some titles from the literature on socialist federations: Beckmann-Petey, M., *Der jugoslawische Föderalismus*. München–Oldenbourg, 1990; Hamberger, J., *A Cseh és Szlovák Köztársaság szétválása*. Bp., TLA 1997 (The splitting of the Czech and the Slovak Republics); Juhász, J., *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Bp.: Aula, 1999 (Once There Was a Yugoslavia); Kardos, J., I. Simándi (Eds.), *Európai politikai rendszerek*. Bp.: Osiris, 2004 (European Political Systems); Kovács, I. (Ed.), *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Bp.: KJK, 1982 (The Federal Constitutions of the Soviet Union); Kovács, I. (Ed.), *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Bp.: KJK, 1985 (Constitutions of the European Peoples’ Democracies); Krausz, T., *Bolszevizmus és nemzeti kérdés*. Bp.: Akadémiai kiadó, 1989 (Bolshevism and the National Question); Lukic, R., A. Lynch, *Europe from the Balkans to the Urals. The disintegration of Yugoslavia and*

The Soviet, Yugoslav, and Czechoslovak structure of state was formally conform to the general characteristics of a federation; in some aspects they even provided more to their member states than federal states in the West did. The republics were better integrated into the federal executive branch than the member states of Western federations. Moreover, as one of the theoretical foundations of the socialist systems was the principle of national self-determination, they also had the right to exit the federation. Of course, all this was true only in theory. The system was highly centralized, as the federal level and especially the executive enjoyed strong preference at the allocation of state competences.⁵ Even more importantly, the centralized one-party political system – which rejected power-sharing not only practically but also theoretically, using Rousseau's state views and the notion of the unity of the working class – did not allow the constitutionally granted federal opportunities to materialize. Ultimately, these systems proved to be limited and bureaucratic bargaining mechanism restricted to the level of the ruling elites, basically some kind of pseudo-federations with only certain partial exceptions. In reality, power was exercised by a single party in a monopolistic way, and the structure of this centralized (though always multinational!) party did not reflect the federal structure of the state. Therefore, true federalism could prevail only partially and in certain periods. One of these periods was the 1920's Soviet Union, the so-called "korenizatsiya", the years of organizing new institutions of member states where local ethnic cadres were given preference. Later examples are those reform periods which also affected the functioning of the party, and of course the period of the dissolution of the one-party systems. The former characterized the Yugoslavia of the 1960s and '80s, where the most that decentralization without democratic transformation could achieve was the loosening of the original centralized dictatorship to a polycentric autocracy. The latter was in all three countries the last few years, already the period of disintegration.

All in all, instead of solving the ethnic conflicts and national questions, socialist federations played merely an ornamental role in these centralized and authoritarian political systems: their function was to provide legitimacy and propaganda value. They evolved into a certain imperial integration that eventually triggered the emancipatory aspirations of their minorities. They could not adapt to the challenges of the regime change either; therefore their disintegration was not surprising. However, it would be wrong to think that their history was only about negatives. They formed the connective tissue in the economy and the division of labour, and cutting this later on led to serious problems. Through their establishment, accumulated national and ethnic tensions could be eased, and they also functioned as an incubator for the smaller ethnic minorities whose national development was lagging behind. Opportunities in the federations, however limited, strengthened the identity and the intellectual elite of these peoples and created the internationally recognizable political subject of their future independence: their own member states. As R. Suny noted

the Soviet Union. SIPRI – Oxford Univ. Press, 1996; Musil, J. (Ed.), *The End of Czechoslovakia*. Bp.–London–New York: CEU-Press, 2000; Petranovic, B., M. Zecevic, (Eds.), *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*. I–II, Beograd, Rad 1987; Ramet, S. P., *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington–London: Indiana Univ. Press, 1992.

5 This centralism was strengthened by the fact that the Soviet and Yugoslav federations were both created during wars as pragmatic military alliances and not with the intention of fulfilling a previously elaborated theoretical construct. Centralism was also strengthened by the general trend of development of the Soviet state, namely that the system was not constructed by a bottom-up concentration of the power of the local Soviets (as prior ideology would have assumed), but inversely, in a top-down way.

about Soviet ethnic policy: the socialist pseudo-federation deprived nationalities from their political sovereignty, but guaranteed their territorial identity, the establishment of their educational and cultural institutions to an extent, and allowed for their cadres to take up positions in the leadership.⁶ Lastly, the existence of the socialist federations helped legitimize both federalism as a possible solution to national-ethnic conflicts, and also the concept of national self-determination as one of the principles of international relations.

The disintegration of the three socialist federations in 1991–1992 was integrally linked to the collapse of their social system. The reason was certainly not that socialism and federalism would be objectively irreconcilable – indeed, the disintegration of socialist federations was characterized by the escalation and not the mitigation of ethnic conflicts, especially in the short term. However, the lack of political democracy and the crisis of the planned economy were major disintegrating factors, as well as the interregional disputes over the distribution of economic goods and burdens. The disintegration of the bipolar world order was also a disruptive factor, for this opened up the possibility of changing borders and redistributing the spheres of influence of the great powers. Accordingly, the West could openly seek the elimination of systems it considered to be the “last Bolshevik regimes of Europe”, like Milosevic’s Yugoslavia.

Nevertheless, it would be ill-advised to describe these events as merely the break-up of the “fake communist federations”. The fact that the Czechoslovak state did not disintegrate when state socialism fell, but somewhat later, during the new capitalist and democratic consolidation attempt, demonstrates this well. Furthermore, the history and disintegration of the socialist federations hold lessons for other ethno-federations as well. The liberal democratic criticism of Eastern European socialist ethno-federalist theory⁷ is in many ways correct, yet it cannot be said that the disintegration of the three federal states resulted from the “manipulative” introduction of ethno-federalism or its disruptive effects on democratic emancipation. Neither do events justify the view that Jacobinism is against ethno-federalism. Earlier attempts to organize the Yugoslav and Czechoslovak state, not to mention tsarism, clearly showed that a unitarian structure was not a feasible option. Nor could the Anglo-Saxon or German model of national federalism be followed because of the dominance of the different national identities over the federal one.⁸ The disintegration cannot be simplified to a case of “national liberation” either, where the “artificial” framework sustained by the one-party system would break down naturally in a democracy – a popular narrative mainly in conservative anticommunist and nationalist circles. On the other hand, factors such as external great power influence or the infighting of elite groups (who aimed at gaining political support during the race for recapitalization by fomenting ethnic tensions), were overly emphasized on the political left.

Of course, there is a lot of truth in these explanations, but the national heterogeneity of the three socialist federations occurred in a more complex way. The reason for the disintegration of these countries was not national heterogeneity or the democratization attempt per se, but rather the dissolution of the community interests and goals that had bound

6 Suny, R., *Socialism and Ethnic Conflicts Beyond the Caucasus*. – *Poszt-Szovjet Füzetek* 10., p. 29. (Magyar Ruzsisztikai Intézet, 1993.)

7 For example: Brubaker, R., *Nationalism Reframed*. Cambridge University Press, 1996.

8 At the time when socialist federations were created only these models (and in terms of integration the very similar Swiss one) existed. Developments offering perhaps more adaptable solutions, such as the dual federalization of Belgium or the decentralization and asymmetric progression of the Canadian federation, have been more recent.

the different nations together, and especially the fading away of factors that had integrated the political elites. For instance, during the period of regime change the dominant political parties of Serbs, Croats, and Slovenes as well as Czechs and Slovaks all felt (differently from 1918 or 1945) that they could achieve their national goals more effectively separately rather than together; or indeed that they had to achieve their national goals against one another. The deficiencies and inconsistencies of the federal systems and their inability to effectively accommodate the actual national and ethnic diversity added to the problems. In this sense, we can establish that the fate of these federal states does not remind us of the perils of excessive ethno-federalism, but rather of the risks of insufficient ethno-federalism. The direct cause of the Yugoslav disintegration was Milosevic's recentralization attempt, which was a clear move away from the spirit of multinational federalism. Another example is the rise of Slovak separatism, which was not unrelated to the Czech majority's highly centralist approach to federalism. Ultimately, the disintegration of the socialist federations fit into overarching trend of state organization in the 19–20th century Central and Eastern Europe: namely into the gradual breakdown of multinational formations into smaller nation-states.

There are a number specific factors that explain the different ways of disintegration (the “velvet” break-up in Czechoslovakia, the chaotic Soviet, and the violent Yugoslav scenario) that unfolded basically at the same time and under similar international circumstances. To name a few: there were differences in the intra-state balance of power, in political cultures (Czechs perceived the disintegration of their “empire” very differently from Serbs), and in how much interest the hegemon nation of the federation had in the disintegration. The latter is particularly decisive, because the more they favoured disintegration themselves, the more they tolerated the secession of others. For example, what effectively sealed the fate of the Soviet Union was the “national emancipation” of Russians, i.e. the opposition of the Yeltsin-led elite to the (federal) central government. Similarly, Czechs, after their first surprise over the strength of Slovak secessionism soon discovered the opportunities in letting go of “the Slovak deadweight”. Slovenia's quick and Macedonia's peaceful disconnection from Yugoslavia can be partly explained with similar reasons. Since retaining them was only secondary for Great Serb ambitions, Belgrade – having to concentrate on Croatia, Bosnia-Herzegovina and Kosovo – ceded them relatively easily after some time. The deterring effect of the Yugoslav wars on the other two federations must also be emphasized. Lastly, there were other, more specific or domestic factors that contributed to reducing tensions. In the Soviet case such factors were: the international demands for a controlled Russian transmission of the nuclear arsenal, the establishment of the Commonwealth of Independent States, and the fact that many Baltic and Ukrainian Russians were willing to accept the independence of the particular republic in the hope of a better standard of living. In the Czechoslovak case, the maintaining of the customs union and the benefits that the two successor states continued to provide to each other's citizens had such mitigating effects.

The differences in the extent of the “trianonization”⁹ of the particular federation were also very important. The occurrence of armed violence accompanying the dissolution was in fact proportional to the discrepancy between the administrative and the ethnic borders of the federation. Logically, if the deviation was big, the new borders effectively cut up certain nations, placing parts of them outside their original country as minorities. Among

9 Dismemberment of a country and nation (the expression refers to the Trianon peace treaty's effects on Hungary after World War I).

the dominant nations of the three socialist federations, this proportion was highest in the case of Serbs at 24% – and if we include the two provinces it reached 40%. In the case of Russians, it was only 18–19%, which is less than the 22% for Croats, and barely exceeds the 16–17% of Ukrainians and Bosniaks. Czechs did not have to face this problem due to the small number of Czechs living in Slovakia, while the relatively large number of Slovaks “trapped” in the Czech Republic (about three hundred thousand, or 6%) soon reconciled with the new situation for political and social reasons. It follows that Serb policies featured the most nationalist and border-revisionist aims, with Croats in second place.

A SZOCIALISTA FÖDERÁCIÓK

JÓZSEF JUHÁSZ

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Budapest

Összefoglalás

Bár a föderalizmus jelenleg nem tartozik a történetírás és a politológia kurrens témái közé, a közelmúlt olyan eseményei, mint a szocialista szövetségi államok felbomlása, Belgium föderalizálása, vagy a szövetségi rendszerről folyó spanyol, olasz és kanadai viták érdekessé tehetik a témát, az európai integráció jövője szempontjából pedig kifejezetten tanulságosak a különféle föderalista elméletek és kísérletek. A tanulmány összefoglalja a föderalizmus eszmetörténetét a közép- és kelet-európai térségben, bemutatja a régió többnemzeti-ségű föderációinak (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) és azok szövetségi rendszerű utódállamainak (Oroszország, Szerbia-Montenegró, Bosznia-Hercegovina) sajátosságait és közös vonásait.

От обявяването на война към поставянето на основите на нови отношения между България и Унгария след 1944 г.

Костадин Гърдев

На 3 октомври 1944 г. Българската легация в Анкара изпраща телеграма до унгарското министерство на външните работи, с която го уведомява, че българското правителство с нота скъсва дипломатическите си отношения с Унгария, като изразява вярата си, че „унгарското правителство в духа на традиционното приятелство ще продължава и занаяпред да оказва покровителство на хилядите български поданици и градинари, живущи в Унгария“.¹

България е принудена да предприеме този ход, за „да не се дразнят руснаците“.

Българското правителство заявява, че „всичките интереси на унгарците в България ще бъдат запазени в духа на традиционното приятелство с унгарския народ“. Военният аташе на Унгария в София обаче е задържан и арестуван от съветските войници.² А на заседание на Министерския съвет от 13 декември 1944 г. с протокол № 226 се взема решение, което гласи: „На 14 декември 1944 г. от 1.00 ч. през нощта България обявява война на Унгария“.³ Същевременно на Българската легация в Берн е наредено да замоли швейцарското външно министерство да уведоми унгарското правителство, че от 14 декември 1944 г., 1.00 ч. през нощта България се намира в положение на война с Унгария. Българското министерство на външните работи моли швейцарското правителство да запита унгарското дали то е съгласно българските интереси в Унгария да бъдат представлявани от Швейцария.⁴

По същото време българските власти интернират унгарските поданици в България и поставят под надзор техните имуществата. Те твърдят, че извършват това въз основа на Съглашението за примирие с България, чл. 1. буква „а“, алинея II и чл. 13, подписано в Москва на 28 октомври 1944 г., а не поради положението на война между тях.⁵

За съжаление, българското правителство не би трябвало да предприема такива груби мерки спрямо унгарските граждани в България, които винаги са били приятелски настроени към нашия народ. Вероятно е имало начин да се избегне интернирането им и да им се спестят неприятностите и притесненията във връзка с техните имуществата. Но за правителството в случая с било по-важно да получи похвала от Москва за действията си, отколкото да запази добрите чувства на унгарците към нас.

От началото на март 1944 г. Берлин дава ход на „Операция Маргарете“ за военна окупация на Унгария от Вермахта. На 19 март с.г. германските войски навлизат в

1 АМВНР, оп. 1 п., а. е. 128, л. 4.

2 Пак там.

3 Пак там, оп. 4, а. е. 160, л. 1–2.

4 Пак там.

5 Пак там, л. 3.

Унгария. Хорти е принуден да отстрани правителството на Калаи, като назначава за министър-председател бившия посланик на Унгария в Берлин Дьоме Стояи. Новото правителство е съставено само от представители на крайната десница. Опозиционните партии са поставени извън закона. До края на април с.г. Гестапо в сътрудничество с унгарската полиция и жандармерия арестува 3000 души заради тяхната политическа дейност и симпатии. Бившият премиер Калаи успява да избяга в турското посолство.

През април 1944 г. съюзниците започват да бомбардират Будапеща и други унгарски градове.

Румъния, при заплахата да бъде окупирана от Червената армия, на 23 август с.г. се принуждава да скъса с Германия и да ѝ обяви война.

Хорти разбира, че нищо добро не се очертава за Унгария на бъдещата мирна конференция и назначава за министър-председател генерал Геза Лакатош, който се опитва да се изправи срещу германците.

След като съветските войски в началото на октомври навлизат в унгарска територия, Хорти решава да изпрати тайна мисия в Москва. Временното примирие, подписано там на 11 октомври 1944 г., изисква от Унгария да отстъпи териториите, анексирани след 1938 г., и да обяви война на Германия, не влиза в сила. На 15 октомври 1944 г. Хорти обявява по радиото излизане на Унгария от войната. Още на другия ден обаче, след като е заплашван с отвлечане на сина му, регентът оттегля своята декларация, назначава Салаши за министър-председател и напуска регентския пост. Той е взет под „охранителен арест“ от германците, а Салаши става държавен глава с титлата „Вожд на нацията“. Неговата Партия на стреловидния кръст управлява с терор и докарва големи нещастия на унгарския народ.

На Коледа 1944 г. Будапеща е обкръжена от съветските войски. Обсадата продължава повече от месец и половина и е съпроводена от масирани бомбардировки и жестоки улични сражения. На 13 февруари 1945 г. Червената армия освобождава напълно унгарската столица, а на 12 април прекратява военните действия на унгарска територия.⁶ Така Втората световна война приключва за Унгария и страната отново попада под чуждестранна окупация.

На 10 май 1945 г. бившият аташе по печата при Унгарската легация в София Болеслав Тахауер, който 25 години е работил в София, се обръща с писмо до министър-председателя на България Кимон Георгиев. В него той изтъква, че временното унгарско правителство, съставено не без решаващата намеса на Москва на 21–22 декември 1944 г. начело с генерал Бела Далноки Миклош, на 20 януари 1945 г. подписва примирие с правителствата в Москва, Лондон и Вашингтон,⁷ „но България, която беше обявила война на Унгария, не се е присъединила към него, поради което двете държави все още се намират в състояние на война помежду си“. Тахауер иска да се сключи примирие между двете страни, които винаги са поддържали добри отношения. Той счита, че примирието ще облекчи положението на унгарците, които са интернирани в някои градове на България и ще позволи тяхното евентуално завръщане в Унгария.⁸

6 Контлер, Л., История на Унгария. С.: Изд. „РИВА“, 2009, с. 417–420.

7 Пак там, с. 428.

8 АМВНР, оп. 3 п., а.е. 528, л. 93.

Б. Тахауер е уволнен като аташе по печата при Унгарската легация в София от прогерманското правителство на Д. Стояи след влизането на германците в Будапеща през март 1944 г.⁹

Министерството на външните работи на Унгария, стремейки се да улесни до известна степен положението на унгарците в България, с писмо от 4 юли 1945 г. съветва ръководството на Унгарския работнически културен кръжок „Петьофи“ в София, който обединява унгарското малцинство в София и е във връзка с унгарците в провинцията, където те са интернирани от българските власти, да излъчи от своите среди представител, който неофициално да бъде връзка между унгарската колония в България и българските власти. На общото събрание на унгарската колония в София, състояло се на 1 юли с.г. ПО предложение на тяхното ръководство за такъв е представен Б. Тахауер. Той е препоръчан и от унгарското външно министерство.¹⁰

Унгарската колония в София се е състояла главно от занаятчии и работници. Ръководството на кръжока „Петьофи“ се надява българското външно министерство да приеме тази формула на действие, чиято цел е да се улеснят унгарските поданици в България, за да се установи връзка между тях и българските власти. Такъв подход на действие е приет от унгарското правителство спрямо Народния комитет на българите в Унгария със седалище в Будапеща, където българите се радват на благосклонно отношение от страна на унгарските власти. Те не са интернирани даже и от националсоциалистическото правителство на Салаша, след като България се освободи от германското влияние и се обяви против Германия. Изтъква се, че земята на българските градинари не е била отнета от тях.¹¹

След освобождаването на значителна част от територията на Унгария от съветската армия, през януари 1945 г. в Будапеща е създаден Български антифашистки комитет, съставен и почти изцяло от младежи студенти. Този комитет има за задача да оказва помощ на българските граждани в Унгария и на съветското командване при разрешаване на въпроси относно тамошните българи.¹² Той е изпълнявал и други функции – принуждавал младите българи насила да се връщат в родината, да отбият редовната си военна служба, и заплашвал градинарите с интерниране, ако доброволно не се върнат в България.¹³

През март с.г. съставът на този комитет е подменен. В средата на 1945 г. на разширено заседание на българската колония в Будапеща е избран Български народен комитет. Той няма облика на ОФ комитет. В него влизат безпартийни, повечето градинари. При създаването му участват и представители на съветските войски, както и български офицери. Главната му цел е да представлява нашите градинари и търговци на зеленчуци, от които в голяма степен зависи прехраната на Будапеща през лятото, както и да защитава интересите на българите там.¹⁴

9 Пак там, оп. 2, а.е. 124, л. 7–10.

10 Пак там, а.е. 125, л. 1–2 (неномер.).

11 Пак там.

12 Пак там, оп. 3 п., а.е. 539, л. 40–41.

13 Гюров, Ал., Обществени сдружения на българите в Унгария през XX в. – В: Българите в Средна и Източна Европа. Научна конференция, посветена на 80-годишнината на Дружеството на българите в Унгария, 21 окт. 1994, Будапеща. Съст. Дончев, Т., С. Кьосева, П. Петров. Будапеща, 1995, с. 124–124. (За съжаление Гюров не посочва архивния източник, от който е вземал тази информация.)

14 АМВнР, оп. 3п., а.е. 539, л. 40–41; оп. 1 п., а.е. 76, л. 47.

Оглавяващият българската политическа мисия в Будапеща от декември 1945 г. генерал Михаил Матеев, който е летец, разбира, че през 1946 г. положението в Будапеща е коренно променено. Българската мисия поема подпомагането, защитата и репатрирането на българите. Той счита, че този комитет е изиграл ролята си и трябва да бъде разтурян. За целта сондира и мнението на съветския представител в Съюзната контролна комисия (СКК) Осокин, който познава дейността на комитета. Неговото мнение е, че същият, при наличието на българска власт там, е изиграл своята роля.¹⁵ На 15 април с.г. генерал Матеев иска решението на Министерството на външните работи и изповеданията в София за разтурянето му. На 26 април министерството отговаря, че е съгласно с разтурянето на Българския народен комитет в Будапеща.¹⁶ Както се вижда по-горе една от задачите на този комитет, макар и да фигурира под сходни разновидности на имената, е да връща българите в родината, като ги репатрира. Това, разбира се, не става доброволно.

По сведения на българското официално представителство в Будапеща през последните месеци на 1945 г. в Унгария и Австрия се намират десетки дезертьори от Първа българска армия и от Окупационния корпус. Някои то тях дезертират по политически причини, други по различни такива, но в мнозинството си те са авантюристи, които в повечето случаи се отдават на кражби и грабежи. Особено в Унгария нашите дезертьори организират опасни банди, които са добре въоръжени и са снабдени с моторни превозни средства. Те нападат влакове, обират транспорти и извършват кражби даже и в градините на съотечествениците ни. Една от най-опасните банди е тази на Никола Ив. Кръстев, който действа с 6–7 въоръжени лица и обикаля познати места, където се е движила българската войска.¹⁷ През последните дни на декември 1945 г. той е забелязан в района на Капошвар. Същият го търси унгарската и съветската военна полиция. Българското военно министерство изпраща свои органи в Унгария и Австрия, които залавят двама дезертьори в гр. Печ. Други трима са заловени във Виена. Всичките с военен транспорт са изпратени за България. За случая е уведомена и Съюзната контролна комисия в Будапеща.¹⁸

Генерал Матеев информира българския външен министър проф. Петко Стайнов, че поради заболяване на шефа на СКК в Будапеща маршал Кл. Ворошилов не е могъл да бъде приет от него, а го приема началникът на щаба на СКК генерал Левушкин. Той бил много любезен и нарежда да се отпуснат по 250 литра бензин месечно на Българската мисия в Будапеща без заплащане. Същевременно му съобщава, че унгарските власти „толкова се забравят“, щото представили в СКК искане за обезщетение от страна на българската държава за нанесени щети в Унгария от Първа българска армия. Генерал Левушкин отказал да приеме това тяхно искане, като им казал, че „българските войски се биха редом със съветските за освободението на Унгария“.¹⁹

На основание решението на СКК в Будапеща унгарското правителство издава наредба за изселване на около 430 хиляди шваби (немски заселници в Унгария през периода 1712–1810 г., произхождащи от провинция Вюртенберг) в Германия. Трябва

15 Пак там, оп. 1 п., а.с. 76, л. 47; Руменин, Р., Офицерският корпус в България, 1878–1944 г. Т. III–IV. С.: Изд. на МНО „Св. Г. Победоносец“, 1996, с. 237.

16 Пак там, л. 48.

17 Пак там, л. 6.

18 Пак там.

19 Пак там, а.с. 179, л. 4.

да бъдат изселени и всички германски поданици, които при преброяването през 1941 г. са заявили, че са от германски произход, или че майчиният им език е немският, както и тия, променили поунгарчените си имена в първоначалните германски такива. Изселват се също и членовете на Фолксбунда, на германската армия и на СС отрядите.²⁰ Не се изселват шваби – активни членове на някоя демократична партия поне от 1940 г. нататък, малолетни деца и по-възрастни членове на семейства, които на 15 декември 1945 г. са навършили 65 години.²¹ Движимите и недвижимите имоти на подлежащите на изселване се поставят под възбрана с влизането в сила на тази наредба.

Министър-председателят на Унгария Золтан Тилди подкрепя изцяло тази наредба на министъра на вътрешните работи.²² Със Закон № 1 от 31 януари 1946 г. Унгария се обявява за република, а на 1 февруари с.г. е избран първият президент на новата република в лицето на водача на партията на дребните стопани, дотогавашният министър-председател на Унгария Золтан Тилди. Мандатът му е четири години. Новият министър-председател е Ференц Над – от същата партия. Министерството на вътрешните работи е дадено в ръцете на комунистите в лицето на Л. Райк.²³

На 18 юни 1947 г. българското правителство възстановява редовните дипломатически отношения между България и Унгария. Унгарското правителство акредитира в качеството на временно управляващ Унгарската легация в София Ендре Гал. На същата дата той връчва на подпредседателя па Министерския съвет и министър на външните работи Кимон Георгиев официално уведомление на унгарското правителство, с което той е назначен за временно управляващ Унгарската легация в София.²⁴

Министерският съвет в София с протокол № 152 от 3 октомври 1947 г. взема следното решение: „Отменя се Постановлението на МС в заседанието му от 13 декември 1944 г., протокол № 226, с което България обявява война на Унгария. Отмяната да се счита от деня, в който са възстановени дипломатическите отношения между двете държави“. На 10 октомври 1947 г. назначеният за пълномощен министър на България в Унгария Никола Ванчев връчва акредитивните си писма.²⁵ След месец, на 13 ноември, унгарското правителство иска агреман от Министерството на външните работи в София за назначаването на Емануил Шафренко за унгарски пълномощен министър в българската столица. Българското правителство дава искания агреман.²⁶ Отношенията между двете държави постепенно започват да се нормализират.

На 29 октомври 1947 г. в Будапеща е сключена Конвенция за културно сътрудничество между НР България и Унгарската република. От българска страна подписите си слагат министърът на народната просвета М. Нейчев и министърът на информацията и изповеданията Д. Казасов, а от унгарска – министърът на външните работи Ерик Молнар и министърът на изповеданията и просветата Дюла Ортутай.²⁷

20 Пак там, а.е. 76, л. 8.

21 Пак там.

22 Пак там.

23 Пак там, л. 29.

24 Пак там, оп. 4, а.е. 160, л. 3.

25 Пак там, л. 11; оп. 1п., а.е. 315, л. 27; Гюров, Ал., За основните фактори и традиции на трите български пресланически вълни в унгарските земи. – В: 90 години Дружество на българите в Унгария. Будапеща, 2005, с. 65.

26 Пак там, оп. 1 п., а.е. 315, л. 27.

27 Пак там, оп. 7, а.е. 181, л. 15, 27.

Създава се смесена комисия по изпълнение на българо-унгарската културна спогодба. Първото заседание се предвижда да се проведе в Будапеща през 1948 г.²⁸ Спогодбата е ратифицирана в София на 26 февруари с.г. с Указ № 189 на НРБ.²⁹ Тази конвенция спомага за засилване на културните отношения между българския и унгарския народ. В резултат на нея през 1948 г. в София с открит Унгарски културен център.³⁰ През ноември 1950 г. Българската легация в Будапеща изтъква пред министъра на външните работи Минчо Нейчев сериозни доводи, за да се открие Български културен център там. По това време в унгарската столица има над 100 български студенти, 150 наши ученици в унгарски заводски училища, 200 работници на специализация в тамошни предприятия и около 700 души градинари. През януари 1952 г. Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК) в София съобщава на Института за културни връзки в Будапеща, че възнамерява да изпрати през втората половина на февруари с.г. за ръководител на Българския културен институт в унгарската столица Любен Хр. Сечанов – референт-ръководител при отдела за културни връзки с чужбина при комитета и бивш референт за Унгария. Българската страна иска предоставяне на подходящо помещение за нуждите на Българския културен институт.³¹ Последва отлагане на пристигането на Сечанов в Будапеща за първите дни на април 1952 г.³² На 26 септември с.г. става тържествено откриване на Българския културен институт в унгарската столица. Той се намира в центъра на града на булевард „Сталин“ (сега „Андраси“) № 7. На скромното тържество присъстват българският посланик Марко Темлянов, представители на унгарския културен и обществен живот, културните аташета на т. нар. народнодемократични страни, представители на колонията, на българските студенти в Будапеща, на търговското ни представителство и на Българското училище там.³³

За разлика от Унгария нашата страна твърде много забавя откриването на свой културен институт в Будапеща. Най-вероятно причините за това са финансови.

Унгаро-българското дружество в Будапеща под председателството на външния министър Ерик Молнар и секретар Йордан Димитров Сокоди навършва една година от учредяването си на 5 март 1948 г.³⁴ През първата половина на годината дружеството си поставя за изпълнение следните задачи: 1) устройване на пансион (колеж) за българските работници и интелектуалци, побиращ 25 души. Ръководството на дружеството се обръща към председателя на Общия работнически професионален съюз (ОРПС) Райко Дамянов, за да бъдат изпратени от България 25 души, проявили се в промишлеността и ударници, които да бъдат настанени в унгарски фабрики, където да специализират. Откриването на колежа е предвидено да стане на 1 май 1948 г.; 2) за усвояване на унгарски език за тях ще се организира курс от 1 май; 3) дружеството ще организира серия от сказки за България, които ще се провеждат ежеседмично в една от

28 Пак там, л. 41.

29 ДВ, 1948, № 96 (26.04.).

30 В Унгарския културен център и в Държавния архив в София няма документ, съдържащ датата на откриването на Унгарския център. Такъв би трябвало да има в архивите на унгарското външно министерство в Държавния архив в Будапеща (MNL OL). Тук аз се уповавам за това на устна информация, получена от бивши директори на този център.

31 АМВнР, оп. 9, а.е. 3537, л. 3.

32 Пак там, л. 25.

33 Пак там, оп. 4 п., а.е. 576, л. 253.

34 Пак там, л. 41.

университетските зали от унгарски лектори, политици и учени. Предвижда се създаване на клонове на дружеството в градовете Печ и Дебрецен. То поддържа библиотека с читалня, която е на разположение както на българите, така и на унгарците. За нейните нужди е необходимо да се изпращат от България, ако не всички, то поне няколко софийски ежедневници и списания. В интерес на развитието на унгаро-българските културни връзки дружеството ще урежда гостуване и изнасяне на сказки на български културни дейци в Будапеща.³⁵

По инициатива на Унгаро-българското дружество в с. Харкан, недалеч от гр. Печ, където се намира едно от най-големите български военни гробища в Унгария, на 8 септември 1948 г. става тържествено полагане на основния камък на паметника, който ще бъде издигнат в чест на падналите тук за свободата на Унгария от фашизма български войни. Паметникът ще се издига в парка на минералните бани, които се намират в съседство с военните гробища. На тържеството присъстват министърът на просветата Ортутай, българският пълномощен министър Фердинанд Козовски, помощникът на унгарския министър на войната Лоран, началникът на гарнизона на Печ, кметът на града, представителят на министър-председателя на Унгария, професори от университета в Печ и др.³⁶ На същия ден в градското казино па Печ е основан клон на Унгаро-българското дружество в града.³⁷ А на 3 ноември 1951 г. в Харкан става тържественото откриване на паметника на падналите за освобождението на Унгария български бойци.³⁸

На 3 юли 1948 г. парламентът на Унгария ратифицира Българо-унгарския договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ. Опозиционните депутати в този момент отсъстват от залата. Докладчик е Елисавета Лидич, както и министърът на външните работи Ерик Молнар, който малко по-късно напуска този пост и става посланик на Унгария в Москва. На негово място идва дотогавашният министър на вътрешните работи Ласло Райк.³⁹

От своя страна Съветският съюз подписва такъв договор с Унгария на 18 февруари 1949 г. Такива договори Москва подписва и с всички останали прокомунистически страни в региона. Чрез създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ на 20 януари 1949 г., Съветският съюз ги свързва с обща мрежа от договори, като подчинява техните външно-политически и икономически интереси на своите имперски амбиции. От друга страна, Българо-унгарският договор открива възможности за сключване на редица други спогодби между България и Унгария в най-различни области на живота, които са от общ интерес за двете държави.

На 10 декември 1948 г. в Унгария става частична правителствена промяна – сменен е дотогавашният министър-председател Лайош Динеш с Ищван Доби. Парламентът на Унгария приема новата конституция на 17 август 1949 г. и страната е обявена за народна република.⁴⁰

През 1950 г. между България и Унгария възниква проблем. Взетите преди от българските власти 120 железопътни вагона са преобядисани и са надписани като

35 Пак там, а.е. 78, л. 84.

36 Пак там, л. 190.

37 Пак там.

38 Пак там, оп. 3 п., а.е. 527, л. 199.

39 Пак там, оп. 1 п., а.е. 639, л. 4.

40 Пак там, а.е. 79, л. 208.

български. Унгарският министър на транспорта Бебрич иска те да бъдат върнати. Българският министър на транспорта Цанков му обещава, но забавя връщането им. Посланик на България в Будапеща по това време е Герасимов.⁴¹

Министерството на външните работи на Унгарската народна република на 8 февруари 1954 г. изпраща вербална нота до министъра на външните работи на НР България М. Пейчев, която гласи: „Правителството на Народна Република Унгария, водено от желание за по-нататъшно задълбочаване на приятелските връзки и сътрудничество между двете страни, предлага на правителството на България Легацията на НР Унгария в София и Легацията на НР България в Будапеща да бъдат взаимно превърнати в посолства, като за тяхното управление бъдат назначени посланици.“⁴² На 14 февруари 1954 г. Българската телеграфна агенция публикува Споразумение между правителствата на НР Унгария и НР България, че легациите на двете държави се повишават в посолства съответно в двете столици.⁴³

На 23 септември 1956 г. се открива паметникът-гробница на българските войници в Харкан, загинали по време на войната, през 1945 г. От българска страна присъства военна делегация начело с генерал Дяков, членове на Българското посолство, българи от гр. Печ и др.⁴⁴

Българското правителство предлага на унгарската страна от 1 януари 1959 г. да се премахне реципрочността по издръжката на Българския културен център в Будапеща и на Унгарския културен център в София, като всяка страна поема издръжката на своята културна институция.⁴⁵

Отношенията между България и Унгария продължават по-нататъшното си развитие. Това обаче става въз основа на налагащите се комунистически тоталитаризъм в тях.

A HADÜZENETTŐL A BOLGÁR–MAGYAR KAPCSOLATOK ÚJ ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSÉIG

KOSZTADIN GARDEV

Összefoglalás

Miután Bulgária csatlakozott a háromhatalmi paktumhoz 1941. március 1-jén, Bulgária és Magyarország közötti viszony szövetségi viszonyná alakult. A sors kegyetlen iróniájának következtében azonban a két ország újból a vesztes oldalra került. 1944. szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, amely kénytelen volt szakítani Németországgal, és hadat üzenni neki. Így Bulgária minden nagyhatalommal harcban állt; két hónappal később Magyarországnak is hadat üzent.

1944. október 3-án Bulgária megszakította diplomáciai kapcsolatait korábbi szövetségével, Magyarországgal, és reményét fejezte ki, hogy a magyar kormány továbbra is támogatja majd a több ezer Magyarországon élő bolgár állampolgárt.

41 Пак там, оп. 2 п., а.е. 382, л. 58.

42 Пак там, оп. 8 п., а.е. 245, л. 2–3.

43 Пак там.

44 Пак там, оп. 8, а.е. 834, л. 157.

45 Пак там, оп. 14 п., а.е. 755, л. 74–75.

A bolgár vezetés biztosította Magyarországot, hogy megvédi a Bulgáriában élő magyarok érdekeit, „a két nemzet közötti barátság hagyományának szellemében”. Ez a kijelentés azonban nem bizonyult időtállóknak. Az 1944. december 13-án tartott minisztertanácsi ülésen meghozták a döntést, miszerint 1944. december 14-én hajnali 1 órától Bulgária hadban áll Magyarországgal. Ugyanebben az időben a berni bolgár küldöttség azzal a kéréssel fordult a svájci külügyminisztériumhoz, hogy tudassa a magyar kormánnyal a döntést. A bolgár külügyminisztérium azt is kérte a svájci vezetéstől, tudakolják meg, hogy Magyarország beleegyezik-e, hogy a bolgár érdekeket Magyarországon Svájc képviselje. Mindeközben a bolgár hatóságok internálták a magyar állampolgárokat Bulgáriában. A kormánynak fontosabb volt, hogy Moszkvától dicsőretek érdemeljen ki, mint hogy megőrizze a magyarok pozitív viszonyulását a bolgárok felé.

Miután 1945. február 13-án a Vörös Hadsereg bevette a magyar fővárost, és április 12-én beszüntette a harcokat Magyarország területén, a II. világháború véget ért a magyarok számára, és az ország ismét idegen megszállás alá került.

A Szófia Magyar Nagykövetség korábbi sajtóattaséja, Tahauer Boleszlav levéllel fordult a bolgár miniszterelnökhöz, Kimon Georgievhez. Azt szerette volna, hogy a két ország kössön fegyverszünetet, amely segítené a Bulgária vidéki városaiba internált magyarok helyzetét. A szófia magyar kolónia főként iparosokból és munkásokból állt, akik a Petőfi Magyar Munkás Kultúrkör tagjai voltak. Vezetőik abban reménykedtek, hogy a bolgár vezetés megkönnyíti a Bulgáriában élő magyar állampolgárok sorsát, mivel a Magyarországon élő bolgárok számára is kedvező körülményeket biztosított a magyar állam.

1945 januárjában Budapesten bolgár antifasiszta bizottság alakult, szinte teljes egészében egyetemista fiatalokból. Feladata volt segítséget nyújtani a magyarországi bolgár állampolgároknak és a szovjet vezetésnek, továbbá szorgalmazni a bolgár fiatalok visszatérését Bulgáriába.

1947. június 18-án a bolgár kormány visszaállította a megszokott diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal és Bulgária között. A magyar kormány Gál Endrét nevezte ki az ideiglenes magyar képviselő élére.

A szófia Minisztertanács 1947. október 3-án meghozta a döntést, miszerint Bulgária már nem áll hadban Magyarországgal. Október 10-én Vancsev Nikolát nevezték ki Bulgária magyarországi képviselőjévé. Egy hónappal később, november 13-án a magyar kormány Safrenkó Emanuelt nevezte ki a külképviselet vezetőjévé a bolgár fővárosba. A két ország közötti viszony kezdett normalizálódni.

1947. október 29-én Budapesten aláírták a Magyar Köztársaság és a Bolgár Népköztársaság közötti kulturális együttműködési egyezményt. Ennek eredményeképpen nyílt meg 1948-ban a Szófia Magyar Kulturális Intézet, 1952-ben pedig a Bolgár Kulturális Intézet Budapesten. 1948. március 5-én már egyéves lett a budapesti Magyar–Bolgár Egyesület Molnár Erik külügyminiszter elnökletével. Szeptember 8-án Pécsen megalakult a Magyar–Bolgár Egyesület helyi szervezete is. 1951-ben Harkányban ünnepélyesen felavatták a Magyarországiért elesett bolgár katonák emlékművét.

A magyar parlament 1948. július 3-án ratifikálta a bolgár–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

A Magyar Népköztársaság külügyminisztériuma 1954. február 8-án javasolta, hogy a szófia magyar és a budapesti bolgár képviselet nagyköveti rangra emelkedjen.

A magyarországi bolgár kolónia hosszas fáradozása után 1957. szeptember 23-án ünnepélyesen megnyitotta a Bolgár Kultúrházat.

Fordítás: Papadopolusz Dóra

The “Iron Curtain” as a Border: the Bulgarian Case

Iliyana Marcheva

Institute for Historical Studies – BAS

The “Iron Curtain” symbolized the ideological and physical boundary dividing Europe into two separate areas after the World War II in 1945. One of the images of that curtain was the Berlin wall fixed in 1961. Until the end of the Cold War in 1990¹ on either side of that Curtain, states developed their own international economic and military alliances. The “Iron Curtain” was supposed to be strongly safeguarded by the both sides so as to prevent the enemy influence in each of the two political and military blocs. One led by USA and other – by USSR.

My intention here is to present a few examples of the way the “Iron Curtain” functioned in Bulgaria as a border between the Eastern and the Western Bloc during the Cold War. These examples will show that even in this most serious confrontation between the two military-political and ideological opponents of the twentieth century there was a transfer of values, albeit in one direction only – from the West to the East. In other words, in the conditions of globalization the “Iron Curtain” proved to be not that iron.

Globalization has many manifestations and features as a process of subjecting the world to the “free” market considered to be the basis of Western civilization. It has passed through various stages: from 1870 to 1914, from 1945 to 1980 and from 1980 – until the present day, spreading the conditions for imposing market dominance, namely industrialization, urbanization, emancipation of women, raising the level of education, etc. These conditions are generally defined as modernization. However, in the West modernization was carried out in the conditions of an existent real and mature market, which involves the development of freedom, individualism and consumption, while in the East the enforced urbanization and industrialization were brought about through state regulation of the market and asceticism of the working people. These features of the Soviet model of modernization, along with collectivism and the subjugation of the society to the realm of politics manifested themselves most clearly during the period of Stalinism. This is the time from the mid 1940s to the mid 1950s. Then the “Iron Curtain” was the thickest one because both super powers strengthened their position in their zone of influence actively and in the same time each of them aimed at destroying the enemy zone.²

1 The Berlin Wall officially remained guarded after 9 November 1989, although the inter-German border had become effectively meaningless. The official dismantling of the Wall by the East German military did not begin until June 1990. In July 1990, the day East Germany adopted the West German currency, all border controls ceased and West German Chancellor H. Kohl convinced Gorbachev to drop Soviet objections to a reunited Germany within NATO in return for substantial German economic aid to the Soviet Union. – In: http://en.wikipedia.org/wiki/Iron_Curtain (04.10.2012).

2 Тошкова, В., Западът и демократичната трансформация на европейския социалистически Изток. – В: Изследвания по история на социализма, т. 2, С., 2010. с. 817.

However, as prof. Iskra Baeva has correctly pointed out, 1956 marks the beginning of a long twilight of the Soviet type of civilization.³ Along with the many reasons she has pointed out, with the first wave of the de-Stalinization welcomed by the West has started the opening of the East to western markets, technologies and values. This has created conditions for the gradual penetration and adoption of the western methods of production, efficiency, quality of life. Or, if I am to use the metaphor of the “Iron Curtain”, it was becoming increasingly thinner and many cuts started to appear on it.

The two superpowers actually gave their approval to those cuts. Thus, at the Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union (KPSS) in 1956 Khrushchev announced a *détente* in international politics and peaceful coexistence of the two systems, represented by the two Blocs. Soon thereafter it became clear what the effect of *détente* would be – a peaceful correlation and competition with the achievements of the United States. In the context of *détente* Khrushchev made the first ever visit of a Soviet leader to the USA and returned with the appeal “Let catch up with USA and leave them behind us” 1957, as well as the promotion and cultivation of the high-yielding American corn. This was followed by the American National Exhibition in Moscow in 1959, which introduced the Soviet people to the wonders of the home appliances and triggered off the famous kitchen debate between vice president R. Nixon and soviet leader N. Khrushchev. While Nixon presented the mixer as a means of relieving the house work of the American woman and releasing her from the burden of the household, Khrushchev got away by saying that the mixer was only an item, but the real freedom was in the conditions which the Soviet system provided to women, so that they can be free in their work and in the society.⁴

An important role for the thinning of the “Iron Curtain” played the U.S. policy proclaimed in the late 1950s of “transferring bridges” between the East and the West in the economy and culture as fields of competition, a policy that replaced the containment of communism by means of military force and arms race. Thus the two superpowers laid the beginning of the peaceful penetration of western values in the Eastern Bloc countries, associated with the imposition of the market and the desire for consumption, which became particularly typical from the 1960s onwards and continued to develop in full force after 1989 unhindered by the communist ideology.

Another contribution to the opening towards the West was made by the so called Helsinki Process, i.e. the preparation and holding of the Conference on Security and Co-operation in Europe and especially the signing of the Final Act in the summer of 1975. It preconditioned the versatile development of political, economic and cultural relations between the European countries at the two sides of the Iron Curtain. Traditional trade relations, as well as beneficial scientific, technological and industrial co-operation were activated. All these gave new opportunities of mutual knowledge. These contacts were limited by the advance of the second phase of the Cold War in the early 1980s. It was however characterized by the differentiated politics of the West towards the Socialist countries that aimed to intensify the centrifugal forces in the Eastern Bloc. Thus attempts were made to detach these countries from the Soviet influence and to strengthen the Western one. Unable and unwilling to fight back with the Soviet means known so far of preserving the Eastern European countries in his own zone of influence, M. Gorbachov

3 B. Кырҭыра, 2006, № 7 (23.02.).

4 <http://teachingamericanhistory.org/library/index.asp?document=176> (03.10.2012).

proclaimed the idea of a "common European home" where the West and East would use different doors. This leads to yet another thinning of the Iron Curtain, as the Soviet press began to praise the achievements of the Western society. It is no accident that the Velvet Revolutions in Eastern Europe were also called the first information revolutions the repetitions of which we can still witness in the 21st century.⁵

*

What was the Bulgarian case? How did the penetration of values associated with the free market after the process of de-Stalinization from the mid 1950s actually take place in Bulgaria? In other words, how did the "Iron Curtain" start to become increasingly more transparent and thin?

To begin with, it took place in the second half of the 1950s and in 1960s through the activation of economic and cultural contacts with the western countries, and also in the 1970s through the establishment of political relations with the countries of the developed western world.

The contacts between Bulgaria and the German Federal Republic were amongst the most active ones, especially after setting diplomatic relations on 21 December 1973. During the 1970s over 30 agreements for economic, scientific, technological and industrial co-operation were signed, by the end of the 1980s their number being over 90. The commodity circulation between the two countries also increased – in the period between 1976 and 1980 the average annual growth was 8.5% and between 1981 and 1988 it was 12.6%. The contacts with Italy in the fields of economy and culture were also extensive, particularly during the 1960s and 70s. The development of the Bulgarian–French relations was rather strong. It is notable, that in the summer of 1966 joint production of cars of the French trade-mark Renault began in Bulgaria. In actual fact this means that Bulgarian engineers and workers got in touch with French technological developments.⁶

Of course, Bulgaria also strived to strengthen its positions in the West – during the 1970s and 80s it succeeded in selling 21 production licenses for Bulgarian yogurt in many Western countries such as the German Federal Republic, Japan, Finland, Switzerland, etc. and thus developed its dairy industry to an extremely high technological level.⁷

Secondly, the reforms – that were carried out not only in Bulgaria but in the entire Eastern Bloc, especially regarding economic and social management –, were also very powerful tools for the penetration of globalization. I refer here to the new economic reform from the early 1960s, when the role of the market was recognized by the fetishization of profit as an assessment for the work of the socialist enterprises, reduction of the planning indicators and rehabilitation of the importance of material incentives, along with the moral ones, in stimulating the production and activity of the people. Not accidentally in 1965 the

5 Централно-восточная Европа во второй половине XX века. В трех томах. Том второй: От стабилизации к кризису 1966–1989, М., 2007, с. 237–286, 313–340; Great Transition. American–Soviet Relations and the End of the Cold War. The Brookings Institution. Washington D.C., 1994; The Cold War. A History through Documents. Compiled and Edited by Judge, Edward H., John W. Langdon. Le Moyn College. Prentice Hall. Upper Saddle River. New Jersey, 1999; Leffler, M. P., For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War. New York, 2007.

6 Калинова, Е., И., Баева, Българските преходи 1939–2002, С., 2002, с. 186–198. Кандиларов, Е., Диалог и толерантност по време на Студената война (България и развитите капиталистически страни). В: Диалог и толерантност в политиката, С., 2007, с. 107–127.

7 Минков, Т., Българското кисело маяко по света, С.: СД Ббуахимо, 2002, с. 71.

Time Magazine called this reform “The Communist Flirtation with Profits”. Already at that time prof. Evgeni Mateev warned, that this flirtation ran counter to the socialist principle of distribution – according to the labour invested, i.e., it was contrary to the labour nature of the society and the public ownership of the means of production –, that profit as a means of intensifying economy and labour would generate egoism among the work teams, oppose the interests of the individual team or some of its members to public interest, i.e. it would undermine collectivism. Nevertheless, although disguised as self-support, profit, i.e. the transformation of wages into a residual value, after the realization of the output on the market, continued to be a fundamental principle of all reforms until the end of socialism.

Moreover, this required the broad penetration of economic knowledge not only among the government at all levels, but among the population, as well as the spreading of various theories, including theories of combining planning with the market. This led to the emergence of the so-called marketists and centralists among the theorists of economic thought. The former were represented by the young associate professors David Davidov and Emil Hristov – reformers and Todor Zhivkov’s advisers over the years, and the latter – by prof. Evgeni Mateev, a former adviser to ex-leader Valko Tchervenkov (1950–1956).⁸

At the same time, along with the High Party School the middle and senior leading cadres in the economy were acquainted with western ways of organizing production in the Centre for Qualification of Leading Cadres in 1966–1972, where training was conducted by experts from the International Labour Organization.

The Centre was established in connection with the UN Special development program in 1965. There worked 26 foreign experts in 1967, 12 – in 1968, 9 – in 1969. At the same time every year a considerable number of Bulgarian specialists were sent on long-term contracts – for 6 to 8 months, in various companies in England and France where they could adopt the methods of modern management.⁹

The experience of the western trusts was applied to an organization of the branch State Economic Units (DSO), which were also supposed to work on a self-supporting basis. TEXIM was an indicative example of the full transition to the market principles. This enterprise was established as a cover-up for the gun export for the Algerian Revolution, but after the second half of the 60s it won recognition as a free economic trade organization for import, export and re-export, technological support, economic initiatives and currency deals using the experience of its cadres and the established international relations. It bought up Bulgarian farm products at market prices and exported them to international markets meanwhile importing Western consumer goods to the Bulgarian market. At the end of the 60s TEXIM specialized in international transportation activities and in 1967 it turned into the concern “Bulgarian Merchant Marine”. That is how the concern started with 2314 dollars and finished its activity in 1969 with 136 million dollars assets, not to mention the numerous capital investments. The upsurge of the group, considered as a state in the state, was due to special status of its activity as well as the overall economic boom in Bulgaria in those years and the growth of import and export. The success of TEXIM in applying the market methods of management is contradictory

8 Марчева, Ил., Към историята на икономическата реформа в средата на 60-те години в България. – ИПр, 2012, под печат.

9 Архив на Комисията за разкриване на документация и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКЗАРСПБГДСРСБНА), Л-IV-352 част II, л. 62.

– it was tolerated by the Government, operated without competition on the home market and relied on the state for its foreign trade deals. However, the TEXIM leaders' abuse of their position was the reason for initiating legal proceedings against them and for the closing down of the enterprise. The greatest contribution to the stopping of this experiment was made by the rulers in Bulgaria and the USSR fearing a repetition of a political movement as well, as it had happened during the Prague Spring in 1968.¹⁰

Market and market principles were implemented also in agriculture, especially after it was announced that the private sector was a continuation of the public one. For the realization of the production of private farms in 1953 were created cooperative markets, where in certain years the prices of some products exceeded the state prices by 100%, as was the case for example in 1983. For the establishment of market values in the Bulgarian society contributed the allowance of private activities in the second half of the 1960s and in the 1980s – for the production of consumer goods, private medical practice, land lease and restaurants lease. A peculiarity of the Bulgarian case was the ban on small private ownership, unlike Hungary.¹¹

Anyway the reforms in the economy, the allowance of market mechanisms, the rehabilitation of material incentives made Bulgarian society start realizing the importance of the market, albeit slowly and through the veil of the ideological formulations for the building of another, different type of society. The time of perestroika when the concept of socialist market economy started to be introduced more openly was the zenith of this policy of gradual acceptance of the market and its values.

The establishment of market economy in Bulgaria through reforms different in their depth and intensity in the conditions of the Cold War resulted in the boom of "socialist" consumerism. That was another breakthrough in the "Iron Curtain" as a border between the East and the West. The Bulgarian case shows the policy that the government applied to meet this consumerism.

I shall mention some consumption policies which are directly related to the western lifestyle and consumption and have often remained out of the researchers' sight. Thus on July 3, 1957 the authorities registered the Bulgarian Automobile and Touring Club, which was renamed into the Bulgarian Union of Drivers (SBA) in 1962. This club allowed Bulgarians to travel in Europe privately with their cars. In the memories of socialism the private tours occupy considerable space, despite the relatively small number of automobiles in the country: in 1965 each 1000 households in Bulgaria had six private cars. But the numbers changed over the years and the Touring Club excursions continued to be a window to the West and its shiny goods. Since the establishment of Balkantourist in 1948 and the development of international tourism on our Black Sea coast from the 1960s onwards appeared the need to maintain western-style consumption for foreign tourists. This led to the creation of Corecom in 1965 and its shops, deciphered not without a reason as a correction of communism. Gradually, Bulgarians, who had worked in the Third World and possessed western currency also started to gain access to them.

The possession of foreign currency was particularly valuable in Bulgaria. In the late 1960s an English expert in the Centre for Qualification of Leading Cadres found out, that

10 <http://www.argumenti.net/?p=195>.(27.09.2012); Човекът, който изпревари своето време: Спомени за Георги Найденов-Гето, С., 2004.

11 История на българите от Освобождението (1879) до края на Студената война (1989). Под. ред. на акад. Г. Марков, С., 2009, с. 516–553.

in Sofia for dollars one can buy everything or almost everything that was scarce, especially western luxury items. That is why his Bulgarian hosts and Bulgarians in general preferred western foreigners to pay them in western currency, he said. The official exchange rate was 1 dollar for 2 leva but on the black market it was sold for 5 leva.¹²

The social policy of the ruling Communist Party actually helped in fueling consumerism. Already the aim of the program for building communism in 20 years was the goods to start flowing as a high-water stream. After a certain correction, in 1972 was announced the December program for a more thorough satisfaction of “the material and spiritual needs” of the builders of the developed socialist society, the deciphering of which undoubtedly brings us to fueling consumption. Of course, the government had put down certain norms of consumption (a person could not have more than one car, one house and one apartment, while the largest apartment could not be more than 120 sq. m.)

The adoption of western values could be traced not only indirectly through consumerism, although it was being referred to as “socialist”. Thus, for the artistic and scientific elite a field trip in a western state was prized so highly, that they were ready to make a compromise with their scientific conscience. The residence in the West on its part expanded the horizons and made even the children of the political elite susceptible to the banned western values. An indicative example of that, of course was Lyudmila Zhivkova and her passion for Blavatskaya, which she has most probably got during her one-year-long specialization in St. Andrews College, where she specialized in the study of the Soviet Union and Russia. However, it is not less important to mention the fact, that her husband Ivan Slavkov, who watched English TV there for one year and returned to Sofiya as the best TV expert, began applying western TV schemes and programs, which, as he claims in his memories, have contributed to the “corrupting” of the Bulgarian viewers. He brought new program schemes in resemblance to the English television and turned the Bulgarian television into one of the most progressive ones in the Eastern Bloc in terms of scheme and programs.¹³

Thus the recognition by the elite and the growing number of people upholding western values such as the market and the opportunities for satisfying the related to it consumerism that was due to television, the items purchased from Corecom, the tourist visits to western countries, resulted in calling into question the propaganda of the regime against these values. And also to the rejection of the regime, which could not offer similar benefits. This led to the victory of the market, individualism and pluralism over asceticism, planning and the labour nature of society in Bulgaria and in Eastern Europe.

Perestroika also contributed to this with the next wave of rejection of Stalinism, the ideas of a common European home and the socialist market economy. In general, with perestroika the need of “Iron Curtain” between the East and the West was re-evaluated. Globalization won, and with the fall of the Berlin Wall the “Iron Curtain” also fell. But it turned out, that regardless of the standardization of the minds of the people from the two Blocs even during the Cold War, the overcoming of the boundaries between the East and the West is a long process that each country should go through by itself, while surmounting new mini “iron curtains”. The last one is called Schengen.

12 Марчева, Ил., Социокултурни аспекти от живота в България през погледа на един западен експерт в края на 60-те години на XX в. – В: България, Балканите и Русия, XVIII–XXI в. С., 2011. с. 262.

13 Лаверн, Д., Експертите на прехода, С., 2010. с. 364–365; Славков, Ив., Батето. С., 2010, т. 1, с. 68–69.

„ЖЕЛЯЗНАТА ЗАВЕСА” КАТО ГРАНИЦА: БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ

ИЛИЯНА МАРЧЕВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Желязната завеса като политически термин с най-характерна употреба се въвежда, за да изрази разделянето на европейския континент на два противостоящи си военно-политически, икономически блока около двете сили победителки във Втората световна война. По волята на СССР и САЩ с оглед противоборство по между им – тази завеса ту е плътна, ту става прозрачна, ту получава процеди, ту се повдига. Но движението през нея е винаги от Изток на Запад, което говори, че последният добре е охранявал своята част от тази своеобразна граница. Доказателство е фактът, че едно такова движение осигури победата на Запада в Студената война.

Въпреки това дори само на български примери се вижда, че завесата не е толкова дебела и че тя изтънява често благодарение на политиката на управляващата комунистическа партия. Има се предвид – периодично отпусканите пазарни механизми с реформите от 60-те насетне, активизиране на търговско-икономическите, политически и културни връзки с развитите западни страни, както и провеждане на политика на „социалистически консумеризъм“. Специално внимание е отделено на такива останали извън интереса на изследователите практики от времето на социалистическото ежедневие като частните пътешествия с българския туърингклуб, съблазняването на българите от Кореком-магазините, стремежът за снабдяване с долари и др.

Приведените примери от политиката и ежедневието на българите водят на заключението, че желязната завеса като граница между Изтока и Запада съвсем не е толкова плътна, напротив е доста прозрачна и така допринася за победата на Запада в Студената война. Но след това се трансформира в множество други завеси, името на последната е например „Шенген“.

Bringing Western Technology to Bulgarian Regional Economic Planning in the Years of Communist Rule: the Case of Vratsa

Irina Grigorova

Institute for Historical Studies – BAS

During the time of communist rule large-scale industrialisation was carried out in Bulgaria, and the end of the 1950s saw a new wave of the creation of a large number of industrial enterprises through the import of western technologies. The established enterprises absorbed the labour freed after the nationalisation of the country's land stock and its mechanisation, preventing the depopulation of regions without a livelihood and any possible social discontent, and also helped to channel investments for heightening the standard of living in these communities. An interesting example for tracing the goals and results of regional economic policy is the biggest Chemical Plant in Bulgaria, built in the town of Vratsa.

The first Bulgarian natural gas deposit was discovered in August 1963 in the village of Chiren, 17 km north of Vratsa. The party and municipal leaders in Vratsa prepared a reasoned proposal to the government for the use of the raw material for chemical production, which was received positively in Sofia. In December of the same year, the Chemistry and Metallurgy Committee (with the rank of ministry) ordered the creation of an inter-departmental commission to select a suitable site in the region in view of the location of the source. A locality in the town of Oryahovo, another in the village of *Kozloduy* (a town since 1969), two near the town of Mezdra and two near Vratsa were proposed for assessment. The advantage of the riverside towns were the flat country, which would allow future expansion of the initial project site, and the guaranteed water source – the River Danube, but they were rejected due to their remoteness and lack of adequate transport connections for the transportation of production, and mainly because of the fertile land, which economic experts wanted to keep for agriculture and were reluctant to give up to industry.

This reduced the choice to the competition between Mezdra and Vratsa about where to build the Chemical Plant, whose construction would not only create new jobs, it would also lead to the allocation of funds for infrastructure, utilities and services. Both towns used their contacts with high-ranking officials, born in Mezdra or Vratsa and close to the commission experts, and presented economic indicators and prognoses. Civil organisations, enterprises, co-operative farms also wrote to Sofia and even personally to Todor Zhivkov. In the process of attracting allies, the contradictory data of the different groups (under Vratsa or Mezdra influence) forced the chairman of the Chemistry and Metallurgy Committee, Georgi Pavlov, to personally tour the proposed sites.

In the final analysis all other things being equal, the following aspects remained to be considered: the localities proposed by Mezdra (Brusen and Oslen) were located right next to a major water source, the Iskar river, but the terrain was semi-mountainous and any eventual difficulties during construction could not be predicted. Vratsa proposed low-lying areas, but

Figure 1. Location map

Source: <http://en.wikipedia.org>

the Dubnika dam, under construction at the time, was unlikely to secure the needed capacity, hence funds would have to be provided for a pump station on the Iskar river, with a canal to the plant. Also taken into account was the economic effectiveness of ammonia wastewaters (a kind of liquid fertiliser) which could irrigate adjacent farmland in Vratsa, while otherwise they would remain unutilised. The head of the Industry department of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, engineer Statev, drew attention to Vratsa's secondary vocational schools from which technicians could be recruited, to the town's better social and living conditions, that would attract the highly qualified specialists, and, most importantly, unemployment stood at nearly 7,500 people, while only 500 unemployed were reported in Mezdra.

The cited data tipped the scales in favour of Vratsa. One of the two sites now had to be chosen. The first was 1 km from the town in the direction of Mihailovgrad (present-day Montana), with fertile soil, unfavourable wind rose, at a greater distance from the Iskar river than the other site. The second site was 2 km from Vratsa in the direction of Mezdra, with low-productive land, a more favourable wind rose (it should be stressed that the adjective is not "favourable", but rather that the comparative degree is used, A/N), convenient road and rail connections. Georgi Pavlov also stressed the existence of suitable terrains for wastewater disposal from dirty industries. Only the Zoning and Territorial Distribution of Productive Forces directorate at the State Planning Committee, which backed Mezdra, warned that "world practice knows of hardly any case of a chemical plant being located in such close proximity to large settlements, as would be the case here, if the nitrogen fertiliser plant is located on this site". The directorate proposed that the plant be built near Mezdra, and social and cultural institutions in Vratsa; this would ensure the normal distance of 18–20

Figure 2. Location map 2
Source: <http://www.bgmaps.com/>

km between the industrial site and big town centre. The chairman of the Chemistry and Metallurgy Committee, however, had the decisive vote and the report prepared jointly with the State Planning Committee for the approval of Vratsa site 2 was adopted by the Politburo of the CC of the BCP.¹

In the meantime a Bulgarian government commission invited offers and negotiated with different West European companies on the construction of the Chemical Plant. Chosen to supply the equipment was the Belgian firm Evence Coppée – Rust, a family-owned engineering company whose history dates back to the 19th century, specialised mainly in nitrogen and phosphate fertilisers, but gradually expanding its activity to petro-chemistry, pharmacy, biochemistry, etc. The Belgian company had a good reputation in Western Europe, where it was assigned the construction of industrial projects, but was also known in Eastern Europe.² The planned project near Vratsa was on a huge scale, with a capacity exceeding the total productivity of the chemical plants in Dimitrograd and Stara Zagora. Evence Coppée – Rust decided to accept the order in consortium with GEXA – an alliance of the French companies ALSTOM, Société alsacienne des constructions mécaniques, Fives-Lille Cail and Le Chantier de l'Atlantique. Each of the French companies had a long tradition in construction in railway transport, shipbuilding, metallurgy, power generation, of engines, generators, turbines or several of these,³ i.e. a high level of specialisation in electromechanics, programme management and automated lines.⁴

1 Protocol "A" No. 104 of the meeting of the Politburo of the CC of the BCP of 4 May 1964 and the accompanying materials. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5449, л. 3, 79–84, 92–96. [Memoirs of] Petko Simeonov Peshleiski. For determining the location of the site for the future construction of a Chemical Plant – Vratsa (written in 1964, but submitted to the archives in 1990). ОДА-Враца, с. 383, л. 15.

2 Charlet, M., *Entreprise Lavalin et Courtoy, les deux prénoms de Coppée. D'Évence Ier à Évence IV, l'épopée des Coppée.* – *Eco-Soir*, 1993 (26.03.), p. 20.

3 <http://fr.wikipedia.org/>

4 It seems that the contractor had a clearer idea of how ambitious the planned project was, in order to ensure the potential of several big companies, while on the Bulgarian side the Politburo decision mentions that an area of about

On 17 April 1964 the State Trade Enterprise Technoimport signed a contract with the consortium Evence Coppée – Rust – GEXA. The document provided for delivery, assembly supervision, putting into operation, spare parts, personnel training, technical documentation, etc., including the use of technologies from the UK, Belgium and the Netherlands. In accordance with specifications, the plant would produce 400,000 tonnes of ammonia annually, in turn processed into 600,000 tonnes of urea (for fertilisation, as animal feed additive, for technical purposes, for export, etc.) and with a residual product of 200,000 tonnes of ammonia water for fertilisation. The calculations were made on the basis of a three-shift work plan. A gas pipeline (Chiren – Vratsa) was added to the delivery of production equipment. The contract contained a paragraph according to which the supplied technology and documentation must be “state-of-the-art technology”.

The cost of the complex was 146,650,000 French francs and 434,659,000 Belgian francs (a total 38.6 million US dollars). The advance of 10% would be paid by Bulgaria in three instalments in the period of delivery of equipment and the remaining 90% were a 6% interest loan, with a three-year grace period and a six-year repayment period. Thus, with the grace period during which Bulgaria would only pay interest, the credit was for nine years, the supplier obliging himself to deliver all listed installations within 2 years and 10 months after the signing of the contract.⁵

The West European industrial complex would be supplemented with a natural gas-fuelled thermal power plant from the USSR. A total 1,200–1,500 people were expected to be employed in the plant’s facilities.⁶

After a detailed analysis of the resources of the different departments, on 5 October 1964 the Council of Ministers issued an order, an action plan, organising 17 ministries and committees with the rank of ministries, two public organisations, the Executive Committee of the District People’s Council in Vratsa and the Bulgarian Investment Bank. It provided for the rough clearing of the ground to begin in the autumn of 1964, and in Vratsa, and partly in Mezdra, housings were to be built for the workers, who would be involved in the actual construction of the plant from mid-1965. Communications (rail, road and telephone) between the site and the town had to be ready by then, because, under contract, equipment deliveries had to start in December 1965. Plans included the opening of a chemical vocational school in Vratsa, increased enrolment of students from the town in the Mechanical and Electrical Engineering Institute (today’s Technical University) and the *Chemical Technology* Institute (today’s University of *Chemical Technology and Metallurgy*) in Sofia, supply orders were placed with the Kremikovtsi Metallurgy Plant (Sofia) and the cement plant (Beli Izvor), project documentation was requested from Energoproekt for a thermal power plant, etc. At the end of 1965, Repair and Machine Works started operating at the construction site of the industrial giant, with a workshop for metalworking machines and a metal design workshop with a foundry for steel, cast iron and non-ferrous metals, which produced equipment and

50 ha will be needed, and the interim report from mid-1966 on the progress of the construction works says that the plant is built on a twice larger surface (85.6 ha).

5 Contract No. 4/103 between Technoimport, Bulgaria, of the one side, and Evence Coppée – Rust, Belgium, and GEXA, France, of the other. ОДА-Врџа, ф. 830, он. 1, а.е. 2, л. 14–37.

6 ЦДА, ф. 1Б, он. 6, а.е. 5449, л. 79, 85, 87.

accessories for the main technological installations (filters, reservoirs, etc.). The order of the Council of Ministers declared the future Chemical Plant an “object of national importance”.⁷

In parallel with the construction works at the site, measures are taken for utilities and technical infrastructure (heating plant, sewerage system, collector) for Vratsa, the opening of a chemical vocational school and youth hostel, creation of a multi-storey housing complex with shops, a kindergarten and crèche. However, housing construction in the town was unable to cope with the influx of new residents, looking for work at the plant – a report from the mid-1970s notes that two families each live in 250 flats. The prophylactic centre in Vurshets, intended for workers of the Chemical Plant, which was under construction for a whole decade, became an object of ridicule.⁸

The assembly of the ammonia and urea production technologies ended in 1967. As planned earlier, the plant underwent several stages of expansion. Already in the same year (30 September 1967) Technoimport signed a contract with the Milanese firm Società Nazionale Industria Applicazione (SNIA – Viscosa), specialised in chemistry and artificial fibres, for the delivery of equipment for the production of carbon sulphide. After a three years’ stay of French⁹ and Belgian engineers in Vratsa, the new installations were assembled under the supervision of Italian specialists.¹⁰ However, problems were detected in the execution of the state economic enterprise *Zavodski Stroezhi*, represented by Oved Leon Tadjer. In the autumn of 1970 it delivered the completed carbon sulphide facility, but the reception commission drew up a protocol that the facility did not meet the criteria and the contractor had to remedy the defects. A report on findings from the spring of 1971 declared them eliminated.¹¹

In the process of the expansion of the industrial enterprise new chemical products were added to its range. After ammonia, urea and carbon sulphide, production started of argon, methane, nitrogen, oxygen bottles, etc. Additional capacities for the production of ammonia and urea were installed in the 1980s, also imported from Western Europe (Denmark, Italy). A vegetable garden, greenhouse and even a pig farm were added to the complex. In the then version of team building, a community centre and movie salon were built on the site of the plant, joint excursions were organised, artistic ensembles formed, and special concerts were held for the workers with the highest production results. Considering the introduced administrative, communal, communication and social services, the complex did indeed represent a town inside the town. The hired staff exceeded 3,500 persons.¹²

Although the production of the Chemical Plant prioritised the domestic consumption of nitrogen fertilisers, it also provided a large quantity of products for export, which thanks to the western production technology satisfied international quality standards. Urea was the

7 Order No. 311 of the Council of Ministers of 5 October 1964 on the construction of a Chemical Plant near Vratsa. ОДА-Враца, ф. 830, оп. 1, а.е. 1, л. 1–7. Explanatory notes on the activity of the Chemical Plant – Vratsa in the first half of 1966, Vratsa, 14 July 1966. Loc. cit., а.е. 26, л. 57–56.

8 Loc. cit., а.е. 1, л. 56, 66, а.е. 8, л. 3; оп. 2, а.е. 28, л. 23, 26.

9 Григорова, И., Българо-френските отношения по време на президентството на генерал дьо Гол (1958–1969). С., 2009, л. 181.

10 АМВнР [Archives of the Ministry of Foreign Affairs], оп. 22, а.е. 2605, л. 47; ОДА-Враца, ф. 830, оп. 1, а.е. 16, л. 268, 275, 292, а.е. 17, л. 13; оп. 18, л. 3–30, а.е. 19, л. 5–6, 14–29.

11 ОДА-Враца, ф. 830, оп. 1, а.е. 20, л. 1–10, а.е. 21, л. 1, 6–33.

12 Loc. cit., оп. 2, а.е. 7, л. 2, а.е. 10, л. 84, а.е. 12, л. 105; а.е. 13, л. 4, 6, 8, а.е. 16, л. 8, 9, а.е. 23, л. 45.

most profitable, contracted from 1967 by the state trade enterprise Chimimport.¹³ The great demand worldwide was conducive to its marketing, all available free capacities found a ready market, and the price of urea was constantly growing. While in 1967 one tonne was sold for 75 dollars, in 1973 the price had risen to 150 dollars and in 1974 to 350 dollars per tonne. Thus, if Chimimport's projections for sales in 1975 of nearly 250,000 tonnes at a price of 300 dollars were met, the country's revenue from urea produced by the Chemical Plant in Vratsa alone would amount to 75 million dollars. In this sense it would not be exaggerated to assume, that the imported equipment from Belgium and France was repaid within a couple of years. The profitability of investments and commercial prospects caused Bulgaria's party leadership to decide to install additional capacities for ammonia and urea at the plant from the mid-1970s (for these reasons the plant in Craiova, Romania, was also expanded). In the 1980s the enterprise already boasted a capacity of one million tonnes of urea annually, of which 800 000 tonnes were intended for export.¹⁴ Not forgetting the other products in the range, which generated a large revenue, it is easy to understand the special attitude of the central leadership to the plant and the town of Vratsa, whose prosperity was comparable to that of the leading industrial centres.

But these achievements hid a number of problems. Thus, at the start of operation of the Chemical Plant, the power supply from Craiova, Romania, was repeatedly interrupted, leading to emergency stops in the entire complex and of the thermal power plant which supplied electricity for the whole of north-western Bulgaria. The Bulgaria-produced equipment for the basic technologies yielded defects (the Repair and Machine Works). Due to the use of strong chemical agents, causing corrosion, the metal elements and welds were amortised very quickly. Twelve breakdowns were registered in 1968; in 1973 their number had grown to 45.¹⁵

Far more serious was the energy crisis due to which production plans were adjusted on a regular basis towards a reduction of the annual output. By the end of the 1960s the deposit in Chiren had been depleted, and the development of a new deposit near the village of Devetaki, Lovech region (170 km from Vratsa), was relied upon. In 1969 the Soviet Union was assigned the reconstruction of the thermal power plant on the basis of mazut, supplied by Neftochim – Bourgas, but it too was in short supply and electricity production fell. Even the electricity generated for the plant's own needs was not enough for its capacities. Nitrogen fertiliser production installations have the largest power consumption among inorganic chemicals due to "meeting various heating requirements and mechanical energy for driving different equipment, such as compressors, pumps and fans".¹⁶ In September 1974 the USSR–Bulgaria gas pipeline was put into operation, the Chemical Plant in Vratsa being the first facility in Bulgaria to be supplied with natural gas. Production could now rely on a sure source of raw materials and the thermal power plant returned to the initially projected fuel.

13 Contract between Chemical Plant – Vratsa and Chimimport – Sofia of 5 August 1966. Loc. cit., on. 1, a.e. 30, л. 5–6.

14 ЦДА, ф. 1Б, on. 35, a.e. 4658, л. 11–12; on. 44, a.e. 37, л. 24; ф. 259, on. 39, a.e. 52, л. 16, 39–40, 65; <http://chimco.bg/bg/history.html> (Accessed 25 April 2012).

15 ОДА-Враца, ф. 830, on. 1, a.e. 28, л. 7, a.e. 34, л. 7, a.e. 35, л. 3–4; on. 2, a.e. 23, л. 14, 21–23, 54.

16 Reference Document on Best Available Techniques for the Manufacture of Large Volume Inorganic Chemicals – Ammonia, Acids and Fertilisers. Integrated Pollution Prevention and Control. European Commission, August 2007, p. 3.

In the beginning, however, the gas feed pressure was three times less than required and the plant often switched to its mazut stock.¹⁷

Most worrying, however, was the problem of working conditions in the hazardous health environment. After a few vague remarks about manpower fluctuation in the heaviest work sectors, for the first time in 1975 a report openly admitted: “The growing incident of disease is a cause for worry, however.” From then on the information again turned discreet, though it can be read that “certain categories of workers were regularly preventively monitored” and that the workshops *Reforming* (named after the process used to convert natural gas) and *Compression* were subjected to regular and interim checks. “All departures, wilfully and unilaterally, from the *Reforming* workshop are due to the fact that the work here involves the use of a strong poison, arsenic, and the arsenic psychosis had its say. Things are the same in the *Carbon Sulphide* workshop. In the *Packaging* workshop, besides the dusty environment, the physical work is very heavy.”

In order to prevent further departures of employees, the management tried to provide a number of amenities and services for them. Food and beverages (eggs, yoghurt, mineral water, coffee, tea) were handed out daily and meals in the canteen were prepared according to a special recipe book, approved by the Chemistry and Metallurgy Committee. Sofia ordered a reduction of working hours in the *Carbon Sulphide* sector. Holiday homes of the plant opened at the Black Sea resort of Aheloi (with a capacity of up to 900 people for the whole season) and in Vurshets (up to 700 people). Exchange with other institutions also ensured tourist packages for Velingrad, Bankia, Hissar, Pavel Banya, Pomorie and Golden Sands resort, as well as in some Eastern European countries.

In 1973 the management of the Chemical Plant voiced dissatisfaction over the fact that besides the existing difficulties in keeping the workforce, the government introduced stricter criteria for the selection of job candidates. Retraining courses were immediately organised in the enterprise. A rival had appeared in the region: a new national economic project – the nuclear power plant in *Kozloduy*, to which the departed workers headed. The Chemical Plant in Vratsa raised the salaries and started handing out bonuses.¹⁸ In the 1990s, more precisely after 1992, when Chimimport stopped acting as a commercial mediator¹⁹ and Chimco alone assumed the trade assets from the export of its products, the plant’s financial condition allowed very high remunerations to be paid. Given the closure of a number of industrial facilities and rising unemployment in the town at that time, the contrast in living standard of the different residents of Vratsa was evident. The employees of Chimco developed a false sense of superiority,²⁰ without realising that their health was at stake.

A few words need to be said here also about the effect of chemical production on the town’s population. A report of an expert commission from 2011 admits, that the harmful emissions of the old 1960s installations in the plant significantly exceed the admissible limits and recommended that after upgrade of the activities of the industrial facility (suspended in 2002) only the 1980s installations should be operated.²¹ Yet these harmful emissions were not

17 ОДА-Враца, ф. 830, оп. 1, а.е. 26, л. 58; оп. 2, а.е. 5, л. 1, 38; а.е. 6, л. 1, 5, а.е. 7, л. 2; а.е. 24, л. 63, а.е. 28, л. 2–3; ЦДА, ф. 259, оп. 28, а.е. 86, л. 57.

18 Loc. cit., оп. 2, а.е. 5, л. 10, а.е. 6, л. 1, 20–24, а.е. 7, л. 15; а.е. 13, л. 2, 3–4, а.е. 16, л. 7–8; а.е. 27, л. 7, а.е. 28, л. 26.

19 <http://chimco.bg/bg/history.html> (Accessed 25 April 2012).

20 Interview of the author with Plamen Petrov from Vratsa, 03 April 2012.

21 Engineer Kiril Petrov, engineer Ivan Dombalov, engineer Zornitsa Kirova, Ventsi Georgiev. Preliminary assessment of the current state of CHIMCO. Possibilities and advisability of restoring activities (Resume). Capital market,

talked about in public for decades. The residents of Vratsa remember how they regularly woke up to smog with a pungent suffocating smell in the town. Not until production problems appeared due to debts of the enterprise to Bulgargaz and the National Electric Company and the attention of the Bulgarian media was attracted, did reports also appear on the town's pollution. Thus, for example, some publications reported a discharge of ammonia on 17 February 2000, the measured air concentration exceeding four times the admissible limits. In June of the same year emissions were discharged twice inside a week, respectively 4 and 6 times above the admissible limits. In this connection it is recalled that in 1987 a record level of ammonia concentration in the atmosphere was registered: 13.5 times above the admissible limit.²² Usually the emissions were discharged at night, when they rose up high, but in the morning hours they descended again and the wind carried them back to the town. Hence the earlier reference to the wind rose assessment prior to the construction of the plant near Vratsa.

The regular inhalation of ammonia, even in small doses, leads to the development of pulmonary diseases (asthma, chronic bronchitis, pneumonia, lung cancer, chronic obstructive pulmonary disease, etc.). In the period 1967–1972 an average 160 patients annually were reported in the Vratsa region, where a Specialised Lung Disease Hospital with an outpatient's department for *pneumo-physiatric* diseases existed. The figures started growing after 1973 for during that year the Ministry of National Health and Social Welfare ordered the hospital to locate, diagnose and treat people suffering from so-called Chronic Non-Specific Lung Diseases. Thus in 1977, when individual statistics for the town of Vratsa had become available, 709 hospitalised patients and another 162 non-hospitalised ones were reported. In 1978 their numbers had respectively stood at 740 and 108, and in 1979 – at 748 and 127. A six-month report for 1980 by the head doctor of the pneumology ward reads: "Notably, acute pulmonary pathology with severe abscess pneumonia and pleuropneumonia predominate, there were also many cases of lung cancer. Cases of bronchial asthma are prevalent, which continue to be admitted, although they are not part of our contingent. Their treatment with cortisone preparations is extremely expensive." Data from randomly chosen years – 1988, 1996, 2000 and 2001 – show that the number of hospitalised patients remained at the same levels, cases of chronic bronchitis and pneumonia being the most frequent.²³

In 2000 the Executive Environment Agency, a monitoring institution at the Ministry of Environment and Water, noted an increase in ammonia emissions due to the doubled "production of ammonia and the triple growth in urea production" compared to 1999. In 2001 the measured concentration of ammonia in the atmosphere marked an "insignificant decrease", but after the Chemical Plant suspended operations a year later and the Regional Inspectorate of Environment and Water – Vratsa began to announce ammonia concentrations far below the threshold every year, the Agency no longer mentioned the town in its reports.²⁴ The elimination of this pollution helped to decrease the incidence of lung diseases in recent years. At the same time the town was deprived of yet another possibility for

electronic publication of the Sofia Stock Exchange Capital Market (former Sofia Stock Exchange): www.sfb.bia-bg.com – Sector analyses – Assessment of the current state of CHIMCO AD (Accessed 25 April 2012).

22 See Bulgarian press of 18 February and 25 June 2000.

23 ОДА-Враца, ф. 796, оп. 2, а.е. 20, л. 9, а.е. 23, л. 22, 26, 30, 34, 38, 42; оп. 3, а.е. 2, л. 12, 23–24, 35; оп. 4, а.е. 2, л. 22–23, а.е. 8, л. 12; оп. 5, а.е. 10, л. 8, 15, 16.

24 Executive Environment Agency: <http://eea.government.bg/> – Reports, newsletters and public registers. National reports on the state and protection of the environment in Bulgaria; Report on the state of the environment in 2009. Ministry of Environment and Water, Regional Inspectorate of Environment and Water – Vratsa, pp. 22, 26; Report

employment, and alternatives in the region are reduced following the shutdown of reactors at the *Kozloduy* nuclear power plant, the other big plant in the region. This led to migration to the capital and abroad and to a decrease in the population of Vratsa and the region. The educational establishments, which in the past specialised in the training of technicians and workers for the chemical industry and nuclear power generation, also need to be reassessed.²⁵

In 1963 and 1964 the natural gas deposit in Chiren was discovered; it was decided to build a Chemical Plant that was to be located near Vratsa. At the beginning of 1965 a plot was foiled for the overthrow of Todor Zhivkov by Ivan Todorov-Gorunya, chairman of the Committee of Water Economy (with the rank of ministry), a native of the region of Vratsa, where he was active in the local partisan unit during the war years, and from which he attracted former partisans for the conspiracy. Ignorance of the order of events bred the myth that in retaliation for the plot, Todor Zhivkov ordered the construction of the Chemical Plant near Vratsa in order to “poison the Vratsa residents”. Leaving aside the above-mentioned real reasons for the location of the industrial complex, it undoubtedly has to be recognised as a factor for the town’s exceptional economic flourishing. Regrettably, the ecological parameters of the technologies of the time and the disregard of some geographical requirements during design and construction had a negative impact, which overshadows the economic effect and importance of Vratsa’s wellbeing.

on the state of the environment in 2010. Ministry of Environment and Water, Regional Inspectorate of Environment and Water – Vratsa, pp. 19–20, 25.

25 Ministry of Regional Development and Public Works. Regional plan for the development of a North-western region for planning the period 2007–2013, December 2005, pp. 100, 133; Plan for the development of Vratsa Municipality 2007–2013, pp. 50, 87.

ВЪВЕЖДАНЕТО НА ЗАПАДНА ТЕХНОЛОГИЯ
В БЪЛГАРСКОТО РЕГИОНАЛНО ИКОНОМИЧЕСКО
ПЛАНИРАНЕ ПРЕЗ КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ ГОДИНИ:
СЛУЧАЯТ С ВРАЦА

ИРИНА ГРИГОРОВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

Изследването проследява решението да се изгради промишлен обект с оглед на разкрития източник за неговото химическо производство – природен газ. Отделено е внимание на конкуренцията между близките два града, които спорят за седалище на комплекса, като ползват политически фигури и социални групи за натиск върху центъра. Особеният интерес на кандидатите се дължи на очакваните съпътстващи средства в инфраструктурата и услугите на града, който ще предостави терен. Изборът на града – Враца е предопределен от нивото на безработицата в него и от очаквания стопански ефект от отпадните амонячни води – с наторяващи свойства – върху земеделски площи.

Взискателното търсене на доставчик и изпълнител на проекта – белгийско-френски консорциум е оправдано. Изследването показва как химическата продукция намира много добър прием на международния пазар и осигурява значителни приходи на държавата. Градът се нарежда сред водещите индустриално-икономически центрове на страната. Заедно с извършваните комунални и благоустройствени подобрения Враца променя своя социален и демографски облик.

Проблем, който се подчертава, е недобрата планировка на местоположението на химическия комбинат. Поради нивото на тогавашните екологични показатели на първите производствени инсталации периодично са изпускани вредни емисии, които увеличават броя на белодробните заболявания във Враца. След затварянето на комбината пулмонарните диагнози постепенно намаляват, но пак градът става свидетел на обратния демографски процес като следствие от все по-ограничените възможности за работна заетост – обезлюдяването.

Lebanon in the Bulgarian Foreign Economic Policy in the 1960s and the Early 1970s

Nadya Filipova

Institute for Historical Studies – BAS

Since the mid-1950s the Bulgarian government systematically had been trying within the efforts of the COMECON countries to overcome its foreign economic isolation. It developed a strategy to cope with the important problems of shortage of convertible currency and unprofitable disposal of the Bulgarian industrial and agricultural products abroad.¹ In this context Sofia started analyzing the opportunities of the expansion of the relations with the countries from the Middle East. The geographic closeness of the region and the convenient sea route across the Mediterranean were of paramount significance. The shared historical fate within the Ottoman Empire and the similar mentality of the nations, as it was believed in Sofia, should have a supplementary beneficial effect on the building of trust and creating mutual interest.² The stable political and economic environment in Lebanon in the 1960s and the early 1970s in addition to the open market conditions provided the opportunity of profitable entrepreneurship of the Bulgarian communist regime avoiding the necessity of following certain political commitments.

In the categories of the Cold War the so called Third World offered room for manoeuvring outside the black and white confrontation. In the developing economic strategy Lebanon occupied a central and specific position. Despite the clear pro-Western foreign policy, after the Second World War, Lebanon became a centre preferred by economic entities from the West, Eastern Europe and the Arabian and African private and state institutions. The Bulgarian trade representative in Beirut reported that Lebanon was strengthening its position as a financial, trade and transport mediator of regional and worldwide importance.³

Lebanon was not just out of the list of the so called 'friendly' to the Soviet bloc Arab regimes. For two decades since the late 1950s the Lebanese government had been consistently withholding the Bulgarian ambitions to formalize the bilateral political relations. An agreement was reached just after the semi-clandestine visit of the Bulgarian delegation,

1 Вачков, Д., М. Иванов, *Българският външен дълг, 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*. С.: Сисла, 2008, с. 103–104; Марчева, И., Тодор Живков – пътят към властта. *Политика и икономика в България, 1953–1964*. С., 2000, с. 88, 90, 94–95; Никова, Г., *Съветът за икономическа взаимопомощ и България*. С., 1989, с. 149–156.

2 Филипова, Н., *Проблемите на стопанските връзки на Народна република България с арабския свят до 1967 г. в анализите на Министерство на Външните работи и Министерство на външната търговия*. – ИБИД, т. 41, С., 2011, с. 464–465; ЦДА [The Central State Archives, Sofia], ф. 259, оп. 9, а.е. 47, л. 59–61.

3 Makdisi, S., *Financial policy and economic growth. The Lebanese experience*. New York: Columbia University Press, 1979, pp. 24–25, 40; ЦДА, ф. 259, оп. 13, а.е. 56, л. 293; АМВНР [The Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Bulgaria], оп. 17s, а.е. 690, л. 5.

headed by Todor Zhivkov in the end of 1965,⁴ but the free economic environment had been evaluated in the previous period as beneficial for the Bulgarian initiatives.

In the mid-1950s Sofia clearly formulated its visions concerning the operations in and through the Lebanese open market: “Beirut is the door to the Arab World, a boundless market for our products ... From Lebanon and especially Beirut our products could reach the remote Middle Eastern markets, which creates the conditions for establishing of direct trade connections with these countries ... Beirut provides the opportunity to earn convertible currency ... and to carry out re-export operations ... in Lebanon we could buy strategic goods, which are not available on the other markets ... the Lebanese companies could buy and resell our dairy and chemical products and machinery.”⁵

After long and difficult negotiations, the bilateral trade agreement, signed in 1956, was ratified by the Lebanese parliament in 1959 and the statute of the Bulgarian trade representative was formalized.⁶

Owing to its key financial and economic position in the Middle East, the Lebanese market became even more important in the end of the 1960s because of the huge problems that occurred in the Bulgarian trade relationships with the ‘friendly’ Arab nationalist regimes due to the clearing payment system. Since the June war of 1967 Egypt and Syria had been consistently delaying the balancing of payments and the volume of the commodities that Bulgaria had to re-export had been mounting up. Sofia was in need of extending its economic contacts in the Arab world beyond the formal declarations of close political ties.⁷

However, as early as the end of the 1950s and the beginning of the 1960s the Bulgarian diplomacy formulated the main problems concerning the trade within and through Lebanon. Their settling in a short term was of major importance for the hard competition of worldwide significance in the financial and trade core of the Middle East.⁸

The first obstacles for the desirable and ambitious plans developed in Sofia were the insufficient knowledge of the structure and specific traditions of the local and regional markets, and the lack of experience in the economic relations with the countries of the Middle East.⁹ Before the Second World War some Bulgarian merchants had been selling only a few agricultural commodities in the Eastern Mediterranean area.¹⁰ The challenging aim of extending the trade relations and replacing mainly agricultural Bulgarian export with the industrial one needed professionally educated personnel and time for the accumulation of profound information and thorough analyses.

The Bulgarian trade representatives in Beirut were also reporting on the inadequacy of the mechanism of selling of the Bulgarian goods. Lacking in steady contacts and trying to mount up scarce profits, the Bulgarian centralized foreign trade organisations avoided the Lebanese intermediaries, in contrast to the Middle Eastern traditions. The result was not the

4 ЦДА, ф. 259, оп. 14, а.е. 70, л. 41, 43–46; ф. 259, оп. 16, а.е. 73, л. 163–164, оп. 21, а.е. 1613, л. 4–7; АМВНР, оп. 13 секретно (13с), а.е. 1209, л. 1, 7, 12; оп. 22, а.е. 1672, л. 3.

5 Лос. cit., оп. 9, а.е. 47, л. 2, 4–5, 61.

6 АМВНР, оп. 8с, а.е. 203, л. 141, 158.

7 Филипова, Н., Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на студената война (средата на 50-те-средата на 70-те години на XX в. С.: Лийгъл адвайс, 2008, с. 202–213, 222–229.

8 ЦДА, ф. 259, оп. 13, а.е. 56, л. 304.

9 Лос. cit., л. 294; оп. 14, а.е. 16, л. 4.

10 Цонев, К., Българо-арабските отношения. С., 1999, с. 40.

expected one and the Bulgarian industrial commodities, mainly machinery, continued to be unknown and difficult to sell.¹¹

Out of these surmountable troubles, those, connected to the structural problems of the socialist economy and foreign trade organization were of major importance and not easy to be solved within the framework of the communist political economy.

The first to be mentioned was the inflexibility of the traditional Bulgarian trade organizations to market changes. Working according to fixed plans they often offered commodities, which proved to be not demanded. Initially pegged prices made many of the goods difficult to sell. Want of financial support for trade operations in the form of credits, as the approach of Western and other socialist countries was, made many of the Bulgarian industrial products non-saleable. In addition, the considerable amount of time, spent on the financial processing of trade deals, created for the Bulgarian organizations an image of unreliable partners and was paid at the price of the excluding from the list of export of many Bulgarian goods, mainly industrial. The bad quality of the latter was the other cause for their non-competitiveness. The irregular transport connections between Bulgaria and Lebanon often were the reason for spoiled deals.¹²

In Sofia they developed in motion a series of reforms to cope with the problems that were common for the performance of the Bulgarian organizations in the foreign markets. Companies, assigned with exclusive operational and financial rights, were set up as a part of the whole foreign economic strategy. According to Lachezar Avramov and Hristo Hristov, these companies had the right of independent planning and accountancy. The measure, violating the base of the communist political economy, followed the trend in the whole socialist bloc.¹³

The companies, granted with discretionary powers, were expected to overcome the rigidity and non-market approach of the traditional Bulgarian foreign trade organizations that were selling products of a distinct type, didn't achieve the expected prices, and in rare cases had local representatives.¹⁴ Trying to overcome the problems, in the beginning of the 1960s the companies Texim, Rodopa and Bulet were established.¹⁵

Because of its liberal trade regime Lebanon was supposed to become one of the most attractive zones for the commercial operations of these companies in the whole Mediterranean region. In the Lebanese market they offered commodities of different type and allotted out of strict state plans. Trying to live up to the requirements of the market by providing commodities in demand, they negotiated prices, re-exported goods imported on the basis of clearing agreements, but unnecessary in Bulgaria and made more complicated trilateral deals.¹⁶

However, these companies earned not much more convertible currency than the traditional organizations and provoked additional problems. Unfair competition between

11 ЦДА, ф. 259, оп. 9, а.е. 47, л. 60; оп. 14, а.е. 70, л. 47.

12 *Loc. cit.*, оп. 9, а.е. 47, л. 5, 60; оп. 13, а.е. 56, л. 304, 452; оп. 14, а.е. 16, л. 148, а.е. 70, л. 19, 31, 37; оп. 16, а.е. 73, л. 12, 30–31, 91.

13 Аврамов, Л., Петдесет оспорвани години. С., 2002, с. 208; Христов, Хр., Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българското участие зад граница 1961–2007. С.: Сила, 2009, с. 18.

14 ЦДА, ф. 259, оп. 16, а.е. 73, л. 91, 94, 205–206.

15 Христов, Хр., *цит. Съч.*, с. 17, 23.

16 ЦДА, ф. 259, оп. 16, а.е. 73, л. 224–225.

them and the other Bulgarian organizations operating in the Lebanese market was created. The new companies didn't achieve much higher prices for the Bulgarian products and weren't able to increase the disposal of the industrial goods, mainly machinery. So the new semi-capitalist mechanism was unable to solve the essential problems of the Bulgarian foreign trade and even deepened them. The Bulgarian trade representatives at the embassy in Beirut systematically opposed the idea of backing the companies assigned with a special status and preferred to support the traditional foreign trade organizations. They also informed Sofia about financially non-transparent operations. The trade representatives accused these companies of avoiding the complicated deals that were expected to increase the sales of Bulgarian industrial products and machinery. The traditional Bulgarian trade organizations protested against the intermediary role and disloyal rivalry of the special trade companies.¹⁷

In addition, when in the beginning of 1966 an illegal shipment of Bulgarian weapons delivered by Texim was caught in a Lebanese port, the 'friendly' regimes in Cairo and Baghdad supported the anti-Bulgarian campaign in the Lebanese press.¹⁸ In the mid-1966 a single organization for the marketing of Bulgarian weapons was established (Kintex),¹⁹ which was an act that cut off one of the main activities of Texim in the Mediterranean.

The mechanism of operating through the companies with exclusive rights was not able to solve the important problem of difficult integration in the traditions and the functional system of the Lebanese market in particular and the remote from the Mediterranean Arab markets in general. Among the main units of the Lebanese economic and social structure were the local trade and financial intermediary companies. They operated as guaranteed by the governmental policy entities and resold the goods that appeared on the Lebanese market as far as the Arabian Peninsula.²⁰ The conservative Arab monarchies categorically rejected any direct political and economic relations with the Soviet bloc.²¹ The confidence problem was even deeper as regards the unknown and of poor quality Bulgarian goods. The markets of the Arabian Peninsula became part of the Bulgarian foreign economic policy in the mid-1960s and especially after the June War of 1967. Mainly Lebanese intermediaries served this direction. According to the state plan of 1968 28% of the Bulgarian export to the Arab world should be executed in and through the Lebanese market. Primarily Bulgarian agricultural products were distributed and the Bulgarian cheese became one of the most demanded in the Middle East.²²

However, this form was not appropriate and profitable concerning certain goods, mainly machinery. In the mid-1960s some Lebanese intermediary companies gained the right to sell them on credit, according to the practice, imposed by Western companies. Even after the introduction of such financial facilities the sales of the Bulgarian industrial commodities did not rise considerably.²³

Trying to increase its profits, in 1964 Texim registered in Beirut a joint venture Company in association with a local firm, and named it Litex. It was one of the first Bulgarian companies of this kind and followed the tendency imposed by Western companies and COMECON

17 *Loc. cit.*, а.е. 73, л. 53, 224–226; оп. 18, а.е. 18, л. 11; АМВНР, оп. 8с, а.е. 203, л. 36.

18 Филипова, Н., *цит. с ъч.*, 2008, с. 165–166.

19 Христов, Хр., *цит. съч.*, с. 46.

20 Makdisi, S., *op. cit.*, p. 24; Salem, E. A., *Modernization without Revolution. Lebanon's Experience*. Indiana University Press, 1973, p. 41–42; ЦДА, ф. 259, оп. 16, а.е. 73, л. 10; оп. 14, а.е. 70, л. 41.

21 ЦДА, ф. 259, оп. 13, а.е. 56, л. 354–355.

22 *Loc. cit.*, оп. 16, а.е. 73, л. 27, 57, 217–219, 223, 233; оп. 18, а.е. 333, л. 8; АМВНР, оп. 23, а.е. 1899, л. 38.

23 ЦДА, ф. 259, оп. 13, а.е. 56, л. 304; оп. 14, а.е. 70, л. 47–48, 161; оп. 16, а.е. 73, л. 204–206.

countries in the early 1960s. In order to guarantee the success of the undertaking, Texim chose as its partner one of the well-established local firms. Its owners, the Maruun family, had close relationships with the political elite in Lebanon. Mrs Maruun, for instance, arranged Todor Zhivkov's meeting with the Lebanese President during the visit of the Bulgarian leader in 1965.²⁴

Litex gradually replaced the trade operations of Texim and Bulet. In 1968 an expert suggested that a similar joint venture company should be started with a local firm for the disposal of Bulgarian dairy products. In 1969 Rodopa, Texim and Bulet were liquidated by the Bulgarian government for their ineffectiveness. For a two-year period a joint venture company, Rodopacommerce, had been operating in the markets of the Middle East, distributing Bulgarian dairy products, but was closed for poor financial results.²⁵

Litex stabilized its position thanks to the solid Lebanese partner and relatively steady political and economic environment in Lebanon. It managed to achieve higher prices for a number of Bulgarian commodities and successfully complied with the strategy of the Bulgarian government from the late 1960s aimed at the expansion of the Bulgarian sales on the markets of the conservative Arab regimes, namely, Jordan and Saudi Arabia. The company took part in other Bulgarian initiatives in Lebanon such as the negotiations on the opening of a regular shipping line and the establishing of a joint designer's bureau. In the early 1970s Litex earned a prestige comparable to the image of the local companies. It was one of the eight most profitable Bulgarian joint venture companies abroad which earned 80% of the whole profits of these firms in that period.²⁶ However, the good financial result of Litex did not involve an increase in the sales of Bulgarian machinery. The problems with its quality and high prices as well as the political mechanisms for exerting economic pressure employed by the West limited its sales only to small quantities.²⁷

Thanks to the limited reforms and the channelling of the Bulgarian economic activities the revenue of convertible currency made in Lebanon at the end of the 1960s was competitive to those gained in Libya and Iraq (USD 10 million in Lebanon, USD 9 million in Libya and USD 13 million in Iraq).²⁸ Secured by the liberal economic system and the large private and state revenues, the Lebanese government hardly ever discussed the unbalanced bilateral trade relations. For some of the Bulgarian goods such as eggs, poultry, sheep and dairy products the Arab markets became a sound alternative in the context of the restrictive policy of the Common Market countries.²⁹ In 1972, a year before the so called Yom Kippur War, the Bulgarian export to Saudi Arabia executed by Lebanese firms and Litex, reached the amount of USD 3.5 million. In comparison, in the same year the Bulgarian export to the 'friendly' Egypt formed about 18 million clearing US dollars, which were not easy to balance.³⁰

As early as the end of the 1950s and the beginning of the 1960s the government in Sofia formulated the aim of diversification of the Bulgarian foreign economic activities. It was

24 АМВнР, оп. 22, а.е. 1684, л. 17; оп. 21, а.е. 1613, л. 7.

25 Христов, Хр., цит. съч., с. 24–27; ЦДА, ф. 259, оп. 36, а.е. 266, л. 289, а.е. 466, л. 245, 290; оп. 16, а.е. 73, л. 210; АМВнР, оп. 22, а.е. 167.

26 АМВнР, оп. 24, а.е. 1899, л. 41; ЦДА, ф. 259, оп. 18, а.е. 333, л. 28–29; оп. 36, а.е. 466, л. 122; Христов, Хр., цит. съч., с. 144.

27 ЦДА, ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 123.

28 Лос. cit., ф. 259, оп. 18, а.е. 101, л. 59.

29 Лос. cit., ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 3–4; оп. 18, а.е. 333, л. 8–13, 29, 30, 48, 81–83, а.е. 101, л. 59–63.

30 Лос. cit., ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 3–4, 5; Филипова, Н., цит. съч., 2008, с. 251.

decided that as regards the earning of convertible currency the problem with unprofitable disposal of industrial goods could be partially compensated by construction and design business in the Third world countries.

Following the common economic policy of the underdeveloped countries, in the early 1960s, the Lebanese government proclaimed the idea of supporting infrastructure and industrial construction. The administration of president Chehab carried out a series of surveys and in 1965 the government issued the first long-term state development plan. It declared the aim of enforcing public projects and pointed out the necessity of interaction between the private and public economic sectors. The branches of major significance were land and water research, electrification, construction of national roads and water carriers.³¹

In this context since the early 1960s the Bulgarian trade representatives in Beirut and the local representative of the Bulgarian foreign construction company Technoexportstroj had been negotiating with the Lebanese administration and offering different projects. In the mid-1960s a design bureau, Interarabproje, was registered in Beirut.³² However, apart from some successful deals (two projects in 1964 connected with the electrification of Lebanon and the exploration for iron ore) the main ideas were not developed. Without the strong governmental support for political reason as the cases in Syria, Iraq and Tunisia proved, more profitable and advanced economic activities were doomed to failure. The political and economic pressure exerted on the Lebanese government by Western countries limited the opportunities of the socialist bloc in this business area. The poor financial resources of the Bulgarian state, which did not allow it to support such business, did not motivate the Lebanese administration to participate in joint activities with Bulgarian enterprises. We could point out also the confidence problem and the non-competitiveness of small-size economic entities on the Lebanese market.³³

Due to its position of trade and transport mediator between the Middle East and Europe the Bulgarian authorities developed the idea an air-line between Sofia and Beirut to be established. The initial Lebanese request, dated from 1960, was for the establishing of an air corridor through the Bulgarian territory. The Bulgarian authorities insisted on a reciprocal opportunity for the Bulgarian airlines.³⁴ The idea evolved and Beirut became a profitable destination for a regular air-line from Sofia, operated by the Bulgarian airlines Balkan. In the early 1970s the balance statements of this activity were positive and promising.³⁵

An important element of the Bulgarian foreign economic strategy concerning the operations in Lebanon became the concept of establishing of a bank in Beirut as a joint venture entity. Lebanon was chosen for the lax legislation in the early 1960s that facilitated the banking system and for its position as a financial center of the Middle East. The importance of the Lebanese financial market grew in the conditions of increasing regulations in the 'friendly' to the socialist bloc Arab countries.³⁶

The idea had developed even before the Bulgarian Foreign Trade Bank was set up. The first Lebanese–Bulgarian Bank, namely, Investment Bank, was registered the same year

31 Salem, E.A., *op. cit.*, pp. 107–123.

32 ЦДА, ф. 259, он. 14, а.е. 70, л. 45; он. 15, а.е. 20, л. 317–321, 335; АМБНП, он. 22, а.е. 1684, л. 8–9; он. 21, а.е. 133, л. 4–6.

33 *Loc. cit.*, он. 16, а.е. 73, л. 12–13, 24, 31, 112, 157, 159, 204, 234; АМБНП, он. 21, а.е. 133, л. 6, он. 24, а.е. 1899, л. 47.

34 АМБНП, он. 16с, а.е. 616, л. 17, а.е. 613, л. 2–6.

35 ЦДА, ф. 259, он. 36, а.е. 466, л. 13; ф. 24, а.е. 1899, л. 47.

36 *Loc. cit.*, ф. 259, он. 16, а.е. 73, л. 9; Salem, E. A., *op. cit.*, p. 41; Makdisi, S., *op. cit.*, pp. 28–29.

when Moscow Narodny Bank-London set up a branch in Beirut – in 1963. It was the first branch of this Soviet bank to be established after the Second World War.³⁷ The initial goal of these banks was the effective financing of the national trade in the Mediterranean region. The Bulgarian trade representative pointed out in 1963 that the Lebanese branches of the Western banks offered local clients credits at a high rate of between 8 and 10%. By the end of the 1960s such entrepreneurship was estimated in Sofia as a profitable way of earning convertible currency. It was extended by performing more advanced banking operations like currency exchange deals. The bank personnel had also to observe the trade and bank developments in the region.³⁸

The Bulgarian shares in Investment bank were 25% of the initial bank capital of one million Lebanese pounds. By 1966 Investment bank was at a loss for its financial weakness, unclear functions and poor management.³⁹

The next attempt was more successful. At the end of 1965 the Bulgarian Foreign Trade bank, which was set up the previous year, established the Litex bank in Beirut. The Litex Bank started operating officially on 15 May 1966. The Lebanese partners were the same that held shares in the Litex Trade Company.⁴⁰ The Litex Bank bought 80% of the Investment Bank and in 1968 97% of the Litex Bank shares were held by the Bulgarian Foreign Trade Bank.⁴¹

Since the late 1960s Litex Bank had been financing the major part of the Bulgarian trade operations in the Eastern Mediterranean.⁴² Despite certain poor credit operations,⁴³ it traded in the currency market and established partnership relations with Western and Arab banks, including the Saudi Trade Bank. The stable political and financial situation in Lebanon against the backdrop of the financial crisis in the USA and Western Europe and the 'socialist' experiments in the neighbouring Arab countries made the country an attractive haven for Arab and Western assets and for financial operations of the countries from the socialist bloc, which resulted in the positive balance of Litex Bank. In the beginning of the 1970s it was one of the steady banks in Beirut.⁴⁴

At the meetings of the shareholders of Bulgarian Foreign Trade Bank in Sofia Litex Bank's personnel was accused of financial non-transparency, too.⁴⁵ However, the communist leadership decided that the positives exceeded the negatives. They had to encourage personal initiative and turned a blind eye to the suspicions of financial abuse. For example, the Bulgarian trade representative in Beirut was appointed as a head manager of Litex and Investment banks. He was a man with large contacts and thorough knowledge of the Lebanese and the Middle Eastern markets and one of the few professionals at the time able to execute such managerial functions.

Over a period of more than a decade starting from the beginning of the 1960s, Lebanon turned into a stable political and economic centre in the turbulent Middle East. These factors

37 Loc. cit., ф. 630, оп. 3, а.е. 2, л. 107.

38 Loc. cit., ф. 259, оп. 16, а.е. 73, л. 12,24; АМВНР, оп. 24, а.е. 1899, л. 37.

39 Loc. cit., ф. 630, оп. 3, а.е. 2, л. 107–108, а.е. 3, л. 78.

40 Loc. cit., оп. 3, а.е. 3, л. 82; АМВНР, оп. 22, а.е. 168, л. 49–50, а.е. 1684, л. 2.

41 Loc. cit., оп. 3, а.е. 2, л. 69–70, 107–109, а.е. 5, л. 89.

42 Loc. cit., ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 12, ф. 630, оп. 3, а.е. 3, л. 83, 105–106.

43 Loc. cit., ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 11–12; Вачков, Д., М. Иванов, цит. съч., с. 152.

44 Loc. cit., ф. 259, оп. 36, а.е. 466, л. 1–3, 12; ф. 630, оп. 3, а.е. 3, л. 105, а.е. 9, л. 84–86, а.е. 10, л. 52.

45 Loc. cit., ф. 630, оп. 3, а.е. 3, л. 10.

as well as the relatively free economic environment against the backdrop of the increasing government interference in the economies of the neighbouring states attracted and determined the growing interest of Sofia in the undertaking of various economic initiatives. The developing strategy proved that the joint ventures turned out to be the most profitable and efficient forms. The trade companies of this type as well as the local intermediary companies sold Bulgarian products, which were not part of clearing agreements, in the Eastern Mediterranean and the remote markets of the conservative Arab regimes. The established Bulgarian-Lebanese Bank facilitated the sales in the region and created opportunities for making profits from foreign exchange speculations. The mutual interest determined the arrangement of regular transport connections between Bulgaria and Lebanon. Weighed up in the light of the achievements at the beginning of the 1970s, the prospects for the Bulgarian economic activities in and through Lebanon appear comparable with the expectations for the development of economic relationships with the 'friendly' regimes in the Middle East.

ЛИВАН В БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНОИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ И В НАЧАЛОТО НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

НАДЯ ФИЛИПОВА

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме

За период от повече от десетилетие от началото на 60-те години на ХХ в. Ливан се оформя като политически и икономически стабилен център в размирния Близък изток. Тези фактори, допълнени с относително свободната икономическа среда на фона на нарастващата държавна намеса в икономиките на съседните държави, привличат и обосновават нарастващия интерес на София за провеждане на разнообразни стопански инициативи. В развиващата се стратегия като най-успешни и печеливши форми се налагат смесените предприятия. Търговските фирми от този тип, както и ползваните местни последнически компании, продават необвързана в клирингови спогодби българска продукция в Източното Средиземноморие и в отдалечените пазари на консервативните арабски режими. Създадената българо-ливанска банка улеснява българския пласмент в региона и създава възможност за печалби от валутни сделки. Взаимният интерес обуславя уреждането на редовни транспортни връзки между България и Ливан. Преценени през призмата на постигнатото в началото на 70-те години на ХХ в., перспективите за българската стопанска дейност в и чрез Ливан изглеждат сравними с очакванията за развитие на икономическите връзки с „приятелските“ режими в Близкия изток.

In memoriam

Dr. Márta Bur-Markovszka docens

(1929. március 15.–2012. december 8.)

2012 vége felé, fél évvel az itt bemutatott bolgár–magyar tudományos fórum után nyolcvanhárom éves korában eltávozott tőlünk Márta Bur-Markovszka történész kollégánk, fordító és a bolgár–magyar kapcsolatok lelkes kutatója, tényezője, aki életét és munkásságát a két nép kölcsönös megismerésének szentelte.

Bur Márta 1929-ben, Budapesten született egy Nyíregyházáról a fővárosba vetődött görög katolikus fodrászmester és egy karcagi származású református varrónő családjában. 1947-ben a szombathelyi Állami Kereskedelmi Leány-középiskolát bejáró diákként végezte el. Az érettségi után, 1948 őszén a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem állami ösztöndíjas hallgatója lett, ahol gazdaságtörténetből Pach Zsigmond Pál tanítványa volt. Egy év után beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára. Itt lehetősége nyílt arra, hogy külföldi egyetemen folytassa tanulmányait. Bulgáriába került, és 1949 decemberében magyar állami ösztöndíjasként beiratkozott a Szófiai Egyetem Bölcsészeti Karára, a történelem szakra. 1952 októberében kapta meg a diplomáját.

Hazatérése után a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetében lett tanársegéd.

1953–1954-ben Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az Egyetemes Történeti Tanszéken, illetve a Népi Demokráciák Története Tanszéken dolgozott, majd 1954-ben az MTA Történettudományi Intézetének az aspiránsa lett. Kandidátusi értekezésében a Határőrvidék 1870-es években végrehajtott felszámolásának egyik kísérőjelenségét, a katonaparasztok földbirtokviszonyainak átrendeződését, a házközösségek felbomlásának folyamatát mutatta be.

Az aspiráns évek leteltéig disszertációja nem készült el, így 1957-ben az álláskereső népes csoportjához kellett csatlakoznia; szeptemberben a budapesti bolgár iskola mellett működő kollégium nevelőtanáraként a fővárosi tanács alkalmazottja lett. A bolgár kollégiumban eltöltött évek során disszertációja megírását feladatának tekintette, szakmai problémái jelentős részét pedig Lederer Emma professzornő segítségével köszönhetően oldotta meg.

1960-ban, Budapesten házasságot kötött volt egyetemi kollégájával, Dimiter Markovszki muzeológussal. Ugyanazon év őszén Szófiában telepedtek le. 1961 szeptemberében – bolgár diplomájának köszönhetően – a nemzeti múzeummá alakított rilai kolostorban kapott állást. Mivelhogy a remeteként a Rila hegységben élő Szent Ivánt (9. század első fele) a bolgárok védőszentjüként tisztelik, a kolostor évszázadokon keresztül a leglátogatottabb zarándokhelyek közé tartozott és a kulturális értékek tárháza lett. A rilai kolostorban eltöltött évek (1961–1965) Bulgária és a bolgár történelem alaposabb megismerésének lehetőségét nyújtották számára, lemásolta a trojáni, a ljaszkoveci, a kalugerovói stb. kolostorok gazdasági naplóit. Így publikációiban képet adhatott a kolostorok vagyoni helyzetéről, a gazdaságok belső szervezetéről, a bevételekről, a kiadásokról. A kolostori múzeum munkatársaként, 1962-ben, Budapesten védte meg a disszertációját.

IN MEMORIAM

A Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének 1965-ben lett a munkatársa és 1989-ben főmunkatársként ment nyugdíjba.

Bur Márta fő kutatási területe Magyarország és a Balkán 18. századi piaci kapcsolata voltak. E témával kapcsolatos kutatásainak eredményeit összegező könyve 1977-ben jelent meg. A kötet a görögkeleti egyházhoz tartozás miatt görögnek nevezett, de valójában különböző etnikumú, az oszmán állam alattvalóinak tekintett kereskedők tevékenységét mutatja be. Az anyaggyűjtést munkahelye maximálisan támogatta. Elsősorban a magyar levéltárakban dolgozott, de eljutott Brassóba, Nagyszebenbe, Boroszlóba, Krakkóba, Poznańba és Bécsbe is. Forrásokat is adott ki. Magyar kollégái bolgár vonatkozású történelmi munkáit népszerűsítette, fordította, ismertette a bolgár szakértőkkel. Kezdeményezte Blasius Kleiner „A bolgár ferencesek története (14–18. sz.)” harmadik kötetének, valamint a Tóth István György által összegyűjtött bolgár katolikus misszionáriusok Vatikánba, a Hitterjesztési kongregációhoz intézett leveleinek és beszámolóinak bulgáriai kiadását.

Évekig a Bolgár–Magyar Történeztudományi Bizottság bolgár tagozatának a titkára volt.

A 1990-es évek elejétől kezdve 15 éven át tanított „Országismeretet” és „Magyar civilizációt” a Szófiai Szent Kelemen Ohridski Egyetem magyar szakán.

MUNKÁSSÁGA

1965

Die Österreichische Militärgrenze im XIX. Jh. Neue Abgaben zur Geschichte der Wojwodina. – EtB, № 1–2, 213–232.

1968

Унгер, М., О. Саболч, История на Унгария [Unger M., Szabolcs O., Magyarország története. Rövid áttekintés]. С.: Наука и изкуство, 392 с. [Ford.]

1970

Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII в. – StB, 2, 167–186.

Berichte aus dem XVII. Jh. über bulgarische Städte aus Tagebüchern ungarischer Reisenden. – StB, 3, 165–168.

1972

Балканские купцы в Венгрии – XVIII в. – EtB, № 3, 50–71.

Към историята на стопанската и строителната дейност на Рилския манастир, 1833–1848 г. – Известия на Института за история, Т. XXII, С., 227–261.

Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в будапещенските архиви (1824–1826). – Известия на Института по литература, Т. XXI, 129–142.

1973

За отношението на унгарската съветска власт през 1919 г. към българските градинари. – ИДА, Т. 25, 81–91.

1975

Роман, Йозеф, Митове: Митове и легенди [Román József, Mítoszok könyve]. С.: Нука и изкуство, 524 с. [Ford.]

1977

Балканите и Маджарско през XVIII в. – StB, 13, 5–41.

Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., Изд. на БАН, 207 с.

Една българска търговска фирма в гр. Пеща (Павел Симеон Ненович, 1795–1828). – Известия на БИД, Т. 30, 37–56.

Издатели и разпространители на български книги (1806–1840). – In: Typographia universitatis Hungaricae Budae. Вр., 179–185.

1978

Румелийски делници и празници от XVIII в.. С.: Изд. на ОФ, 340 с. [Társszerző]

Писма до потомците. Предсмъртни писма на герои, загинали в Европейската съпротива 1939–1945. Съст. А. Кузманова. 1978 С.: Партиздат. [Ford.]

Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII–XVIII в. – В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. В. Паскалева. С.: БАН, 155–188.

Ференц Ракоци II (1676–1735). – ИПр, № 4, 83–96.

A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a 18. században. – Tört. Szle, № 2, 261–313.

1981

Egy bolgár kereskedő Pesten (Pavel Simeon Nenovics, 1795–1828). – In: Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Вр., 299–322.

Über die Art des Warenaustausches zwischen dem Osmanischen Imperium und den österreichischen Territorien während des 17. und 18. Jh. – Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Jahrgang IV. Bd. II. Wien, 131–141.

Имре Х. Тот, Константин-Кирил и Методий [Tóth Imre, Konsztantin Cirill és Method]. Под ред. К. Кув. С.: Изд. на ОФ, 155 с. [Ford.]

Силади, В., Бъдещето на брака или браковете на бъдещето [Szilágyi Vilmos, A házasság jövője – avagy a jövő házassága]. С.: Наука и изкуство, 228 с. [Ford.]

1982

За връзките между християнското население и манастирите. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. С., с. 419–426.

Ungarische Archivmaterialien – Quellen der bulgarischen Geschichte. – BHR, № 1, 93–98.

1983

За функциите на църковните настоятелства през Възраждането. – StB, 17, 75–88.

История на България. Т. IV. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). С.: Изд. на БАН, 401 с. [Társszerző]

Die türkischen Kriege in den Glossen der Kirchenslawischen Handschriften. – Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Jahrgang, V, Bd. II, Wien, 54–62.

Zum Alltagsleben und der materiellen Kultur der Balkanbevölkerung im XVI. Jh. Textilwaren und Bekleidung auf den Stadtmärkten nach osmanischen Dokumenten. – EtB, № 4, 97–109.

1984

Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество. – ИПр, № 3, 35–53.

IN MEMORIAM

Handelsgesellschaften – Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17–18. Jh. – *Balkan Studies*, Vol. 25, № 2, Thessaloniki, 267–307.

1985

A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737–1753). – *Ethn.*, № 2–3, 251–274.

1986

Към проблема за манастирското стопанство в българските земи през Възраждането. (Данни от сметководната книга на Ляковския манастир „Св. Петър и Павел“, 1836–1840 г.). – *Кирило-Методиевски студии*, № 3, 241–256.

Das Raumgreifen balkanischer Kaufleute im Wirtschaftsleben der Ostmitteleuropäischen Länder im 17. und 18. Jh. – In: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Вр., 17–88.

1988

Българи в Маджарско през XVII–XVIII в. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в. С., 303–328.

1989

Török áru a magyar piacon a 18. században. – In: *Bulgária 681–1981*. Szerk. Niederhauser E., Palotás E. Вр., 142–154.

1991

Die balkanischen Kaufleute in Ungarn (18–19. Jh.) nach ihrer Herkunft und Bewusstheit, ihrer nationalen Zugehörigkeit. – In: *Relations et influences reciproques entre Grecs et Bulgares XVIII–XX-e siècle*. Thessaloniki, 59–69.

1992

Markzentren und Jahrmärkte auf dem Balkan im 16. und 17. Jh. – *BHR*, № 1–2, 102–117. [Mitautor S. Panova]

1993

A bolgárok magyarságképe a 19. századi sajtó tükrében. – In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Eds. Békesi I., Jankovics J., Kósa L., Nyerges J. II. köt. Bp.–Szeged, 29–35.

Catholic Missionaries on Orthodoxy in the Balkans, 17th–18th Centuries. – *EtB*, № 4, 43–54.

1993–1994

The Jewish Presence in Banat in the 18th Century. – *Annual (Organization of the Jews in Bulgaria “Shalom”)*, 27, 85–101.

1995

Католиците спрямо православието на Балканите – XVII–XVIII в. – В: *Представата за другия на Балканите*. Ред. кол. Н. Данова, В. Димова, М. Калицин. С., с. 117–122.

Die bulgarische Zeitung “Carigradski vestnik” (Konstantinopler Zeitung) über die Ereignisse in Ungarn 1848–1849. – *BHR*, № 2, 12–42.

1996

Йожеф Роман: Митове [Román József, Mítoszok könyve]. С.: Ведрина, 592 с. [Ford.]

1997

Българи от Чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в. – *ИПР*, № 2, 3–24.

1998

Общението между българи и унгарци. От епизодичното към постоянно културно сътрудничество. – В. Анти, VIII, № 50 (19–24.12.), 6.

1999

Унгария: Из кривините на свидната си участ. С.: Отворено общество, 224 с. [Társzerző]

Хроника на българското францисканство (XIV–XVIII в.), съставена през 1775 г. в гр. Алвинц от Блазиус Клайнер: Archivum Tripartitum – III. Съст., въведение и бележки И. Л. Мадяр. С.: ГУА при МС, 212 с. [Ford. magyar nyelvről]

2000

Северозападна България и Банат през XVII–XVIII в. – Европа и България. Сборник в памет на проф. Христо Гандев. Съст. М. Семков. С., 121–143.

2001

Югоизточна и Средна Европа през призмата на взаимната им стопанска обвързаност до края на XVIII в. – В: Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева. Съст. Е. Радушев и др. С.: Amicitia, 2001 ([Варна]: Варна принт), с. 57–86.

2003

За активността на българските католици през XVII в.: Въз основа на ново-открити източници. – В. Анти, XIII, № 22 (29.05.–4.06.), 12.

2004

Българи в унгарския град Бая (края на XVII – началото на XX в.). – В: Унгарис-тиката в България. Език, история, литература. Съст. Й. Найденова. С., 189–208.

Унгарски и унгароведски трудове в книгоиздаването на български език през 1993–2004 г. [Съавт. Д. Дочев]. – Историческо бъдеще, № 1–2, 273–278.

2008

Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. sz. Szerk. Papp K. et al., Debrecen, 2007. [Ism.] – ИПр, № 3–4, 160–169.

Българско участие в католически мисии из Унгария и Трансилвания през XVII–XVIII в. Документи от архива на Светата конгрегация за разпространение на вярата – Ватикана 1637–1716 г. Съст. И. Д. Тот. Научна ред. и археографско оформление П. Пейковска. С.: Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 450 с. [Ford.]

От Никопол до Виена 1396–1683 / Nikápolytól Bécsig 1396–1683. Съст. Х. Матанов, Д. Арато. / Osszeall. Matanov, H., Gy. Arató. С.: Свят. Наука, 287 с. [Ford.]

2011

Граф Ишван Сечени и Дунавското корабоплаване. – В: Преводът и унгарската култура. Ред. кол. Й. Найденова, Л. Лесничкова, Л. Бедеч. Изд. „Изток-Запад“, 23–29.

Hegyí, Klára. Török források Pécs 16. századi történetéhez. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2010, 294 p. – ИПр, № 3–4, 270–277. [Ism.]

Szent Naum tisztelői Magyarországon a 17–18. században. – In: Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére / Обществени и религиозни връзки между Унгария и Балканите. Сборник по случай 1100-годишнината от смъртта на Св. Наум Охридски. Szerk. Doncsev T., Menyhárt K., H. Tóth I. / Ред. Т. Дончев, К. Менхарт, И. Х. Тот. Вр.: Bolgár Kulturális Fórum / Будапеща: Български културен форум, 2011, 103–122.

Penka Peykovska

Abbreviations

a.e.	архивна единица [archival unit]
АМВнР	Архив на Министерството на външните работи – София [The Archives of the Ministry of Foreign Affairs – Sofia]
в.	век
ОДА-Враца	Отдел “Държавен архив” – Враца при Дирекция “Регионален държавен архив” – Монтана [Section of “State Archives” – Vratsa at the Department of “Regional State Archives” – Montana]
ИБИД	Известия на Българското историческото дружество
ИДА	Известия на държавните архиви
ИПр	Исторически преглед
М.	Москва
НА-БАН	Научен архив на БАН [The Scientific Archives of the BAS]
оп.	опис [inventory]
С.	София
См.	Смотрите [See]
СПб.	Санкт-Петербург
ф.	фонд [fond]
ЦДА	Централен държавен архив – София [The Central State Archives – Sofia]
BAS	Bulgarian Academy of Sciences
BHR	Bulgarian Historical Review – Sofia
Вр.	Budapest
cs.	csomó
EtB	Etudes balkaniques – Sofia
Ethn.	Ethnographia – Budapest
Ford.	Fordítás
füz.	fűzet
HAS	Hungarian Academy of Sciences
Ism.	Ismertetés
ÖHHStA	Österreichische Haus-, Hof- und Staatsarchiv
ÖHHStA PA	Österreichische Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politische Archiv
MmL	Moson Megyei Levéltár [The Moson County Archives]
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Budapest [National Archives of Hungary – Budapest]
MREZsL	Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára – Budapest [The Archives of the Council of the Hungarian Reformed Church – Budapest]
RAS	Russian Academy of Sciences
SML	Sopron Megye Levéltára [The Sopron County Archives]
StB	Studia Balkanica – Sofia
sz.	század
t.	tétel
Tört. Szle	Történelmi Szemle – Budapest
Vol.	Volume

